म. ग्रं. सं. ठाणें

विषय: इतिहास

संग्रहालय क्रमांक: २०१ / ५७८

लेखक: काशीनाथ नारायण साने

पुस्तकाचें नांव: भाऊसाहेबांची बखर

सन: १८८६

प्रसंग घडला. यांस उपाय काय करावा ? यास मसलत कोणती ?" सखारामबापू केवळ निधडे मनसबेबाज यांणीं उत्तर केलें, "शिंदे यांजकडून अशी गोष्ट घडावयाची नाहीं. घडली असलियास साहेबाचें अनहित करणार नाहींत. ही खातरजमा असों द्यावी. मल्हाराव यांणीं पुत्राच्या कटाक्षें हे अदावळ* घातली आहे. परंतु शरीराचे दोनी हात आहेत, यांतील कोणता तोडावा ? आतां उभयतांचें एकीकडे ठेवून शिंदे यांचे हातून कळेल तैसा सल्ला करून घ्यावा. याशिवाय दुसरा अर्थ नाहीं." ह्मणोन तोच मनसबा निश्चयांत आणिला.

तों सुरजमल जाट यास दम पुरेनासा झाला. जयाजी शिंदे यांसि सांगोन पाठविलें कीं, "अजुनी निर्वाण कोठवर पहाल ? सल्ला करणें, अथवा हल्ला करून मारून टाकणें." ऐसें उत्तर येतांच जयाजी शिंदे यांणीं आपले कारभारी बलावून मनसबा केला कीं, "जाट तो जेरीस आला. आतां या निमित्तें खावंदाची बेमर्जी झाली तरी पुरवली; परंतु जाबसाल करितां उत्तम आहे." ह्मणोन सिद्ध होऊन कचेरीस गेले. राजश्री दादासाहेब यांसि जाबसाल केला कीं, "दादासाहेब, आम्हीं धणियाचे बारगीर; निमकहराम नहों. ऐसें असतां आम्ही जो जाबसाल सांगतों तो खावंदाचे मर्जीस येत नाहीं. आजिचे समयीं जाटापाशीं खंडणी घेऊन पुढें मसलत फत्ते करावी. एकु नागां राहिल्यास पदरीं फौज भारी, निभावणी होणें कठिण." असें बोलिल्यावरि राजश्री दादासाहेब यासि परम संकट प्राप्त झालें. सल्ला करावा तरि मल्हाराव हातचा जातो, सल्ला न करावा तरि मसलतीस धक्का बसतो. यास धर्त्न काय करावा ? जयाजी शिंदे यांस उत्तर केलें कीं, "प्रस्तुत तुम्हीं डेरियास जावें. याचा निश्चय करून तुम्हांस काय तो मनसबा सांगोन पाठवितों." म्हणोन डेरियास लावून दिले. मोठे संकटीं पडले. मोर्चियांतून दाणा, दारू, गोळी आंत प्रविष्ट होऊं लागली.

असे थोडे दिवस गुदरले तो मारवाड प्रांतीं [१८]अबेसिंग व ढोंकळसिंग हाडे

---

१४. निधडे=समर्थ=खात्रीचे.

* अदावळ=खोटा आरोप, बालंट.

१५. जाबसाल=बोलणें, उत्तर.

१६. बारगीर=यजमानानें दिलेल्या घोड्यावर बसणारा घोडेस्वार (शिलेदार याचा उलट.)

१७. पुढें मसलत इ०=दुसऱ्या मुलखांत खंडण्या घेणें त्या घ्याव्या.

१८. मारवाडचा राजा अजितसिंग यास अभयसिंग व बख्तसिंग असे दोन पुत्र. पैकीं अभयसिंग हा जोधपूरच्या गादीवर १७२५ सालीं बसला व त्याणें १७५० पर्यंत राज्य केलें. ज्याणें पिलाजी गायकवाड यास मारेकरी घालून १७३२ मध्यें मारिलें तो हाच. त्याच्या मरणानंतर त्याचा मुलगा रामसिंग हा गादीवर बसावया-

दोघे भाऊ होते. वडील भाऊ अबोसिंग याचा पुत्र रामसिंग, व ढोंकळसिंग याचा पुत्र बिजेसिंग, असे दोघे. ' त्यांत वडिल रामसिंग केवळ अमली, बेहोष ऐसें जाणोन बिजेसिंग यानें राज्यलोभें त्यास धुडावून अगदीं संस्थानें नागपूर व भिकानेर व मेडतें व झालूर अशीं भारी संस्थानें हस्तगत केलीं. त्यास एक अजमेर मात्र राहावयास स्थल होतें. त्यासही [कोणत्या तरी] निमित्तें उपद्रव नित्य, असें जाणोन त्याजकडील चेतराम वकील होता त्यास बोलावून विचार केला कीं, " आतां बैरियानें अगदीं राज्यमदें लोभास गुंतोन आह्मांस निर्माल्यवत् ठेविलें. असें जगावें याहून प्राणत्याग अथवा देशत्याग करावा, हें उत्तम. दोहींतून एक अर्थ करावा. " तेव्हां चेतराम यानें उत्तर केलें कीं, " महाराजांची हांडी उतरावी, आणि आपली हांडी चढवावी.[१९] प्राणत्याग स्त्री जातीनें करावा आणि देशत्याग ब्राह्मण, संन्यासी यांणीं करावा. तुम्ही संस्थानी, राजपुत्र, त्यांत हंटेले[२०] हाडे रजपूत. ' हिंमत मर्दा मदत खुदा; ' मारतां मारतां मरावें. परंतु केवळ आजिज होऊं नये. तुह्मांस मसलत करणें तरि मसलत एक मात्र आहे. दक्षण देशांतलि गनिमाची प्रबलता झाली आहे. त्यास निमें राज्य द्यावें आणि आपलें [कार्य] साध्य करून घ्यावें. त्यास प्रस्तुत गनिमाची फौज कुंभेरीस लागली आहे. होळकरांचे हातून कार्य करून घ्यावें तरि ते बिजेसिंगाचे स्नेही होत. आतां नेकजात[२१] एक जयाजी शिंदे मात्र आहेत त्यांस पगडीभाई करून त्यांचे हातोन कार्य करोन घ्यावें. " ह्मणोन मनसबा खचीत करून, इमान प्रमाण, बेलभंडार, व शिरींची पगडी चेतराम याजसमागमें जयाजी शिंदे यांजकडे पाठ-[२२]

चा. पण त्याच्या दुर्वर्तनामुळें त्याचा चुलता जो बख्तसिंग यास गादी मिळाली. व रामसिंगास आपले दिवस जयपूर येथें काढावे लागले. पुढें बख्तसिंग यास अजमिराजवळ विषप्रयोग होऊन तो १७५३ सालीं मरण पावला. तेव्हां ती संधि चांगली आहे असें पाहून, आपल्या चुलत्याचा मुलगा जो बिजेसिंग त्याजपासून, राज्य आपण परत हिसकावून घ्यावें असा बेत रामसिंग याणें केला.

कर्नेल टॉड म्हणतात ढोंकळ (=नाशकर्ता, संहारकर्ता.) हें नांव अभयसिंगास मोंगलांनीं त्याच्या विलक्षण पराक्रमावरून व इभ्रतीवरून दिलें होतें.

१९. हंडी उतरावी इ०=त्याचें एकीकडे ठेवून आपलें कार्य साधून घ्यावें. ' ताजी करावी ' पाठांतर.

२०. ' हाडाचे ' पाठांतर.

साताऱ्याहून आणखी एक ह्या बखरीची प्रत कृष्णाजीपंत कालगांवकर यांजकडून मिळाली. ही प्रथमपासून शेवटपर्यंत शाबूद आहे. हिचा उपयोग पुष्कळ होईल.

२१. नेकजात=प्रतिज्ञा पाळणारा, सत्यसंध.

२२. ज्या वेळीं रामसिंग जयपुरास पळून गेला (१७५०) त्यावेळीं त्याचा उपाध्या जगू हा बख्तसिंगाच्या आदर स-

सं. इ. ८.८

विली. तो कुंभेरीस येऊन, शिंदे यांस भेटून येथील कच्चा पक्का वृत्तांत सर्व निवेदन केला. आणि राजियाचे डोईची पगडी जयाजी शिंदे यांचे डोईस घालली आणि त्यांची पगडी आपणापाशीं घेतली. खुरनीस करून जाबसाल केला कीं, "आम्ही राजे[23], दुर्बळ म्हणोन तुम्हांस शरण आलों. आतां मान अभिमानाचे धणी तुह्मी आहां." म्हणोन उत्तर केलें.

तों जयाजी शिंदे यांणीं आधींच असाध्य अंगीकार केला [होता] त्यांत हें बोलणें दुसरें आलें. फार उत्तम आहे ह्मणून तेच समयीं राजश्री रघुनाथराव दादा यांचे कचेरीस जाऊन उत्तर केलें कीं, "तुह्मी थोर खावंद आहां. आपण या स्थळीं राहून जाटाचें पारिपत्य करावें. आह्मांस आज्ञा द्यावी, आम्ही मारवाड प्रांतीं जाऊन मसलत फत्ते करतों. सर्वांनीं एक जागां राहून मसलत बुडवावी हें ठीक नाहीं. पदरीं फौज भारी यांस काय द्यावें ?. धणी यांनीं खुषी रजावंतीनें[24] निरोप दिला तर उत्तम आहे; नाहीं तर आपणास साफ राहतां पुरवत नाहीं." म्हणोन डेरियास येऊन फत्ते नगारचीस आज्ञा केली कीं, "कुचाची नौबद सुरू करणें." म्हणतांच नगारचीनें नगारा केला. तमाम मोर्चे उठवून गोटांत आणिले. हें वर्तमान ऐकून राजश्री रघुनाथराव दादा यांणीं राजश्री मल्हारराव यांस बोलावून सांगितलें कीं, "शिंदे तो कूच करून चालिले. तुह्मी वडील आहां. आम्हांस मनसबा कोणता देतां?" हें ऐकताच मल्हारराव याचे तळव्याची आग मस्तकास जाऊन क्षणभर दंग झाला. चित्तांत पुरता विचार केला कीं केवळ आपणांच दुराग्रह करावा, तरि अवघी नामोहरमी[25] आपणाकडे येईल. तत्रापि न ऐकावें तरि 'इदंच नास्ति परंच न लभ्यते,' दोहींसही नाडावें यांत रीत राहत नाहीं. अस्तु, जाट कोठें जात नाहीं. आजिचे समयीं कालहरण[26] करितां उत्तम आहे." म्हणोन मनसबा योजून दादासाहेब यांस उत्तर केलें कीं, "तुम्ही खावंद आहां. ज्यांत धन्याची मर्जी राजी त्यास आह्मी राजी." असें म्हणतांच पडल्या फळाची आज्ञा होऊन[27] जयाजी शिंदे यांचे डेरियास

त्कारास न जुमानतां आपला धर्मा जा रामसिंग याजबरोबर गेला. पुढें ह्यासच उज्जनी येथें मराठ्यांशीं सल्ला करण्यास पाठविलें. त्याणें जाऊन महादजी पाटील यांस आणिलें. पण बख्तसिंगाचा जोर पाहून महादजी त्या वेळीं परत गेले. क० टॉड्.

तेव्हांपासून १७५३ पर्यंत रामसिंगाचें शिंद्याकडे सूत होतेंच असें दिसतें. ह्या वेळीं आपला चुलता मेला असें पाहून रामसिंगानें मराठ्यांस कोट्याहून आणिलें व जयपूरकर माधवसिंग याच्याशीं ही तह केला

२३. 'रोड' पाठांतर

२४. रजावतीनें, रजामंदीनें=मर्जीनें.

२५. नामोहरमी=पराभव, अपेश.

२६. कालहरण=वेळ काढणें.

२७. 'घेऊन' धो० प्र०

आले. त्यांचें समाधान करून, त्यांस राहून घेऊन त्यांचे हातोन जाटाचा सल्ला करून, साठ लक्ष रुपये खंडणी घेऊन राजश्री रघुनाथराव देशास आले. मल्हारराव माळवे प्रांती इंदुरास येऊन छावणीस राहिले. शिंदे यांणीं कूच करून दर कूच मारवाड प्रांतावर चाल केली.

हें वर्तमान बिजेसिंग यानें ऐकून, आपली फौज जमा करून नागूर सोडून चार कोस राहिला. समागमें पंधरा हजार फौज व दहा हजार पायदळ व पन्नास तोफा व पंचवीस गंजिफियाच्या * गाड्या व शंभर उंट बाणांच्या कैच्या, पाच सातशें उंटावर सुतरनाले, व जेलाला, बरकंदाज, युद्धास सिद्ध झाले. ते राठोड रजपूत हाडे परम हटेले, त्यांचे ध्यानांत गनिमाची फौज नाहीं. हें वर्तमान जयाजी शिंदे यांणीं ऐकून तमाम उमराव यांस बोलावून विचार केला कीं, "मारवाडी हटेले रजपूत महापराक्रमी, शिरच्छेद झाला तरि कबंध नाचतें. त्याचे मर्दुमकीची शर्थ तो या प्रकारची. त्यांणीं आपले हिमतीनें कंदाहारचा पातशहा दुराणी गिलच्या याची पगडी व दुमची सोडविली. ते मर्यादा अजुनी चालते. गिलच्यास पगडी नाहीं व घोड्यास दुमची नाहीं. आणि यांजपाशीं आगही भारी. आम्हांकडील अर्धींचे गनीम यांचे कच्चे दील गाडहत्यारी निढवले तरि, झाडास बांधले तरी झाड घेऊन जातील. आणि आम्ही तो प्रतिज्ञापूर्वक राजश्री रघुनाथराव दादा यांजपासोन निघालों. आणि

---

२८. असा कुंभेरीचे वेढ्याचा इतिहास असतां ग्रांड डफ ह्यांचें म्हणणें पुष्कळ निराळें पडतें (पृष्ठ ६ टीप * पहा) कुंभेरीच्या वेढ्याचें साल १७५४।५५ असें दिलें आहे तेंही बरोबर नाहीं, असें टॉड् यांचा ग्रंथ, ही बखर, व मेजर वाट्सन् यांणीं लिहिलेला गुजराथेचा इतिहास हीं ताडून पाहिलीं असतां समजेल. या वेढ्याचें वर्ष १७५३ हें होय.

२९. शिंदे कोट्याहून जयपुरास गेले, तेथें रामसिंग होता. रामसिंग व शिंदे यांजमध्यें झालेल्या तहपत्रास 'हळदी' किंवा 'बलपत्र' असें म्हणतात. ह्या बलपत्रावर ज्या मराठ्या सरदारांनीं सह्या केल्या त्यांचीं नांवें:-जनकोजी शिंदे, संताजी वोले, दत्तो पाटील, राणू बोरटे, अंतो जशवंतराव, कान्होजी जाधव, जिवाजी जाधव, जियाजी पवार, पिलाजी, सटवाजी, मालोजी शिंदे, तात्या चिंतो, राघोजी पाग्या, घोसाळ्या जाधव, मुल्लायार अल्ली, फिरोजखान क० टॉड्.

* गंजिफियाच्या = दारूगोळ्याच्या.

३०. दुमची=खोगीर पडूं नये म्हणून घोड्याच्या शेंपटीखालून बंद घेतात तो.

हें लिहिणें मारवाडचा राजा एकदां औरंगजेबानें आफगाणिस्थानांत पाठविला होता त्याच्या पराक्रमास उद्देशून असावें.

३१. आपणाविषयीं किती लीनपणानें व कमीपणा घेऊन लिहिलें आहे ! गाड हत्यारी=गाढयोद्धे = मोठे धारकरी.

सा० प्र० " आह्मांकडील गनीम यांचे आधीं कच्चे दील. त्यांत गाडवकरी निटावले तरि. "

जन्मादारभ्य मल्हारराव यांचे जुगांतून निघोलों[32]. एक जागां होतों तेव्हां यशअपेश आलें तरी त्याचा खेद नव्हता. आतां अपेश आलें तरि पुनः त्यास तोंड तरी कसें दाखवावें ? प्राणत्याग किंवा देशत्याग करावा. दोहीं अर्थांतून एकाचा अंगीकार करावा.'' हें ऐकून दत्ताजी शिंदे भीम-बहादर व आणखी लहान थोर सरदार यांणीं हिंमत दिली कीं, '' पुण्यप्रताप श्रीमंत नानासाहेब यांचे पदरीं आहे. आणि तुह्मी एकानिष्ठ सेवा करीत आहां. ईश्वर यश देईल. आह्मी तेथून रामसिंग याचा अंगीकार करून आलों आणि बिजेसिंग युद्धास आला ह्मणोन नामोहरम व्हावें तरि झाले-पणाचें सार्थक काय ? नामर्दुमीची जघन्यता होईल. युद्ध करावें. यांत यश अपेश शूराचा वांटा. याची क्षिती काय ? युद्ध करावें. ''

असा निश्चय ठरला. त्यांस व यांस दहा कोशांची तफावत होती. यांणीं स्नानें करून, तमाम एकामेकास निरवानिरव करून, तमाम अंगांत चिलखतें घालून व बक्तरें घालून जिरेटोप पेट्या[33] बांधून, दारू गोळी लोकांस वांटून, तंगबार[34] करून, मुहूर्त सिद्ध होऊन चालिले. मार्गीं शकूनही चांगले झाले. तीस हजार फौज होती. त्याची निवड करून दोन भाग केले. एकीकडे दत्ताजी शिंदे झाले. आणि एकीकडे जयाजी शिंदे झाले. दोन्ही सैन्याच्या गांठी पडिल्या. बिजेसिंग याणें तमाम आपले फौजेंत ताकीद करून, बमय* सामान सिद्ध झाले. भोंवतां रिसाला तोफा वगैरे तयार झाले. जोंपर्यंत अंगाशीं अंग लागलें नव्हतें तों तोफांचे मार व हस्तनाले व शुतरनाले व जेजाला व रेकले व गंजिफियाच्या गाड्या व बरखंदाज अशी एकदांच सरबत्ती झाली. बाणांचा वर्षाव मेघांप्रमाणें[35] झाला. मोठा कडाखा झाला. धुराची व धुळीची धुंदी झाली. कोणाचें तोंड कोणाचे दृष्टीस पडेनासें झालें. धडाकियाखालीं घोडे मनुष्यें बधिर झालीं. क्षणभर अशी गर्दी होऊन दोहींकडून हर ! हर ! म्हणोन घोडे घातले. दोहींकडून घोडियांची

---

३२. '' जन्मांतर ज्या...जुरतीनें '' धो० प्र० '' जन्मांतर ज्या...जुगतीनें '' पु० प्र० वरील सा० प्र० पाठ बरा आहे. 'मल्हाररावाची व आमची आजपर्यंत जूट होती–आम्ही स्वारी करण्यास एकत्र जात होतों, पण आजच एकटे निराळे इकडे ह्या मोहिमेवर आलों,' असा भाव.

३३. बखतर=लहान लोखंडी कड्यांचें चिलखत.

जिरे-टोप=शिरस्त्राण

पेटी=शिरस्त्राणापासून तों नाकापर्यंत शरीरभागाच्या संरक्षणार्थ लोहादिकाची पट्टी बांधितात ती.

३४. तंगबार = आंवळून तय्यार.

* बमय सामानं=सामानासुद्धां.

३५. ' मेघकाळा प्रमाणें ' पु० प्रत

तोंडें आंत शिरलीं. ते समयींचा कर्डाखा[३६] तेथील अनुभविक असतील त्यांस ठाऊक असेल. ऐशी आग झाली. नंतर आगीचा मार राहून तरवारीची खणाखणी झाली. त्यांत ते आधींच रजपूत, त्यांत मारवाडी हाडे; त्यांचे मर्दुमीचें नवल नाहीं. परंतु मराठियांनीं फार शर्थ केली. ऐसें युद्ध गनिमांत कोणीं केलें नाहीं. मल्हारराव यांचे इरेनें दातानिसकीस येऊन मोठमोठे खतांतें[३७] येऊन जीवा अधिक केली. मोठा प्रळय झाला. न भूतो न भविष्यति. पांच सातशें भले, चांगले लोक गनिमाकडील ठार झाले. जखमी घायाळ दोन अडीचशें§ मनुष्यें झालीं. पांच सातशें घोडींही पडलीं. मारवाडियाकडील दोन अडीच हजार मनुष्यें ठार झालीं. तोफा व रिसाला कांहीं पाडाव केला. ऐसा प्रळय झाला. परंतु धन्य ! रजपुताची माय रजपुतासच व्याली. असें गनिमास होतें तरि धुगेळा दृष्टीस पडूं न देते. त्यांत गनीम यांचा उत्कर्ष, चढती सद्दी. नाहीं तरि मारवाडियांस तंबी पोहोंचवावी असें नव्हतें. त्यांतही हटेले रजपूत, जैसा मोटेचा बैल सरतो तैसे मार खातच खेती सोडून, आपले मुर्दे संभाळोन, दोन कोस माघारे निघाले. यांणीं ती जागा फत्ते करून सर्हाजनें[३८] वाजवीत खेतीवर उभे राहिले. आणि आपले मुर्दे जमा करून [त्यांस] अग्न-प्रसाद दिला. घायाळांच्या जखमा बांधोन परम खुशाली केली. तो आनंद पत्रीं लिहून कळवावा तो काय ? तेथें असतील ते अनुभविक जाणतील. शिंदे यांस असें झाले कीं, मल्हारराव याजपासून निघालि[३९]लेयास-ईश्वरें अब्रू राखिली. जन्माचें सार्थक झालें. ह्मणोन रात्रीं तेथें मुक्काम केला. रात्रीं भोंवताले छबिन्यांस[४०] राऊत उभे केले. मारवाडी यांस वेढावयास अवसान राहिलें नाहीं. फौज शिकस्त झाली. हिंदुस्थानांतील स्वधर्म कीं, फौज मोडली तरि दोन चार गांवें पळावें लागत नाहीं. खेती म्हणजे रण सोडून गोळीची खास्त* निघाले तरि नामोहरम झाले. मारवाडी यांनीं अपजय जाणून रात्रीं नागुरांत पोंचले. [ज्यां] मारवाडियांस समोरच जखमा होत्या त्यांच्या स्त्रियांनीं काया कुरवंडी करून जयजयकार केला ज्यांस पाठीवर जखमा होत्या त्यांच्या स्त्रियांनीं पतीचे सोंग[४१] केले. मारवाड प्रांतीं

---

३६. 'तेसमर्थीचें लाघव' धो॰ प्रत

३७. खेतांत येणें=रणांत पडणें, 'दातनिसकीस येऊन'=दांतांवर दांत आवेशानें घांसून.

§ 'दोन अडीच हजार.' पाठांतर.

३८. साहाजनें=शहादानें=सैदोन, मोठे नगारे.

३९. निघालियास=निघालों त्या सारखी.

४०. छबीना=पहारा.

* खास्त = टप्पा.

४१. रजपूत लोकांस स्पार्टन लोकांची उपमा देतात ती किती योग्य आहे हें ह्या त्यांच्या एका 'गनिमाच्या' लिहिण्यावरून स्पष्ट होतें.

इ. लि. ह. ग्रंथ १०५

दस्तुर हाच कीं समूर घाव घेतला तरि उत्तम, नाहीं तरि पुरुषांचें स्त्रियांनीं मुखावलोकन करूं नये. रजपूत स्त्रियांची हिम्मत या रीतीची, तेथें पुरुषांची शिफारस कोठवर लिहावी ?

१२. रजपुतांचे कैवारी जे कर्नल टॉड त्यांचा लेख वरील वर्णनाशीं ताडून पहावा.

(अ) पुष्कर सरोवरावर रामसिंग व मराठे यांच्या फौजा उतरल्यावर मरु देशाची गादी खालीं करून देण्याविषयीं बिजेसिंगास त्यांणीं पत्र लिहिलें. तें अर्थात् मान्य न होऊन त्याणें युद्धाची सिद्धता केली. पत्र वाचून दाखावितांच सर्व राठोर सरदार रागानें ओरडले " कोण हा ' हाप्पा'? (=आपा शिंदे.) आम्ही त्यास भीत नाहीं, आकाश कोसळून पडूं लागल्यासही आपलीं मस्तकें तें धारण करण्यास पुढें करून आम्ही आपल्या राजास वचावूं ! "

(आ) लढाई मोठी हात घाईची झाली. बिजेसिंगास जयसिद्धी होण्याचा काल येऊन ठेपला व आपाचें धैर्य गळून तो माघाराही परतणार होता; इतक्यांत दोन गोष्टी अकस्मात् घडून आल्या. त्यामुळें बिजेसिंगाचे हातीं आलेला जय त्यास मिळाला नाहीं. त्या गोष्टी ह्या:—राठोर लोकांची शिलेपोस केलेली पांच हजारांची तुकडी जय संपादून परत येत असतां ती शत्रूकडील आहे असें समजून त्यांवर बिजेसिंगाच्या लोकांनींच गोळ्यांचा वर्षाव केला. तेणेंकरून तो टोळीच्या टोळी बहुतेक खलास झाली. हा मोठा अपशकुन समजून रजपूत पुनः पुढें पाय टाकीनात. दुसरी गोष्ट अशी:—रूपनगरचा संस्थानी सरदारसिंग हा पदच्युत झाला होता म्हणून रामसिंगाप्रमाणें तो आपा शिंद्याकडे आला. ह्या लढाईत आपानें त्यास सांगितलें " रामसिंगाप्रमाणें तुझी ही ग्रहदशा प्रतिकूल म्हणून जय येत नाहीं. तर आतां काय करावें ? " तेव्हां सरदारसिंगानें हळूच आपला एक माणूस पाठलाग करीत आलेल्या बिजेसिंगाच्या टोळींत पाठविला. तो त्या टोळींत शिरून, आपण त्यांपैकींच एक आहों असें दाखवून, टोळीच्या सरदारास म्हणाला " आतां आपण काय म्हणून भांडावें ? तिकडे बिजेसिंग तर गोळी लागून ठार झाला. " ही बातमी सर्व लोकांत पसरून तिचे खरेपणाविषयीं शोध न करितां रजपूत पळूं लागले व बिजेसिंगास सद्धेंच मागें जावें लागलें.

(इ) बिजेसिंगाकडे दोन लाख लोकांचें प्रभुत्व असतां त्यास एका जाट शेतकऱ्याच्या खटाऱ्यांत बसून पळावें लागलें.

(ई) लालसिंग व रायसिंग हे लढाईच्या पडलेल्या सरदारांतील मुख्य होते.

(उ) ह्या युद्धांत रजपुतांनीं जसा प्रराक्रम केला त्या प्रमाणें दक्षणी लोकांनींही आपली तरवार गाजविली असें भाट लोक वर्णन करितात. त्याचें एक पद्य असें आहे:—

" याद घणा दीन आवेंशी, हाप्पावाला हेल । भागा तीनो भूपति, माल् खजाना मेल् ॥ "

" आपाच्या वेळेची लोकांस पुष्कळ दिवस आठवण राहील. त्यावेळीं तीन भूपति आपलें सामान सुमान व जड जवाहीर टाकून पळून गेले. " हे तीन भूपति मारवाड, बिकानीर व किशनगड येथील राजे होत. हे सर्व ह्या लढाईत होतेच.

(ऊ) लढाई दोन दिवस झाली. प

अस्तु. राजा शाहूच्या पुण्यप्रतापाचा फलादेश. एक दोन रोज दम खाऊन नागुरा भंवताले उतरले. शहर थोर. तीस हजार गनीम, आणखी त्या प्रांतांतलि रामसिंग वगैरे राजे रजवाडे दहा हजार होते. परंतु लष्कर एक बाजूस राहिलें. तमाम मोर्चे कायम झाले. परंतु रान केवळ रेतीचें. सुरंगाचा तो यत्न नाहीं. असें पाहून युक्तीनें कळाशीनें मोर्चेबंदी [43] केली. परस्परें तोफांचा वगैरे रसालियाचा भडिमार होऊं लागला. असे सात आठ महिने जहाले. यावर जयाजी शिंदे यांणीं मनसबा केला कीं, "दुर्ग तो असाध्य आणि एक जागां अवघी फौज राहिलिया पृथ्वी-दिग्विजय होणार नाहीं." ह्मणून रामसिंग व आपला पुत्र जनकोजी शिंदे यांजसमागमें दहा हजार फौज देऊन मेडातियासि रवाना केले. मेडातियासी मोर्चे लावून राहिले. असे बारा महिने पूर्ण झाले. मारवाडी वमास येईनात. यांसि तो मोहरा इरेस पडला तैसें जाहलें.

नागुरांत बिजेसिंग यानें विचार केला कीं, "मल्हारराव यांचे इभ्रतीवर आम्हीं हा अंगीकार केला. परंतु कागदीं पत्रीं मात्र समाधान करितात. आम्हीं दम कोठवर धरावा ? एक वर्ष जाहलें. पांच मनुष्यांची कुमक नाहीं. तेव्हां आपले वकीलांसमागमें पत्र मल्हारराव यांस देऊन पाठविलें कीं, "पादशाही उमराव अथवा भूमे रजवाडे यांचे भरंवशावर आम्हीं हिंमत केली नाहीं, तुम्हीं भरंवसा दिला म्हणोन आम्हीं या गोष्टीचा अंगीकार केला. आतां आमची गत काय ?" म्हणोन मल्हारराव यांस वर्त्तमान सांगतांच मल्हारराव यांणीं उत्तर केलें कीं, "शिंदे [46] व आम्ही एका खावंदाचे चाकर. तेव्हां उघड तुमची कुमक आह्मांस करितां येत नाहीं. परस्परें या रानांतलि उमराव

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

हिले दिवशी तोफांनीं लढले. दुसरा दिवस ही असाच लढण्यांत गेला. त्या दिवशीं पांच हजारांची टोळी नाहींशी झाल्यावर पुढें काय करावें म्हणून सर्व सरदारांची मसलत बिजेसिंगानें विचारली. त्यांत बिकानेरच्या राजानें मागें फिरण्याची सल्ला दिली. दुसरे सरदारही गुळमळीतच होते. तो गुळमळीतपणा फौजेंत पसरला व बिकानेरचा राजा प्रथम निघून गेला. इतक्यांत मराठे व रामसिंग हे मारवाड्यांवर तुटून पडले. मग काय विचारावें ? जो उठला तो पळूं लागला. सर्व तोफा मराठ्यांचे हातीं लागल्या.

४३. 'असो कळाशी करून' सा० प्र० '[illegible] (?) करून' पु० प्र०

४४. ह्या काळीं मराठे सरदारांत भरतखंडाचें सार्वभौमत्व संपादण्याची मी मोठी आकांक्षा उत्पन्न झाली होती म्हणून म्हणतात तिचें व्यंजक हें वाक्य होय.

४५. भुमे त्या देशीं पुष्कळ वर्षें वसातें करीत आलेले.

४६. 'ते' पाठांतर.

म रजवाडे यांस पत्रें देऊन तुमची कुमक करितों." म्हणोन तमाम पत्रें माधवसिंग जयनगरकर व शिवसिंग राणे शिसोदे उदेपूरकर व उमेदसिंग बुंदीकर व मारवाडी भीमसिंग आणखी बहुत-छोटे मोठे सरदार यांस सौहित्य-पत्रें दिलीं. आणि वकिलास हिम्मत देऊन सांगितलें कीं, "तुम्हीं ठासून रहावें म्हणजे त्यांच्यानें रोमहर्षण होत नाहीं. असें करितां तुम्हांस कोणी मदत न करी तरि कांहीं मोंगलाई मसलत करून तुम्हीं यश संपादावें." असें सांगोन वकील बिजेसिंग याजकडे रवाना [४८] केले. भुमे रजवाडे यांस पत्रें प्रविष्ट केलीं. तों मारवाडी यांचें पारिपत्य जहालें येणें करून सर्वत्रांची छाती फाटोन गेली. कोणी कुमक करीनात.

असे चवदा महिने जाहले. लष्करांत धारण इस्तकबील पासून सात शेर आठ शेर व वैरण चोवीस पंचवीस [४९] पुले, अशी महागाई. परंतु सरदार केवळ कुबेर. रोजमुरा व आजबाब* पाहून खर्ची पावती केली. लोक आराम राखिले. धारण [महाग] आहे असें कोणास सुचों दिलें नाहीं. फौजेंत एक मनुष्य बेदील नाहीं. असे तमाम लोक एकदील, अवघियांची वोढ [५०] कीं बिजेसिंग याचें पारिपत्य करावें. या प्रकारचें गनिमाचे मानस [होते.]

तिकडे नागुरांत बिजेसिंग याणें आपले उमराव बोलावून मसलत केली कीं, "आतां आमची कोणी कुमक करीत नाहींत. मल्हारराव यांणीं इरेस घातलें परंतु त्यांच्यानें उघड साहित्य होत नाहीं. समग्र सवा वर्ष जाहलें. आम्हीं आतां कोंडून कोठवर रहावें? महागाई बहुत आणि गनीमही सोडून जात नाहीं हा पूर्ण भरंवसा कळोन आला. आतां मोंगलाई मसलतीनें होईल तें करावें." म्हणोन तिघे मारेकरी सिद्ध केले. धन्य ते रजपूत! सतीचें प्राण द्यावें तसे तयार जाहले. त्यांणीं आपला जीव मुठींत धरिला. मग त्याणें त्यांस काय देऊं केलें तें न [५१] कळे. अस्तु, मारेकरी चार घटका रात्रीस बाहेर लावून दिले. आणि आंत आपले फौजेंत ताकीद करून सिद्ध होऊन उभे राहिले.

---

४७. साहित्यपत्रें = मदत करण्याविषयीं पत्र.

४८. मल्हाररावाकडे मदत मागण्याकरितां बिजेसिंगानें वकील पाठविले असें टॉड यांचे ग्रंथांत कोठें आढळांत नाहीं. फक्त जयपूरचा माधवसिंग याजकडे खुद्द बिजेसिंग घेरा देणारांची नदर चुकावून गेला होता व तेथें त्याच्या एका ठाकुराच्या स्वामिभक्तीच्या व धैर्याच्या योगानें त्याचा प्राण वांचला असें ते म्हणतात. असो. शिद्याचें व होळकराचें वांकडें येण्यास हें दुसरें कारण झालें. 'मोंगलाई मसलत' कोणती तीं पुढें येईलच.

४९. 'पंड्या' सा० प्रत.

* "आयाहून जास्ती पावती केली." पाठांतर.

५०. इच्छा, उत्कंठा.

५१. त्यांस बिजेसिंगानें वंशपरंपरेनें गांव इनाम देऊं केले. क० टॉड.

नंतर मारेकरी लष्करांत येऊन पोंहचले. तों चार घटका दिवस आला. देवांचे डेऱ्यापुढें स्नानास जयाजी शिंदे गेले. तों नजीक घोड्यांची पागा होती. मारेकरी केवळ कंगाल भिकारी यांचा वेष घेऊन, आंगावर जीर्ण वस्त्र व गुप्त सुऱ्या असे घोड्यांपुढें दाणे वेंचीत होते. तों जयाजी शिंदे यांणीं स्नान करून चौरंगांवर उभे राहिले. खिसमतगार हांडा बासन संभाळावयास गुंतले. अबदागिऱ्या मात्र डोईवर छाया धरून उभा होता. जयाजी शिंदे यांस आदत अशी होती कीं, स्नानानंतर मुखावर धोतर घेऊन क्षणभर डोळे चोळीत रहावें. सों जसा राजा नळाचे द्वारीं कली वृषभाचें रूप धरून तिष्ठत होता तैसेच मारेकरी जपून होते. इतक्यांत संधी सांपडतांच मारेकरी यांणीं उठोन एकाएकीच दोहींकडून कुशीस सुऱ्यांचा मार केला. काम कारगर होतांच जयाजी शिंदे चौरंगावरून जमीनीवर आले. तेव्हां नजीक अबदागिऱ्या शरीरानें धष्टपुष्ट होता, त्याणें कव घालून एक धरिला. तों डेरियापुढें व पागेंत गडबड जहाली. जिकडे तिकडे मारा ! मारा ! असें होऊन ससे-होलपट होऊन एक ठार जहाला. एक अशा अरिष्टांतून प्राण घेऊन नागुरांत पोहोंचला. मागें दत्ताजी शिंदे यांणीं वर्तमान ऐकून धांवत बंधूजवळ आले. त्याची अवस्था पाहून त्यांणीं केवळ धाय मोकलिली. घायाळ उचलोन डेऱ्यापुढें आणिला तों तिकडे मारेकरी गावांत पोंहचतांच बिजेसिंग सिद्धच होता. तमाम सरदार यांस बोलावून सांगितलें कीं " यार हो ! आतां गनीम आहेत ते काय ? ' मुरगी मरी बच्चे दाणादाण ' तैसी गत होईल. " ह्मणून वहुत संतोष मानून फौजेनिशीं युद्धास निघाला. तों आधींच हे गडबडोन तमाम मोर्चे उठवून [यांणीं] गावांत आणिलेच होते. फौज बाहेर आलियावर लष्करांत ऐशी गडबड जहाली कीं पृथ्वी प्रलय होतो तैसा विचार जहाला. तों जयाजी शिंदे मोठे हिंमतीचे सरदार, डोळे उघडोन पाहिले तों जवळ बंधु दत्ताजी शिंदे केवळ धाय मोकलून शोक करितां देखिला. गडबड ऐकोन हस्तसंकेतें भावास हिंमत देऊन बोलता जाहला कीं, " वैरी युद्धास आला आणि तूं रांडे सारिखा रडतोस ! हें क्षत्रधर्मास उचित नाहीं. आतां मजला कांहीं होत नाहीं. तुह्मीं शत्रुपराभव करावा. "

असें ऐकतांच दत्ताजी शिंदे यांणीं नगारा करून, फौज घेऊन, युद्धास गेले. दोहीं सैन्याच्या गांठी पडल्या. मोठें तुंबळ युद्ध पूर्ववत् प्रमाणें जहालें.

---

५२. कारगर = लागू.

५३. नागुरांत गेल्यावर त्याचें मुखावलोकन बिजेसिंग करीना असें म्हणतात. नागुरच्या वेढ्यांत जयापा एकदां आजारी असतां त्याजकडे बिजेसिंगानें खुद्द आपला वैद्य पाठविला व त्याच्या उपचारानें आपास गुण आला !

मागती दत्ताजी शिंदे यांणीं शिलेजोरानिशीं मारवाडी मार्गे सारोन गावांत-घातले. दोन तनिशें मनुष्यें ठार जहालीं. तैशींच घोडींही पडलीं. घोडे मनुष्यें बहुतकरून घायाळ जहालीं. मोर्च्यांपाशीं येऊन मागती जेथील तेथें मोर्चे कायम करून, शहाजणें वाजवीत डौलें पाशीं आले. तों मागें जयाजी शिंदे यांचा प्राण निघोन गेला. दत्ताजी शिंदे यांणीं वर्तमान ऐकून घोडियावरून खालीं घालून घेतलें. अतिशय शोक करिता जहाला. "आपासाहेब ! आह्मांस कोणाचे हातीं निरवून गेलां ? आतां आपासाहेबांसारिखा भाऊ कोठें दृष्टीस पडेल ! 'सभाग्य साधून जाय निधी आणि अभाग्य मागें मृत्तिका शोधी' तैसी आमची मत जाहली. आमचे छत्र, केवळ मायबाप गेले." तो शोक पत्रीं कोठवर लिहून कळवावा ! त्याचें आतडें त्यास साक्ष देतें. तेव्हां राजश्री *रामाजीपंत भाऊ दिवाण व आणखी लहान थोर सरदार मिळोन बहुत प्रकारें शांतवन केलें कीं, "हा मृत्यु लोक आहे. आला प्राणी रहात नाहीं. परंतु इहलोकीं कीर्ति करून परलोक-साधन करावयाचें हेंच दुर्लभ. अस्तु. जयाजी बावा काय घेऊन गेले ? दुनिया, दौलत, खजीना, मुलूख, हत्ती, घोडे, पाहिजे तितकी संपदा, ठेवून गेले. आतां त्यांचे पुत्र जनकोजी बावा आहेत. त्यांस वडीलपणाचें महत्व देऊन आपण युवराज्य चौलवावें. पहिले पेक्षां अधिकोतर करून दाखवावें. आतां शोक करणें उचित नाहीं. शत्रु जवळ. हिंमत सोडिली ह्मणतील." ऐसें शांतवन करून जयाजी शिंदे यांस चंदन-काष्टें व बेलकाष्टें व तुळसीकाष्टें करून देहसंस्कार केलें. ते वेळेस जनकोजी शिंदे जवळ नव्हते. त्यांणींही तेच दिवशीं मेडतें[५७] सर केलें होतें. त्यांस वर्तमान कळतांच तेही त्वरेनें येऊन पोहोंचले. उभयतां चुलते पुतणे एकत्र झाल्यावर तो शोक 'न भूतो न भविष्यति' या प्रकारें झाला. असो गत गोष्टीस यत्न नाहीं. असा सारासार विचार करून विवेक केला. यथाविधी तेरा दिवस उत्तर क्रिया पूर्ण झाली. आधींच शिंदे केवळ रणशूर, दानशूर; दानधर्म बहूत प्रकारें केला.

हें वर्तमान तमाम भुमे राजवाडे यांस कळलें. इंदुरास मल्हारराव यांणीं ऐकोन बहुतार्थ श्रमी जाहाले कीं, "आमचे जुग विस्कळीत झालें." हें वर्तमान पुण्यास नानासाहेब व भाऊसाहेब यांस कळतांच बहुत श्रमी जहाले.

---

५४. टाल = निशाण.

* रामाजी अनंत दाभोळकर.

५५. 'त्यांस वडीलपणें महत्व देऊन आपण हें राज्य चालवावें.' पाठांतर.

५६. आपा व संताजी (हा त्याचा भाऊ नागूरच्या वेढ्यांत पडला) यांच्या छत्र्या मोठ्या सुरेख रीतीनें पुष्कर सरोवराचे तीरीं बांधिल्या आहेत. आपाच्या छत्रीपुढें पायां पडावयास रजपूतही जातात.

५७. मार्गे पृष्ठ १६ पहा.

५८. आमचे जुग विसकटतांच नरवार मेली [?], बाहेर-लापिका या प्रकारें

" आमचा अर्जुन गेला, एक बाजू खचली." ह्मणोन बहुत कष्टी जहाले; " असो जनकोजी शिंदे त्यांचे पुत्र आहेत; त्यांस सवाई जयाजी करून दाखवूं, चिंता काय ? " ह्मणोन समाधानाचीं पत्रें दत्ताजी शिंदे व जनकोजी शिंदे यांस पाठविलीं. मल्हारराव आपल्या वाफेगांवास निघोन गेले.

इकडे नागुरावर पूर्ववत् प्रमाणें गोळागोळी होतच होती. असे पूर्ण अठरा महिने जाहले. एक जागां मेख गाडली होती. बिजेसिंग यांस पुर्ते समजलें कीं, जयाजी शिंदे गेले तरी उणें पडलें नाहीं. आणि आमची कुमक कोणी कांहीं करीत नाहीं. शिंदे पुर्ते इरेस पडले. पारपत्य आमचें करतील." अशी खातरजमा राखून वकील सल्यांस पाठविला. त्यांसही असें जहालें कीं कोणते रीतीनें तरी यश संपादावें आणि निघोन जावें: बाह्यार्थें मात्र बोलत होते. मग उभयपक्षीं सल्ला केला. एक कोटी रुपये खंडणी घेऊन नागुरापासून आलीकडे मुलूख अजमिर, मेडतें, व बिकानीर ऐशीं ठाणीं रामसिंग यास दिलीं. याप्रमाणें खंडणी व मुलूख घेतला. त्यांत अर्धा मुलूख रामसिंग यास दिला; अर्धा मुलूख आपणाकडे करून, ठाण्यांचा बंदोबस्त करून, तेथून कूच करून, मजल दरमजल उज्जनीस आले.

उज्जनीस आलियावरि तमाम शिबंदीचा हिशेब केला. तीन कोटी रुपयांचा मोहिमेचा जमाखर्च जहाला: झाडून ऐवज माळवे वगैरे प्रांतांतील नेऊन दहा पांच लाख रुपये कर्जवाम जहालें. खजिन्यांत पैसा राहिला नाहीं: जामदारखाना कुल् खालीं जहाला; आणि शिलेदार लोकांचा हिशेब केला तो तीन सालां हिशेब लोकांस महागाईमुळें झाडून पावला. शेवट कोणाकडे फाजील निघाले. असें जहाल्यावर शिंदे केवळ सालस त्यांणीं चित्तांत विचार केला कीं, " महागाईमुळें लोकांनीं झाडून रुपये खादले. आह्मांकरितां लोक खराब जहाले. तीन वर्षें राहून रिक्तहस्तें लोक घरास गेलिया त्यांचीं मुलें बाळें

बोलून श्रमी जाहाले. अंतरलापिका ज्याचीं ते जाणतील " असा पुणें प्रतीचा पाठ आहे. " आमचें जग विसकटतांच जरप [?] टार केली. बाहेर लौकिकीं या प्रकारें बोलून श्रमी जहाले अंतर्यामीं ज्याचें ते जाणत. " धो० प्रत.

५९. इंदुराहून. वाफगाव खेड तालुक्यांत आहे.

६०. " बाह्यार्थें मात्र युद्धाची उमेद टेविली होती. " सा० प्रत.

६१. जयापास मारल्यावर त्याचा सूड चांगला घ्यावा असें मराठ्यांच्या मनांत होतें त्याजबद्दल अजमीर द्यावें व तीन वर्षांनीं खंडणी व लागतील तेव्हां अमुक लोक कुमकेस द्यावे असा तह विजेसिंगाकडून त्यांणीं करून घेतला. राजस्थानचे मध्यभागीं अजमीर असल्यामुळें तें शहर त्या सर्व मुलखाचीं किल्ली असें समजलें पाहिजे. ती हो किल्ली मराठ्यांच्या हातीं सांपडल्यापासून त्यांचा अंमल तेथें पूर्ण बसला.

असा तह झाल्यावर "तुझ्या नशीबीं काय असेल तें तूं प्राप्त करून घे! " असें रामसिंगास सांगून मराठे निघून गेले असें क० टॉड ह्मणतात.

वेदुवा देतील. त्यांचे तळतळाट घेऊं नये. आतां सरासरी लोकांस झाडून एकसालां रुपये द्यावे." असें निश्चयांत आणिलें तों पदरीं पैसा राहिला नाहीं. मोठे संकटीं पडले. दिवसा अन्न गोड लागेना व रात्रीं झोंपे येईना. केवळ ईश्वरावर तवक्कल[62] करून होते. तों त्यांची क्रिया[63] शाबूद. 'अजगरका दाता राम.' भाग्य अभाग्य काळपरत्वें येतें जातें, परंतु निश्चयांत मात्र अंतर करूं नये. त्यांत ईश्वर साह्य होतो. जैसी क्रिया धरावी तैसें फळ पावावें. प्रत्यक्षास प्रमाण पहावें नलगे. शिंदे यांणीं शुद्ध वासना धरिली यास्तव ईश्वरें तेथें एकाएकीं असें कौतुक केलें कीं, बुंदीचा राजा होता तो मृत्यु पावला. तेव्हां त्याचा दायाद पितृव्य-पुत्र होता तो राज्यभिलाष करायाचे विचारांत आला. यांचें[64] मूल नेणतें होतें. तेव्हां राजस्त्रीनें तावडतोब वकील उज्जनीस शिंदे यांजकडे पाठविला कीं, "तुम्हीं येथवर येऊन मुलास तक्तीं बसवून टिळा लावावा. तुम्हांस पाउण कोटी रुपये देतों." असें ऐकतांच, हे आधींच आतूर होते, त्यांस असें जहालें कीं, दुकाळिष्टास मिष्टान्न मिळतें तसें जहालें. यांणीं ऐकतां तेचक्षणीं नगारा करून कूच केलें. तेथें जाऊन, जबरदस्तीनें त्याचा दायाद होता त्यास कैद करून मुलास तक्तीं बसविलें[65]. राजाचे स्त्रीनें बोलल्या बरहुकूम पाउण कोटी रुपये खंडणी व बहुमान हत्ती, घोडे, अमोल्य वस्त्रें, शिरपेंच, मोत्यांचे तुरे, पदकें आणि मुक्ताफळांच्या माळा येणेंप्रमाणें दिलें तें घेऊन उज्जनीस येऊन पोंचले. तमाम लोकांस हिशेब न करितां एकसालां ऐवज पदरीं घालून निरोप दिला. लोकही खुशाल होऊन आशिर्वाद देते झाले.

याप्रमाणें वर्तणूक करून दत्ताजी शिंदे व जनकोजी शिंदे चांभारगोंदियास आले. मुलें माणसें यास भेटते समयीं पुनः नवें दुःख जहालें. असो, सर्वत्रांनीं विवेक करून, जनकोजी शिंदे यांजवर नजर देऊन राहिले. हें वर्तमान नानासाहेब व भाऊसाहेब यांस पुणियास कळतांच शिंदे यांचे समाधानास चांभारगोंदियास आले. भेटून बहुता प्रकारें पोटाशीं धरून सर्वत्र लहान थोरांचें समाधान केलें. सुभ्याचे शिक्के जनकोजी शिंदे यांचे नांवें करून दिले. समजाविशीस अर्धे मारवाड काबीज केलें होतें तें दरोबस्त त्यांजकडे दिलें. त्यांत कोणाची वांटणी कपर्दिक नाहीं.

येणेंप्रमाणें समजाविशी करून श्रीमंत सावनूरचे मोहिमेस[66] गेले. मुरार-

---

६२. तवकल, तवक्कुल्=ईश्वरावर भरंवसा.

६३. क्रिया=भाव, श्रद्धा.

६४. 'राजांचें' सा० प्रत.

६५. क० टीड यांच्या ग्रंथांत यास कोठें आधार नाहीं.

६६. ही मोहीम १७५५।५६ सालची.

राव घोरपडे व मुसाफरजंग मिळून सावनूरचा पठाण यास तंबी पोंचवून त्याजपासून खंडणी घेऊन बंकापुरचा किल्ला आपणाकडे करून देशास आले. शिंदे घरीच होते. मल्हारराव यांणीं घरास येऊन समाधान करावें अशा रदबदल्या घातल्या. परंतु शिंदे यांणीं मोजिलें नाहीं. "आतां त्यांची भेट स्वर्गीं" म्हणोन निष्टुर जाबसाल सांगितला. त्यावरून मल्हारराव आपले जागीं फिके होऊन रा[६७]हिले. त्याजवर नानासाहेब यांणीं रघुनाथराव दादा व मल्हारराव होळकर यांस साठ हजार फौजेनिशीं हिंदुस्थानचे मोहिमेस र[६८]वाना केलें.

हिंदुस्थानांत असें वर्तमान झालें कीं अलमशाहा बादशाही करीत असतां वजिरी धाकटा गा[६९]जुदीखान करीत होता. त्याजपाशीं नजीबखान रोहिला प्यादेपणांची जमादारी करीत होता तो दिवसेंदिवस भर घेऊन, घोडे घेऊन, शिलेदारी करूं लागला. शिलेदारी करितां दैवयोगें करून हजार पांचशें लोक बाळगून गाजुदीखान याची कुल् आख्त्यारी करूं ल[७०]ागला. सावकारांत ही पत भारी जाहली. त्या योगें कुरुक्षेत्रापासून अलीकडे परगणा व अंतर्वेद प्रांत अगदीं इ[७१]जारें करून चार हजार फौज बाळगून जमात बरी चांगलीच करून होता. तो पुढें होणार भवितव्य [तें झालें.] अ[७२]लमशाहा याची स्त्री‡ मलका जमानी व तिची कन्या चंदा जमानी अशीं लालगडी मजीक लगत यमुनेचे बेटावर शिलिमगड ह्मणोन थोर किल्ला आहे—तेथें पाण्यास पूल बांधिला आहे; त्याजवरून दोन्ही किल्ल्यांत जाणे येणेस वाट आहे;—त्या किल्ल्यांत बादशाहाजादे व त्यांच्या स्त्रिया जितक्या तितक्यांनीं तेथें रहावें, अन्नाच्छादन देतील तितकें घेऊन बंदिवानाप्रमाणें असावें. त्यांत मलका जमानीन होती; तिचे पोटापाण्याची बहुत *तसदी होती. तिनें आ-

६७. शिंदे व होळकर यांच्यामध्यें चुरस कुंभेरीच्या वेढ्यांत प्रथम उत्पन्न झाली. ती दिवसेंदिवस वाढत चालली असें मागील, व्या, व पुढें येणाऱ्या मजकुरावरून स्पष्ट होतें. बखर रचणाराचा झोंक एकंदरीत मल्हारराव यास दोष देण्याचा दिसतो.

६८. ही दादांची यडी स्वारी, जींत त्यांणीं लाहोर काबीज करून कृष्णातीरच्या घोड्यांस सिंधुनदाचें पाणी पाजिलें.

६९. गाजिउद्दीन (चवथा) याचें नांव मीर शहाबुद्दीन असें होतें. हा असफजहा निजामउलमुल्क याचा नातु. निजामाच्या पाठीमागें दिल्लीच्या दरबारचें त्याचें काम त्याचा वडील पुत्र गाजिउद्दीन (तिसरा) हा पहात होता. तोही १७५२ त दक्षिणेंत विषप्रयोग होऊन मृत झाल्यावर त्याचा भाचा मीर शहाबुद्दीन यास त्याचा दिल्लीकडील सर्व अधिकार प्राप्त झाला.

७०. मागें पृष्ठ ३ टीप २ पहा.

७१. इजारा=मक्ता.

७२. अलमशहा=अलमगीर (दुसरा) हा दिल्लीचा १४ वा मोंगल तख्ताधिपति. यांणें १७५४–५९ पर्यंत दिल्लीचें तख्त भोगिलें. हा शेवटीं गाजी उद्दीन याचे मसलतीनें मारला गेला.

‡ पुढें पृष्ठ २४ टीप ८५ पहा.

* 'तंगचाई' पो॰ प्रत

पले नागीं विचार केला कीं, "मी † अहमदशाह याची ‡ बादषाहजादी अटके अलीकडील मुलुख देखील दक्षिणदेश समुद्रवलयांकित पृथ्वीचें स्वामित्व केलें. असें असतां मी अन्नाच्छादनास ७३यंजित ! हें दुःख कोणापाशीं सांगावें ! आलमशाहा बादशाही करितो त्यास सांगावें तरि तो आम्हांहून बंदिवान. गाजुदीखान वजीर यास सांगावें तरि [तो] गनिमाचा ७४पुत्रें. बरकड अष्टाधिकारी केवळ निर्माल्यवत्. आतां एक मात्र विचार आहे. एक ७५काबिल मनुष्य नजीबखान रोहिला आहे. तोही गाजुदीखान याचा वाढविलेला. परंतु त्यास तरी सांगून पहावें म्हणून विचार करून आधीं खोजा गाजुदीखान याजकडे पाठविला. त्याणें संपूर्ण तापत्रय विदित केलें. त्याणें उत्तर केलें कीं, " मजकडे कांहीं गुंता नाहीं, गिर्द७६नबाजी गनिमाकडील अंताजी माणकेश्वर आहे त्यास पुसावें." ह्मणोन जाब§ दिला. तेथून खोजे अंताजी माणकेश्वर याजकडे गेले. त्यासही तसेंच निवेदन केलें. त्याणें उत्तर केलें कीं, "गाजुदीखान यांजकडे जाऊन सांगावें." तेव्हां खोजे माघारे येऊन [त्यांणीं सर्व वृत्त] मलकाजमानीस निवेदन केलें. तिणें नेत्रांस पाणी आणून परम खेद करिती जाहली. तदोत्तर खोजे गुप्तरूपें नजीबखान रोहिल्याकडे पाठवून त्यास आपणाकडे बोलावून नेलें. तो गाजुदीखान याच्या जि७७व्हाळियाचा होता. त्यास किल्ल्यांत जाण्या येण्यास कांहीं अटक नव्हती. तो मलकाजमानीकडे जाऊन खुरनि७८सात् करून अदबशीर उभा राहिला. आणि अधोमुख करून उत्तर केलें कीं, " मा साहेब ! मे तेरा खानाजाद. गुलामकी क्या तक्षीर ? क्या हुकूम ? " ह्मणोन बोलतांच मलकाजमानीस दुःखाचा उ७९माळा येऊन अति आक्रोशें हंबरडा फोडून रुदन करूं लागली. आणि नजीबखान यास सांगितलें कीं " कु८०लं पातशाही बुडाली त्यामुळें बादषाही उमराव जिकडील तिकडे आपलाले जागां गनिमास मिळोन आपली अबरू रक्षून आहेत. आतां तूं रोहिल्याचे कु८१ळांतला असलास तर फिरोन बादषाहीस अवसान

† अहमदशहा १ (७४८-५४) हा महंमदशहाचा पुत्र ज्याणें अबदाली गिलज्याचा सरहिंदच्या लढाईत पराभव केला तो.

‡ पुढें पृ० २४ टी० ८५ पहा.

७३. यांजित=(अजित) शरण,महाग.

७४. पुत्र=आज्ञाधारक, त्यांच्या ओंजळीनें पाणी पिणारा.

७५. काबिल=हुशार, कर्ता.

§ ' टाळा ' पाठांतर.

७६. गिर्दनबाजी=गिर्द-नवाजी=गस्तकरी, शहरचा किल्लेकरी.

७७. जिव्हाळ्याचा=मर्जीतला, मायेचा.

७८. खुरनिसात्=कोंनिशात्=भुईस हात लावून नम्रतेनें सलाम करतात तो. बखरींत कोठें ' खुरनिस ' कोठें ' कुर्णुसात् ' असेंही लिहिलें आहे.

७९. उमाळा=उभडा, अनावर गहिंवर.

८०. कुल्=सर्व.

८१. ' जुलमाचा ' पुणे प्रत. ' वीर्याचा ' धो० प्रत.

घालशिल. केवळ मुसलमानीस तांब्रा[८२] आला. बामणी बादषाही जहाली. आतां तूं एक अबरू राखशिल ही खातरजमा राखोन तुज मात्र दुःख सांगितलें. हे बादषाही दुसऱ्यास आपले हातून द्यावी, परंतु असें निर्माल्यवत् रहाणें उचित नव्हे." असें नजीबखान याणें वर्तमान ऐकून मागुती खुर्निसात् करून अर्ज केला कीं, "तक्षीर माफ. मैं एक अर्ज करितां हूं." तमाम बादषाही उमराव व रजवाडे अगदीं गनिमाचे आज्ञेत. बळ कोणाचे भिस्तीवर बांधावें ? आह्मी ज्याचे पदरीं तो केवळं गनिमाचा ठेवणाईत. बादशाह [तर] बांदिवाना प्रमाणें आहे. आतां तुह्मीं मला आज्ञा केली तरि मजला साहेबीं साजक[८३] रोटी द्यावी. मी जो ‡ अर्ज करीन त्याप्रमाणें वर्तावें. तेव्हां तिणें तत्समयीं साजक रोटी दिली, आणि विचारती झाली कीं, "कामाची सुरत* मजला सांगावी."

असें ह्मणतांच नजीबखान रोहिला बोलता झाला कीं, "पूर्वी महंमदशाह बादषाहाचे समयीं वजीरी सुजाउद्दवला याचा बाप मनसूर अली याजकडे [८४]होती. तो महमंदशाहा [मयत] झाल्यावर तुमचे भ्रतार अहंमदशाह[८५] यांस बादषाही झाली. [८६]तो केवळ नाकाबिल. त्याणें दक्षिणचा सुभा मुंढा पातशाहा[८७] साडेसहा सुभे दक्षिण खाऊन होता. तो साठ हजार फौजेनिशीं दिल्लीस चाकरीस आला होता. तसेच आणखी दहा पांच उमराव दोन लक्ष घोड्यानिशीं दिल्लींत होते. तो पूर्वापार परंपरागत तमाम उमराव यांणीं जसे खिजमतगार अदबशीर उभे राहतात, तसें त्यांणीं उभें रहावें. त्यांत किलिजखान नबाब निजामुल्मुलुखही होता. तो बादशाहा तक्तीं बसोन फळ फळावळ हर जिन्नस पुढें असल्यास जिकडे पाहावें त्याजपुढें असेल त्याणें कुर्नुसात करीत पुढें येऊन हात पसरावे. त्याणें काय जिन्नस असेल तो कृपा करून द्यावा, अशी चाल होती. तसेंच किलिजखान याचे तोंडाकडे पाहिलें. तो कुर्नुसात करीत पुढें आला. तों पातशाहांनीं हात आंखडून विनोद केला कीं, "यारहो ! दखनी बंदर नाचता क्यौं देखो ! !" असें पांच सात वेळां केलें. तेव्हां किलिजखान यास विषाद आला. तळव्याची आग मस्तकास

---

८२. तांब्रा=तांब, गंज.

८३. साजक रोटी=आणभाक, बेलभंडार ह्या अर्थी.

‡ 'मीं जें करीन त्या प्र०' पाठांतर.

* सुरत=तऱ्हा, प्रकार.

८४. या वाक्याचा संबंध पुढील गोष्टीशीं कांहीं दिसत नाहीं. मनसूर अली=सफदरजंग. हा अयोध्येचा नबाब.

८५. मागें पृष्ठ २१।२२ टीप ३ पहा. अलमगीर हा अहंमदाचा चुलता. तेव्हां अलमगिराची मुलगी ती अहमदशहाची स्त्री. असें जास्त संभवतें. मागें 'अलमशहाची स्त्री मलका जमानी' असें म्हटलें आहे तें बरोबर नाहींसें वाटतें.

८६. तो=महंमदशहा (१७२०–४८)

८७. 'मुंढा पातशहा' सा० प्र० 'मुंढी पातशहा' धो० प्रत.

जाऊन बोलला कीं, " निशा अकताला हुकमत परमार दिर्गार. आजपासून सहा महिन्यांत पातशाही आदि करून कुल् दिल्लीस बंदरका त्रिकार दिखलावूं तरच मिशा वाळगूं " ह्मणोन प्रतिज्ञा केली. पादशाह बेहोष, त्याणें सारासार विचार ध्यानांत राखावा तें न करितां बेफाम राहिला. किलीजखान याणें रूमचा पातशाह नादरशहा याजकडे सूत्र लावून त्याची चढाई दिलीवर करविली. रूमचे पातशाई खालीं दिलीची पातशाई; तीन लक्ष फौज दिल्लीपत पातशाहा व पांचै लक्ष फौज रूमचा पातशाह. याहून [तो] जबरदस्त पातशाहा त्याणें दोन लक्ष फौजेनिशीं मजल दर मजल अटक उतरून, लाहूरच्या सुभ्यास तंबी पोंचवून, शतंद्रु नदी उतरून आलीकडे आला. हें वर्तमान अहमदशहास कळतांच त्यांणीं तमाम उमराव, वजीर यांस ताकीद करून फौज सिद्ध करून पुढें रवाना केले. दक्षिणची फौज भारी म्हणोन किलीजखान यांस मात्र जवळ ठेवून घेतलें. पुढें मनसूर अली व जयसिंग राजाचा पुत्र व मारवाडी राठोड व छत्रसाल जाट व सुरजमल्ल जाट याचा बाप, अकबरखान बाळोचे [?] व सादलखान व बादलखान असे सरदार बहुत दीड लक्ष फौजेनिशीं पुढें सडे रवाना केले. झाडून पातशाही रिसाला चारशें तोफा व दोनशें गंजिफियाच्या गाड्या व हस्तनाले व सुतरनाले व जेजाला व रेंकले व बंदुका व बाणांच्या कैच्या, असा कुल् दारूखाना किलीजखान याजसमागमें देऊन पानपत कर्णाल पावेतों पुढें रवाना केले; तों पुढील फौजेची गांठ पडली. तों नादिरशाहाची फौज बेमुबलग व जुरत ही भारी, त्यापुढें यांस टिकाव होईना. यांणीं मोंगलाई मसलत करून पाठीवर फौज घेऊन दिल्लीकडे येते झाले. पुढें किलीजखान यास इशारत केली कीं, " आह्मी नादिरशहास घोळवीत घोळवीत तुह्मांवर घेऊन येतों. तुम्हीं रिसाल्यांत दारूगोळा घालून सिद्ध असावें; तुह्मावर येतांच तुह्मीं एकदांच सरबत्ती देऊन मागून हौद्यावर चालून घ्यावें; आम्ही इकडून हौदे चालवितों. " असा मनसबा करून नादिरशहास वेढून आणिलें. तों किलीजखानाचें व नादिरशहा याचें सूत्र एकच होतें. नादिरशहा बेलाशक फौजेचे पाठीवर आला. किलीजखान आधींच जाणून सिद्धच होता. मनसूर अली याजपाशीं आग भारी ह्मणोन भडभुंजे अभिधान होतें. तेही आग किलीजखान याजपाशीं राहिली होती. [तिची] त्याणें दिल्लीपत पातशहाची फौज तोंडापुढें येतांच एकदां-

८८. इनइशा हाखूताला हुकमत परवर दिगार की है=ईश्वराची इच्छा असल्यास त्याचीच आज्ञा प्रमाण.

८९. शतद्रु = सतलज.

९०. मनसुरअली,–त्या वेळेस सादतखान जिवंत होता. त्यासच चुकून मनसूरअली असें म्हटलें आहे. सादतखानाचा पुतण्या सफदरजंग यास मनसूरअली म्हणत.

९१. जुरत = आवेश, मर्दुमकी.

च सरबत्ती केली. जसे भडभुंजे लाह्या भाजतात तशी गत केली. तोफा व हस्तनाले व जेजाला व रेंकले व गंजिफियांच्या गाड्या व बाणांचा भडिमार एकदांच झाला. फौज भाजून काढली. केवळ धुंदी झाली. पांच सात हौदे खालीं जहाले. आपला रिसाला ह्मणोन फौज बेफाम राहिली होती. तों गृहकलह होऊन 'विनाशकाळीं विपरीत बुद्धी' जहाली. गृहकलह लागला ह्मणजे विनाशकाळ जाणावा. तशी गती होतांच फौज भाजून काढली. तों नादिरशहाची फौज येऊन पोंचली. आधींच फौज केवळ भाजून काढलेली, त्याजवर नादिरशहाकडील उमराव, इराणी, दुराणी, तांम्रेमुखे व शकि आदि करून यांनीं हौदे चालविलें. दिल्लीपत पातशहाची फौज मारून कुल् धुमाधार केली. कांहीं रणांत मेली. कांहीं राहिली ती रानोरान देशत्याग झाली, तिणें फिरोन दिल्ली पाहिली नाहीं. नादिरशहा याची फौज चढत्या घोड्यांनिशीं दिल्लीस पोहोंचली. तों पुढें फौज गेली म्हणोन शहरची बंदोबस्ती न करितां शहरपंन्हा खालींच होता. चढत्या घोड्यानिशीं शहर घेतलें. तों शहरास कधीं उपद्रव ऐसा ठाऊक नव्हता. केवळ द्वारकेप्रमाणें दिल्ली नांदत होती. ऐसा शहरचा चिंधीचोळी केला. इराणी, दुराणी अर्जुन जात, यांणीं कित्येक तरुण स्त्रियांच्या अब्रू घेतल्या ; शहरची गती या रीतीची केली. फौज लालगडी किल्ल्यास लागली. दिल्लीचा किल्ला अपेशी दोंची रोजांत हस्तगत झाला; महंमदशहा पातशहास धरून कैद केलें; पातशाहीजादींची देखील अब्रु राखिली नाहीं. किल्यांतून वस्त्रहरण करून पातशाही तक्त देखिल काढिलें. परंतु तक्तावरील कचेरीस रुप्याचें छत होतें, तेवढें मात्र ठेऊन मर्यादा राखिली. अवघे शहराचा विनाश करून पातशहा कैद करून नादिरशहा याणें मजमूचे टिळियावर मुक्काम करून राहिला. किलीजखान रसाला व तोफा फौज घेऊन मागून आला. बाह्यार्थ कृत्रिम शिष्टाई करून नादिरशहास भेटून पातशहास सोडविलें. नादिरशाई झाल्यावर तो आपले रुमाकडे गेला. तो पातशाही उमराव जिकडील तिकडे आपापले ठिकाणीं [जे] गेले ते फिरोन आज दिवसपर्यंत कोणी आले नाहींत. मन-

---

१२. ताम्र-मुखे = तांबड-तोंडे = मोंगल लोक.

१३. चढते घोड्यानिशीं = एकदांही घोड्यावरून न उतरतां ; एका धांवेसरसे ; थांबल्याशिवाय किंवा दम घेतल्याशिवाय.

१४. शहर पन्हा = शहरची तटबंदी.

१५. चिंधीचोळा = विध्वंस, नासाडा.

१६. बखरींत पुष्कळ ठिकाणीं 'अहंमदशहास' असें आहे. पण तो हस्तदोष किंवा बखर रचणाराच्या गैर माहितीचें फल होय.

१७. मयूरावरील तक्त शहाजहान याणें साडेसहा कोटी रुपये लावून तयार केलें होतें ! !

१८. मजमूचे टिळियावर—मुजुमीचा टिळा हा दिल्लीचा एक भाग असावा.

सूर अली गंगापार गेला. तो अयोध्येचा सुभा संभाळून तिकडेच राहिला. पुन्हा भागिरथी उतरून आलीकडे आला नाहीं. तेव्हां महंमदशहा सहजच निर्माल्यवत् [झाला] . एक किलीजखान मात्र जवळ भारी. तेवेळेस किलीजखान याणें पातशहास प्रत्युत्तर केलें कीं, " दखनी बंदर किस तऱ्हेसे नाचता है? साहेबांचे खातरेस आले कीं नाहीं?" म्हणोन बोलतांच पातशहास परम विषाद आला. तों 'जोर थोडा आणि घुस्सा बडा' काय करतील ? किलीजखान याणें वजिरी आपला पुत्र गाजुदीखान होता त्या गाजुदीखानास देऊन बंदोबस्त करून दक्षिणेस आला. याप्रमाणें वर्तणूक झाली. हें तुम्हांसही वर्तमान सर्व माहितच आहे.

[असें] ह्मणोन नजीबखान रोहिला सविस्तर बोलता झाला, " आतां या तागाईत पातशाही उमराव गनिमास मिळोन आपली अब्रू रक्षून आहेत. यांत मनसुरअलीचा पुत्र सुजा उद्दवला यास मात्र वजिरीचें दुःख* आहे. याजपाशीं पन्नास साठ हजार फौज व तीनशें तोफा आहेत. तो मात्र लगामीं लागेल. मारवाड प्रांतांतील बिजेसिंग राठोड तो गनिमाशीं मिळतां दिसत नाहीं ; तोही प्रयत्न केल्या हस्तगत होईल. व माधवसिंग जयनगरकर याचा दोंही डगरीवर हात आहे व सुरजमल्ल जाट तो आपला नव्हे. तसेंच बुंदेले व आणखी उमराव आपले नव्हेत. परंतु यास आधीं निमित्तास धनी पाहिजे. जर म्यां घेतलें तर मजला आश्रय पाहिजे. आतां उपाय एक आहे कीं, खंदाहारचा पातशाहा अबदुल अली दुराणी एक मातबर आहे. त्याचा पुत्र तैमूरशहा यास तुमची कंन्या चंदाजमानी द्यावी. दिल्लीचा पातशहा आलमशहास मारून [पातशाही] तैमूरशाहास द्यावी व वजिरी सुजाउद्दवला यास द्यावी, आणि बक्षीगिरी मजला द्यावी. असा करार होत असल्यास हुकूम जहाल्यास प्रयत्न करीन. " ह्मणोन बोलून कुर्नीस केली. हें मल्काजमानीनें ऐकून मान्य करिती झाली. 'स्त्री बुद्धिः प्रलयंगता' तिचें यात काय जातें ?

याप्रमाणें तिचा व त्याचा दारमदार होऊन नजीबखान ठिकाणास येऊन वकील व पत्रें सुजाउद्दवल्याकडे पाठविलीं. त्याणें पत्रें पाहून, परम खुशाली मानून, वकिलापाशीं साजक रोटी दिली कीं, " मी सर्वस्वीं तुमचा आहें. हिंमत धराल तर फौज व लागेल तितका पैसा पुरवीन. परंतु वजारत एक वेळ करीन. " ह्मणोन पुर्ता बंदोबस्त करून वकील आला. तसेंच जयनगरकर व हामदखान लंगडा व बिजेसिंग यांजकडील सूत्रें ठीक करून याणें

---

* 'मुख' असें कांहीं प्रतींत आढळतें.

९९. " परंतु यास (ज्यास ?) आधीं निर्माल त्यास धनी पाहिजे. " सा० प्रत

१००. " तंबुरशहा " असा पुणे प्रतीचा पाठ सर्वत्र आहे.

१. बक्षीगिरी = सेनाधिपत्य.

आपला भाऊ सुलतानखान रोहिला यास अबदालीकडे खंदारास पाठविला कीं, " दिल्लीची पातशाही तुझा पुत्र तैमूरशहा यास देऊन मलकाजमानीची कन्या चंदाजमानी तैमूरशहास देईन. दिल्लीचा भेद झाडून मजपाशीं आहे. चढत्या घोड्यांनिशीं दिल्लीचा किल्ला हस्तगत करून देईन. " ह्मणोन भावास खंदारास पाठविलें. हें वर्तमान गाजुदीखान यास रतीमात्र ठाऊक नाहीं. इकडे तो नजीबखान रोहिला केवळ हितशत्रूप्रमाणें जाबसाल करून, इकडे केवळ त्याचे उपक्रमांत राहून,तमाम गारोडी रान भारतो तसा प्रकार [त्यानें] केला. सुलतानखान खंदारास जाऊन पोहोंचला. अबदालीस भेटून येथील वृत्तांत निवेदन केला. तोही आधींच इकडे यावयास आतुर होता. ".वजारत सुजाउद्दवला यास द्यावी, मलकाजमानीची कन्या चंदाजमानी तैमूरशहास देऊन दिल्लीची पातशाही तैमूरशहास द्यावी आणि बक्षीगिरी नजीबखान यास द्यावी, "येणेंप्रमाणें करार करून ऐशीं हजार फौजेनिशीं दिल्लीवर चाल केली. लाहूर, मुलतान, पंजाब कुल मुलूख काबीज करून [२]व्यासगंगा व चिनाब व शतद्रुनदी उतरून सरदेस[३] येऊन मुक्काम केला.

ही बातमी दिल्लीस गाजुदीखान वजीर यास कळली कीं, " दुराणीची दौड निश्चयें दिल्लीवर आली. " तेव्हां नजीबखान रोहिला मात्र चार हजार फौजेनिशीं मातबर माणूस वजिराजवळ होता. तसाच गनिमांपैकीं अंताजी माणकेश्वर शहरचे गिर्दनबाजीस पांच हजार फौजेनिशीं होते. ते समयीं गाजुदीखान याचे पातशाही कारभारी नागरमल्ल व बाहादूरखान बाळोचे होते [ते] व अंताजी माणकेश्वर व नजीबखान रोहिला असे मिळवून परम आजिज होऊन मनसुबा पुसता झाला कीं, दुराणीची दौड भारी ; दक्षिणच्या फौजा गनीम कुल झाडून दक्षिणेस गेल्या. एक नजीबखान रोहिला व अंताजीपंत दोघे मात्र मातबर आहेत. तेही झाडून दहा हजार. यास उपाय काय करावा ? " हें वर्तमान ऐकून अवघे दंग झाले. एकमेकांस राजे कोणी कोणास बोलेनात. असे मुहूर्त मात्र बसले तों नजीबखान रोहिला केवळ मात्रागमनी, याणें उठोन खुर्नीस करून अर्ज केला कीं, " मी साहेबांचे पदरीं आहें तों वजिरांनीं कांहीं फिकीर करावी असा अर्थ नाहीं. आतां त्याशीं युद्ध करावयास सामर्थ्य नाहीं, [तर] मजला हुकूम करावा, आडवा जाऊन त्यास भेटून कळेल तैसा साम, दाम, दंड, बुद्धिभेद करून त्यास दिल्लीस न येतां तेथूनच माघारां फिरोन लावीन. " ह्मणोन हितशत्रुपणें बोलतांच गाजुदीखान यास वाटलें कीं, नजीबखान केवळ प्राणाचाही प्राण, प्राणाहून परता, याजवर काया कुरवंडी करावी. ह्मणोन त्याचें बहुता प्र-

२. व्यासगंगा = बियास नदी. | ३. सरद = सरहिंद.

कारें समाधान करोन, त्यास हत्ती व घोडा व शिरपेंच व मोतियांचा तुरा देऊन त्याची रवानगी केली.

तों अबदुल अली तेथून कुरुक्षेत्रावर आला. तेथील तीर्थविध्वंस करून, ब्राह्मणांचीं घरें पाडून आठ मुक्काम तेथें केले ; त्या मुक्कामीं नजीबखान रोहिला जाऊन पोंचला. ते समयीं अबदुल अलीकडील वजीर व सैमदखान कत्तलबाज आडवे येऊन बहुत सन्मानें घेऊन गेले. पातशाहाची भेट जहाली. येथें सुकाणू [?] मुलतान होता. भेट होतांच दारमदार करून पूर्ववत् प्रमाणें त्याची साजक रोटी यास आली, याणें आपली साजक रोटी त्यास दिली. ते समयींच तेथून कूच करून पाणिपत कर्णाल येथें आले ; ते समयीं बाहादरखान बाळोचे याचा पुत्र बाहादरगर्डी होता तो रातोरात दिल्लीस येऊन पोंचला. इकडून नजीबखान सांडणी स्वारां समागमें वरचेवर पत्र पाठवी कीं, "वजिरांनीं कांहीं फिकीर न करावी." त्याजवरून हे आपले जागां स्वस्थ होते. बाहादरखान याचा पुत्र येऊन, वजिरास भेटून, तेथील सविस्तर सांगितलें कीं, "नजीबखान त्यांजकडे मिळाला. एक दोहीं दिवशीं येऊन पोहोंचतो. तुह्मी त्या मात्रागमनीवर स्वस्थ कसे राहिलां ?"

हें वर्तमान वजिरानें ऐकून बहुत घाबरा जहाला. "मात्रागमनीनें निमकहरामी केली. यास यत्न काय करावा ?" ह्मणोन अंताजी माणकेश्वर यांस बोलावून सांगितलें कीं, "तुह्मी शहरची गिर्दनबाजी करावी मी किल्ला संभाळतो." हें अंताजी पंतांनीं ऐकून साफ उत्तर केलें कीं, "शहर पन्हा थोर, फौज थोडी. आह्मांस हे हिंमत होत नाहीं." ह्मणोन कूच करून बालमगडावरि मुक्काम केला. तों दुराणी ही दुसरे दिवशीं येऊन पोंचले. आधींच शहर खालीं. आणि नजीबखान तो केवळ भेदीं चढते घोडियानिशीं शहर घेतलें. तों गिलच्यांची ताकीद भारी. शहरांत दहा हजार गिलच्यांनीं मारले. केवळ धुंदी जहाली. शहरचा नाश केला. पूर्वीं नादिरशाही जहाली त्याहून भारी प्रलय जहाला. तों अबदुल अली दुराणी जुमा मशिदीस येऊन आपला

४. 'समपखान कत्तलबानें' असें तुंगार येथील प्रतींत आहे. तंगार ता० वसई येथील कुळकर्णी रावो मल्हार याची ही बखर पुण्यास शके १७१२ सालीं लिहिलेली वि० ज्ञा० वि० कर्ते यांजकडून आम्हांस मिळाली. हिचा अर्थनिर्णय करण्यांत बराच उपयोग होईल.

५. 'सुकां सुलतान' तुंगार प्रत.

६. 'बलक' किंवा 'बालक' असें तुं० प्रतींत दिसतें.

७. "नजीबखान तो हकहरामी बहुत आहे. तेव्हां जें करणें तें सांभाळून करावें, नाहीं तर त्याजला धरून आणावें अशी ताकीद बादशाहानें केली" सा०व तुंगार प्रत.

८. ताकीद = सक्ती, जरब.

९. "तों शहरांत दहा पांच हजार गिलचे मारले गेले केवळ धुंदी झाली." असा एके प्रतीचा पाठ आहे.

स्वधर्म उजू तवाजू करीत होता. तों अर्जबेगांनीं अर्ज केला कीं, " शहरांत गर्दी होऊन दुराणीची बहुत कत्तल झाली. " तों नजीबखान रोहिला व सैमदखान कत्तलबाज जवळ होता; अबदुल अल्लीनें त्याचे तोंडाकडे पाहून जवळ निमचा होता तो अर्धा ओढून जवळ ठेवितांच ' कत्तल ' ह्मणोन पुकार जाहली. ते समयीं त्यांची कत्तल काय ? पुरुषच मारावा असा अर्थ नाहीं. पुरुष व स्त्री, मुलेंबाळें व गाढव कुत्रें व गुरूं हाताखालीं सांपडेल त्याची कत्तल करावी. अशी साडेतीन घटकापर्यंत कत्तल झाली. तों अबदुल अल्लीनें निमाज* करून करांचली § ओढून ठेविली होती तीस मेण करून ठेविलें. मेण करितांच ' द्वाही ' ह्मणोन पुकार झाली. तों गिलच्यांची[१०] कैद भारी. ताकीद ह्मणतांच मानेवर सुरी ठेविली असली तरी सोडावें. साडेतीन घटकांत अठरा हजार मनुष्यांची कत्तल जहाली. तो प्रळय काय लिहून कळवावा ? याप्रमाणें शहरचा चिंधीचोळा करोन, किल्ल्यास येऊन लागले. दोचौ दिवसांत किल्लाही घेतला. पातशहा अलम शहा होता तो कैद केला. गाजुदीखान यास धरून कैद केला. त्याची मावळण व बहीण व त्याच्या कळावंतिणी वगैरे नजीबखान याणें आपले घरांत घातल्या. नजीबखान मात्रागमनी तो या प्रकारचा. मलकाजमानी इची कंन्या चंदा जमानी होती, ती तैमूरशहास दिली. चार रोज तेथें राहून आगरियाचे रोखें चाल केली. समागमें कैदेंत गाजुदीखान यासही घेतलें. आणि अलमशहास किल्ल्यांतच कैद करून ठेविलें.

तों अंताजीपंत येऊन पलवलावरि [?] राहिले. नजीबखान याणें गाजुदीखान याचा शिरच्छेद करावा ह्मणोन बहुत आग्रह केला. परंतु ते समयीं अबदुल अल्लीनें कैदेंत आहे ह्मणोन ठेऊन राखिलें. अंताजीपंत याची बातमी पळाल्याची कळतांच सैदमखान कत्तलबाज पंधरा हजार फौजेनिशीं त्याजवर गेला. अंताजी माणकेश्वर यांणीं हिंमत धरून फौजेचा मोकाबला घेतला. तों [११]यांची जड काया. धाकटे घोडियावर थोर घोडा टाकावा तों धाकटा दबून राहतो, तैसा प्रकार झाला. दोन घटिका मारामारी झाली. तों अंताजीपंतास साहेनासें झालें. मग अंताजीपंत रेवाडीचे मुक्कामीं निघोन गेले. पांच हजार फौज होती त्यांतून अडीच हजार फौजेची कत्तल झाली. जितके निवडक माणूस तितके ठार झाले. तो खासा अबदुल अल्लीचा मुक्काम

---

* " निमाजामा करून ". पुणे प्रत.

§ करांचली = तरवार. देशावर मराठे लोक हा शब्द वापरतात.

१० म्हणजे गिलच्यांची.

११. ' मारामारी हणाहणी सणासणी झाली तों अंताजीपंतास साहिनासें जालें. मग अंताजीपंत रेवाडियाचे रोखें " तुं० व सा० प्रती

पलवलावर आहला. पुढील अघाडीची फौज पडेलवाला कडून[12] छाचे सरां-ईवर जाऊन पोंचले. तेथून मथुरा वृंदावन कच्चे सोळा कोस राहिलें. मथुरे-तील ब्राह्मण व वैरागी यांस गनिमाचे फौजेचा इतबार ह्मणून बेसावध होते. तों एकाएकीं झाडून दौड येऊन पोंचली. वृंदावनांत आठ हजार वैरागी होते ते हत्यारें धरून मेले. गिलच्यानीं गोखडींत[13] दहा पांच वैरागी सत्पु-रुष होते तेही बसले ठिकाणीं लंबें[14] केले. दुराणी केवळ निर्दय, त्यांस मनुष्याची परवा० नाहीं. तसेच मथुरेंत हजार दीड हजार ब्राम्हण मारिले. तरुण ब्राह्मणी व अन्यत्र जातीच्या स्त्रिया होत्या त्यौं धरून ठेविल्या. त्यांत कित्येक पतिव्रता स्त्रिया होत्या त्यांणीं जिवावर उदार होऊन यमुनेंत जीव द्या-वा ह्मणोन डोहांत चालिल्या. तों 'संकटीं ईश्वर साहाय्य,' तसें जाहलें. प्रत्य-क्षास प्रमाण डोहांत पाणी बायकांस मांडीभर लागोन नदीपार झाल्या. त्यांचे मागे गिलचे घोडे घालावयास गेले ते बुडों लागले. ईश्वरानें कौतुक केलें. ही गोष्ट कोणी मिथ्या मानावी असें नाहीं. बहुत साक्ष आहेत.

या प्रकारें क्षेत्राचा चिंधीचोळा करून गोकुळा पलीकडे गोघाट ह्मणून [आहे.] पूर्वीं देव गाई चारून त्या घाटावर पाणी पाजावयास आणीत होते ह्मणोन 'गोघाट' नांव पडलें. तेथून कच्चे सात कोस आगरियाचा किल्ला होता. येथें यमुनेच्या तीरानें मुक्काम दुराणीचा झाला होता. गाजुदी-खान कैदेंत होता त्याची राउटी नदीचे कडेस होती. भोंवताले रखवालीचे रोहिले सावधच होते. पाणियाचे रोखें पाणी भारी म्हणोन गैरसावध होते. ते समयीं गाजुदीखान यास पाणियांत पोहावयाचा सराव चांगला बहुतच होता. त्यानें राखणदारांची नजर चुकावून डोहांत गेला. पोंहत नदीचे तीर सोडून मध्यभागीं कांहीं पोंहत कांहीं ठाव घेत असा आगरियास जाऊन पोहोंचला. कडेस निघोन, रात्र चार घटका पहांटेची राहिली होती, तेसमयीं निघोन उ-घडा बोडका किल्ल्याचे दरवाजियास जाऊन पोंचला. तों शह लष्करचा भार ह्मणोन किल्लाही सावधच होता. तेव्हां दरवाजियाचे लोकांस हांक मारून सांगितलें कीं, "मी गाजुदीखान ऐशा अरिष्टांतून पार पडून तुमचे पाठीशीं निघावयास आलों आहें. आजिचे समयीं मजला किल्ल्यांत घेऊन जीवदान द्यावें, असें किल्लेदारास सांगावें." हें वर्तमान किल्लेदारास दरवाजेकरी यांणीं सांगतांच

१२. 'पडलेकडोन छऱ्याचे राईस जा-ऊन राहिली' सा० प्रत
'होडळेकडून छायातें राईस' तुं० प्र०
'पुढील आघाडीची फौज हाडवावरून छारेसराईवर जाऊन पोंचली' धो० प्रत

१३. 'गोपडी' तुं० प्रत. गोखडी = गाई उभ्या राहण्याची जागा, गोठण. 'गोखडा' म्हणजे सज्जा. तेव्हां 'गोखडांत' असें तर नव्हे ?

१४. 'नर्ब' पु० प्र० नर्ब = ठार.

१५. 'त्याबांद (?) धरून' तुं० प्र०

किल्लेदारानें मशाला लावून दरवाजियाच्या खिडक्या उघडून बाहेर आला.

आगरियाचा किल्ला यमुनेच्या तीरीं आहे. एकेकडून यमुनेचा खंदक व एकेकडून खणून खंदक. दोन्ही तोंडें यमुनेस मिळवून खंदकांत पाणी बेमुबलग. दरवाजिया पुढें खंदकावरून फळयावरून जावें यावें. फ[16]ळया काढल्यावर यत्न नाहीं. तो किल्ला केवळ असाध्य. एकांत एक पांच परीघ किल्ल्यास. दर परिघास दोनशें तोफा व शिवाय धाकटीं यंत्रें, अशीं किल्ल्यावर वाराशें तोफ वगैरे. तो दुर्ग केवळ अवघड. आगरियाप्रमाणें भुईकोट किल्ला कोठें उपमेस नाहीं. ज्यावेळेस अकबरशहा पातशाहा यांणीं किल्ला बांधला त्या वेळेस किल्लेदार आंतील सामान यंत्रधारी व गोलंदाज ठेविले ते वंश परंपरा किल्ल्यांत रहात आले. आलीकडे औरंगजेब महाबळी आदिकरून पातशाहा जाले आणि गनिमाचीही प्रबळता जाहली. पलीकडे अटकेपर्यंत मुलूख काबीज केला. परंतु किल्ला कोणास आला नाहीं. सुरजमल्ल जाट यास शहरची गिर्दनबाजी दिली होती. परंतु त्यास किल्ला असाध्य त्याचें वेतन ज्यांनीं आगरियाचें स्वामित्व करावें त्यांणीं किल्ल्यांतील पोटापाणियाची बंदोबस्ती करावी. तो किल्ला अकबरशाहा पातशाहा यांणीं कांहीं पृथ्वी दिग्विजय करून, रुपये मिळवून बांधिला, असें नाहीं त्यास किमया अवलिया फकिरापासून प्राप्ति होती. त्या किमियाचे द्रव्यें करून एवढें असाध्य दुर्ग निर्माण केलें होतें. दारूगोळा यंत्राचें साहित्य याजप्रमाणें कोणत्याही किल्ल्यावर नाहीं.

[असो] तेथें गाजुदीखान पोहोंचतांच तो किल्लेदार बाहेर आला. आणि ओळख घेतली. तों गाजुदीखान प्रमाण. जीवदान मागतांच किल्लेदार बोलता झाला कीं, " ज्यापासून आह्मांस किल्ल्याची किल्लेदारी त्यापासून कधीं पार[17]खी मनुष्य येऊं दिलें नाहीं. " असें ह्मणतांच गाजुदीखान याणें उत्तर केलें कीं, " तुमचा आश्रय धरून एथवर आलों. आतां आपले हातून मारून टाकणें किंवा किल्ल्यांत नेणें. " असें ऐकून किल्लेदार याणें चित्तांत योजना केली कीं, " एक पुरुष किल्ल्यांत आलिया काय होणें ? यासमयीं यास रक्षावें हें उचित " म्हणोन किल्ल्यांत नेला वस्त्रें देऊन समाधान केलें.

तों मागें गाजुदीखान गेला म्हणोन हांक जाली. नजीबखान रोहिला याणें चौकीदारांचा शिरच्छेद केला. गाजुदीखान याचा तपास केला. तो वजीर आगरियाचे किल्ल्यां दाखल झाला हें ऐकून, कूच करून, अबदुल अली यमुनापार जाला. आगरियाचे किल्ल्यानजीक मुक्काम करून राहिला. पांच गिळचे व पत्रें किल्लेदारांस लिहिलीं कीं, " गाजुदीनखान यास आमचे हातीं

---

१६. " पाख्या " तुं० प्रत]. १७. पारखी = परकी.

देणें आणि किल्ला खालीं करून द्यावा. नाहीं तर मी खंदारेचा पातशाहा अबदुल अली आहे. किल्ला खाणून यमुनेंत टाकीन. आणि तुझा शिरच्छेद करून तुम्हीं रांडापोरें ढाणकींस देईन.[१८] " झणोन रवाना केले. ते किल्ल्यास पोहोंचले. किल्लेदार याणें पत्रें वाचून पाहिलीं. चित्तांत विचार केला कीं, " अबदुल अली पातशाहा शहाणा झणोन ऐकतों. असें असतां असा प्रकार लिहिला.त्यास याचा खावंद नादिरशाहा आला होता त्याणें काय केलें? तो याच्या हातें काय होणें ?—तथापि हुषारी केली पाहिजे. " किल्लेदार याणें शहरांतील शोध केला कीं शहर निखालस उजाड झालें कीं वस्ती आहे. तो भारधेडी[१९] झाडून गेली.परंतु वस्तीस मनुष्यें होतीं.किल्लेदार यानें शहाणपण केलें कीं, "गिलच्यांस धुडावूं तरि जी गत दिल्लीची व मथुरेची तीच गत आगरियाची होईल." असें जाणोन दोघे गिलचे दरवाजियांत ठेविले. तिघे माघारे पाठविले कीं, "पातशहांनीं चार दिवस कृपा करावी. चौं दिवशीं किल्ला खालीं करून देतों. आणि गाजुद्दीनखान वजीर यास हजर करितों." म्हणोन लिहून पाठविलें.

इकडे तमाम शहरांत ताकीद करून शहर चौं रोजांत बेचिराख केलें. आगरियांत कुत्रें राहिलें नाहीं, तेथें मनुष्य कैसें असेल ? यावारि किल्लेदार यांणीं ज्या रोखें गिलचा मुक्कामास होता ते बाजूस चारशें तोफा दारूगोळा भरून सिद्ध करून [ठेविल्या] आणि अबदुल अलीस एक चिठी लिहिली कीं, " आज आमचा खुशालीचा दिवस आहे. जलदीनें कूच करणें नाहीं तर तोफांस सिलिकं[२०] होईल. " म्हणोन चिठी लिहिली. एके गिलच्यास तोफेच्या तोंडीं देऊन उडविला. एक चिठी देऊन पाठविला. हें वर्तमान अबदुल अलीनें व नजीबखान यानें ऐकून, मणगटें चावून किल्यावर हल्ला करावा. म्हणोन फौज सिद्ध केली. तों किल्लेदार यानें चारशें तोफांची एकदाच सरबत्ती दिली. फौजेंत एकदाच चारशें गोळा येऊन पडतांच मोठा प्रलय झाला. जलदीनें लष्कर तयार होऊन पळों लागलें. दोन तीन कोस जाऊन दम खादला. तेथेंही पल्याच्या गोळ्यापुढें टिकाव होईनासा जाहला. पांच कोसावर मुक्काम केला. नजीबखान रोहिला यांस अबदुल अली [यानें] मसलत विचारिली. तेव्हां नजीबखान याणें उत्तर केलें कीं, " आगरियाचा किल्ला भारी. येथें कोणाचाही यत्न नाहीं. येथें आम्हांस गुंतणें भलें नव्हे. देशींहून गनिमाची फौज रघुनाथराव[२१] व मल्हारराव होळकर नर्मदा आलीकडे आले आहेत. अशी बातमी तह किल्लां आली आहे. शहास गुंतणें उत्तम नाहीं. "

---

१८. " ढानकास वाटीन " सा० प्रत | ढाणक = मांग, महार वगैरे.

१९. भारधडी = जड वस्तु, भारी सामान (?)

२०. ' सिलक ' = वत्ती देणें.

२१. ' रघुनाथ इ० ' मागें पृ० २२ टीं ०६८ पहा.

ह्मणोन कूचकरून कुंभेरीचे रोखें चाल केली. सुरजमल्ल जाट यास चिठी लिहिली कीं, " क्रोड रुपये खंडणी घेऊन हुजूर भेटीस येणें." ह्मणून चिठी आली. सुरजमल्ल जाट याणें रूपराम कटारी यास बोलावून सल्ला विचारला कीं, " अबदुल अली खंदारचा पातशाहा चालून आला, सामान्य नव्हे. यास लावसाल काय करावा?" रूपराम कटारी मोठा मनसुबेबाज. यानें उत्तर केलें कीं, "देशींहून गनिमांच्या फौजा नर्मदा उतरून आल्या. यास शहास पडावयास दम निघत नाहीं. मेजवानी ह्मणून दहा लक्ष रुपये घेत असल्यास उत्तम, नाहीं तर झुंजास उभें राहवें. तों पावेतों गनिम यांच्या फौजा येऊन पोहोंचतील." हा मनसुबा सुरजमल्ल जाट याचे ध्यानास आला. अबदुल अलीस चिठी लिहिली कीं, " दाहा लक्ष रुपये मेजवानी देतों. हे घेऊन स्नेह राखून जावें. नाहीं तर युद्धास सिद्ध आहों. " म्हणोन चिठी येतांच यांणीं गनिम यांचे धास्तीवर मान्य केलें. दहा लक्ष रुपये घेऊन परस्परें कागदीं पत्रीं स्नेह संपादून दिल्लीस पोंचले.

[पुढें] सुजाउदवला यास आणून वजारत द्यावी, तैमूरशहास तख्तीं बसवावें, हा मजकूर होता तो राहिला. अबदुल अलीनें चित्तांत विचार केला कीं, हा "नजीबखान मात्रागमनी. ज्याचे येथें वाढला त्याची गत या प्रकारची केली. याचे भरंवाशियावर पुत्रास येथें ठेवणें उचित नाहीं." म्हणून अंतरीं मजकूर करून नजीबखान यास समजाविलें कीं, " प्रस्तुत आम्ही खंदारास जातों. पेस्तर सालीं येऊन अवघा बंदोबस्त करितों. तों पावेतों तुम्हीं दिल्लीचा किल्ला राखावा. " ह्मणोन नजीबखान यास पांच हजार फौजेनिशीं दिल्लींत ठेविला. पातशाहा अलमशाहा यास जिवें मारावें तें न करून, जीवदान देऊन, तसेंच रक्षोन कूच करून कुरुक्षेत्राकडून सरदेंत सैमदखान कतलबाज दहा हजार फौजेनिशीं ठेविला. समागमें मलकाजमानी व तिची कन्या चंदाजमानी तैमूरशहास वीस हजार फौजेनिशीं ठेवून अबदुल अली खंदारास गेले.

हें वर्तमान रा० रघुनाथराव दादा[२१] व मल्हारजी होळकर यांणीं ऐकून दबत दबत चालिले होते ते मजल दर मजलें चालले. चमेली उतरून अगरियानजीक आले. इकडे अंताजी माणकेश्वर यानीं दत्ताजी शिंदे यांस पत्रांवर[२२] पत्रें पाठविलीं कीं, " हिंदुस्थान हातचें गेलें. जलदीनें फौजबंदी करून येऊन पोहोंचावें. " त्यावरून शिंदे यांनीं नालबंदीचे दिवस नसतां वैशाखमासीं चाळीस हजार फौजेस नालबंदी[२३] दिली. तयार होऊन जावें तों

२१. 'रघुनाथ इ०' मागें पृ० २२ टी० ६८ पहा.
२२. 'पत्रांवर पत्रांचा मूर चेतविला,तुं० प्रत
२३. नालबंदी = घोडस्वारास चाकरी ठेवण्याच्या पूर्वी अगर पाठवणीच्या वेळीं कांहीं आगाऊ पैका देतात तो.

दिल्लीच्या वकिलांचीं पत्रें आलीं कीं, " दुराणी आपले फौजेसुद्धां निघोन आपले प्रांतीं गेला. राजश्री दादा साहेब यांची फौज चमेली पार जाहली. तुम्हीं तूर्त यावयाचें न करावें. " ह्मणोन पत्र येतांच यांणीं चतुर्मास पर्जन्यकाळ दम खाऊन राहिले. इकडे राजश्री दादासाहेब यांणीं आगरियानजीक येऊन, सुरजमल्ल जाट याजपाशीं खंडणी घेऊन, आगरियांत गाजुदीखान होता त्यास काढून आपणापाशीं आणिलें. तेथून मजल दरमजल कूच करून गाजुदीखान यास घेऊन दिल्लीस पोंचले. शहरचा विनाशकाल. ज्यांनीं आधीं यावें त्यानें वस्त्राहरण करून मग काय तें कर्तृत्व करावें. असा शहरचा सत्यनाश करून किल्ल्यास मोर्चे लाविले. पंधरा दिवस नजीबखान किल्ल्यांतून झुंजला. त्यास पुरतेपणीं उमजलें कीं, " आतां गनीम कांहीं मजला सोडीत नाहींत.
५८ आणि अबदुल अल्लीचीही कुमक होत नाहीं. आतां आपला बचाव करावा." ह्मणोन अंतस्थ वकील मल्हारराव यांजकडे पाठविला. आणि जाबसाल केला कीं, " मी तुझा धर्मपुत्र आहें. माझा बचाव करावा. शरण आलिया मरण चिंतूं नये. [हें] समर्थास उचित होय. " असें ह्मणतांच मल्हारराव केवळ साभिमानी होता. त्यास ईर पडली कीं, " नजीबखान यानें धर्मपुत्र ह्मणविलें तेव्हां याचा बचाव करावा. " ह्मणोन मल्हारराव राजश्री दादासाहेब यांजकडे जाऊन, बहुत प्रकारें भीड खर्चून, पदर पसरोन, मागितलें. दादासाहेब यांचे चित्तांत नजीबखान हा केवळ मात्रागमनी, यास जिवें सोडावें असें नव्हतें. परंतु मल्हारराव यांची भीड भारी, उलगडेनाशी झाली. तेव्हां मान्य करणें प्राप्त झालें. मल्हारराव यांनीं नजीबखान यास किल्ल्यापासून काढून आपणापाशीं ठेविला. मागुती अलमशहास तक्तीं बैसवून, वजीरी गाजुदीखान यास देऊन, शहरची गीर्दनवाजी अंताजी माणकेश्वर यांस सांगोन, पूर्ववत् प्रमाणें बंदोबस्त करून, कुरुक्षेत्रास येऊन पोंचले.

तेथें तीर्थविधी यथा पद्धतीनें करून, कांहीं तुळादानें करून, सरदेस जाऊन पोंचले. श्रीमंतांचा काळ उत्कर्ष. सैमदखान कतलबाज याणें तोंड न दाखवितां पळून लाहुराकडे जात होता, तो पेंढारी याणींच लुटून टाकिला. फौज मजल दर मजल शतद्रु व व्यासगंगा व चिनाब उतरून लाहुरास पोहोंचले. तेथील सुभा संदीपबेग होता. तो दुराणीनें मारून त्याची स्त्री, मूल कैदेंत ठेविलीं होतीं. तैमूरशहानें लाहूर सोडून [तो] खंदारास गेला त्याचीही फौज थोडी बहुत लुटली. लाहुरचा सुभा संदीपबेग याचा पुत्र कैदेंत होता त्यास पांच हजार फौजेनिशीं चाकरीस ठेवून त्याचा दिवाण लक्षुमी नारायण ह्मणोन जातीचा कायस्त होता—बरा कर्ता मनुष्य होता—त्याचे स्वाधीन लाहूर

करून पंजाब व मुलतान अटकेपर्यंत मुलुख काबीज करून ढाला माघाऱ्या दिल्या. लुटीनें पेंढारी व लष्कर कुबेर जाहले. रघुनाथराव व मल्हारराव यांनीं मोठें यश संपादिलें. ते सालीं छावणीस राहिले.

तों देशीं राजश्री नानासाहेब यांचा व बंदेगानअल्ली निजामउलमुलुख याचा कांहीं बिघाड जाहला. ते समयीं रा० नानासाहेब यांनीं रा० जनकोजी शिंदे यांस नेऊन त्यांस सांगितलें कीं, " हिंदुस्थानांत तुम्हीं पराक्रम बहुत केले. मारवाडियासारखे राठोड यांजपासून राज्य सोडविलें. तें आम्ही कानीं मात्र ऐकून तृप्त जाहलों. परंतु आपले दृष्टीनें पाहिलें नाहीं. प्रस्तुत मोंगलांचा व आमचा बिघाड जाहला आहे. आमची फौज बहुत करून दादासाहेब यांज समागमें गेली. तुम्हीं फौज अबदुल अल्लीचे आवईवर ठेविली आहे. प्रस्तुत आम्ही तुमचे जीवावरि बिनघोर आहों. आंवदांची मसलत [illegible] आहे." असें ह्मणतांच शिंदे मर्द आणि काबिल मनुष्य यांनीं मान्य [illegible] फौजेसुद्धां दसरियाकरितां नबाब औरंगाबादेसच गांठिला. नबाबाजवळ फौज अगदीं मराठे व्यंकटराव निंबाळकर व जानबा निंबाळकर व गोपाळसिंग राजा खंदारकर व इब्रामखान गारदी. एक जाधवराव निराळा करून तीस हजार फौज होती. तिजवर भोंवताले गनीम उभे राहात. परंतु मोंगल बाहेर येईना. त्यास मराठियांच्या फितुराचा संशय जाहला होता. तों मराठियांस ईर्षा ही पडली कीं, " आमचा अभाव[२४] नबाबास जाहला आहे. हें उत्तम नव्हे. युद्ध करावें." म्हणोन तमाम मराठे सिद्ध होऊन शहरानजीक बाहेर उभे राहिले. तों दत्ताजी शिंदे व जनकोजी शिंदे व नानासाहेब यांचा पुत्र विश्वासराव यांनीं फौज सिद्ध करून चालून गेले. नबाब निजाम अल्ली तयार होऊन यांत न मिळतां दुरून तमाशा पाहात उभा राहिला. यांनीं तीन फौजा करून तिन्हीकडून तिघे उठले. जानबा निंबाळकर यांजवर दत्ताजी शिंदे, व व्यंकटराव निंबाळकर यांजवर जनकोजी शिंदे, व बरकड उमराव यांजवर विश्वासराव यांची फौज, असे उठले. व्यंकटराव यांची वहीण जनकोजी शिंदे यांस दिली होती. सोइरे जाहले तरि एकमेकांचे येथें जेवण्यास जावें. परंतु क्षत्रधर्मांत अंतर करितां येत नाहीं. ह्मणोन मराठी यांचे गाडहत्यारांची[२५] मोठी मारामार जाहली. तों व्यंकटराव यांचे मेहुणे आणि इकडे जनकोजी शिंदे यांचे साडू रा० नागोजी माने ह्मसवडकर यां-

---

२४. अभाव = संशय. हें निजामाकडील मराठे सरदारांचें म्हणणें.

२५. गाड–हत्यारी (गाड = गाढ. हत्यारी = आयुधी) = गाढायुध, शूर, मर्द, प्राणांतसमयींही हत्यार खालीं न ठेवणारे, असा अर्थ. समशेर, भाला इ० शस्त्रांनींच लढणारे, बंदुका तोफा यांनीं दुरून लढणारे नव्हत, ह्या अर्थी ?

नीं अवघे फौजेंतोन उठोन जनकोजी शिंदे यांची गांठ घातली. परंतु शिंदे यांजपाशीं करोलेंचें[२६] सामान भारी. करोलांकडून मार देवविला. त्यांत नागोजी माने यांस गोळी लागोन ठार पडले. तो गैबीचों[२७] मारा जाहला. ईश्वरें चित्तांतील हिंमत पुरूं दिली नाहीं. अस्तु. इहलोकीं कीर्ति करून परलोकसाधन केलें. नागोजी माने यांचा मुडदा काढून नेला. त्याजवर सायंकाळही जाहला. त्र्यंकटराव यास मेहुणे यांचें परम दुःख झालें. मुलें माणसेंही समागमें होतीं. मायाजाळें सर्वत्रांस परम दुःख झालें. त्याचें देहसार्थक केलें. नबाब बंदेगान अल्ली डेरियास येऊन त्याचे मूल दत्ताजी माने यांचें समाधान केलें. ते वेळीं नबाब यांचे चित्तांतील विकल्प निघाला.

तों रा० रामचंद्र जाधवराव पांच हजार फौजेनिशीं नबाबास मिळावयास तावडतोब येत असतां तें वर्तमान दत्ताजी शिंदे यांस कळतांच त्यांनीं त्याजवर दहा हजार फौज रवाना केली. फौजेची गांठ पडावी तों रामचंद्र जाधवराव हे शिंदखेडाचा आश्रय करून शिंदखेडांत राहिले. फौजेचें व त्यांचे युद्धप्रसंग नित्य होतच होते. दिवसें दिवस जाधवराव पेंण्याचे तसदीनें जेरीस आला. हें वर्तमान निजाम उल्मुलुख यांनीं ऐकून भोंवताला तोफांचा अराबा देऊन गोल बांधून बाहेर निघाले. बहुत मोंगल होऊन गेले परंतु यांजसारिखा कौविल कोणीच जाहला नाहीं. तों रा० नानासाहेब यांजकडून गोपाळराव रास्ते व पंवार व आणखी फौज येऊन शिंदे यांसि सामील झाले. मध्यें मोंगल व भोंवताले गनीम वेष्टून हांहूं करीत दोन कोस झुंजत भांडत मजली करून शिंदखेडास दाखल झाले. तों खासे नाना व भाऊही येऊन पोंचले. ते दिवशीं दत्ताजी शिंदे इरेस पडून आपण उठून करोळ व तोफा व जेजाला व सुतरनाला व हस्तनाला असे ढांसणें[३०] धरून मार दिला. तों मोंगलाचे फौजेचा गोल याजमुळें घोडीं, मनुष्यें पळूं लागलीं. तेसमयीं नबाब बंदेगान अल्ली यांस विषाद येऊन ढांसणावर नीट हौदे चालविले. तेसमयीं दुतर्फी यंत्रांचा कडाखा ऐसा जाहला कीं, न भूतो न भविष्यति. भडभुंजे लाह्या भाजतात तैशी गत झाली. धुराचे गर्दीत कोणी कोणास दिसेनासें झालें. दत्ताजी शिंदे जसा डुकर खळीस येतो तैसे इरेस पडून मारमार केली. तों नबाब केवळ हातघाईस आला. भाऊसाहेब यांचे नेत्र संतोष जाहले. तारीफ केली कीं, " दत्ताजी शिंदे यांचे मर्दुमकीची शर्थ आहे ! जसें ऐकण्यांत आलें तसें क-

२६. करोलाचे, करोल = घोड्यावरील बंदूकवाला शिपायी.

२७. गैबीचा मार = आडून दिलेला मार, भिंती पाठीमागून केलेला मारा.

२८. ' पोटाचे ' तुंगार प्रत

२९. ' काविसदार ' (कावेदार ?) तुंगार प्रत

३०. ढांसण = तोफांत, जेजालांत दारू गोळा ठांसण्याचें दांडकें. तोंड, पुढची बाजू असाही अर्थ होईल.

ऐश्वर्य करून दाखविलें." असें बोलून मोठें संकटें दत्ताजी शिंदे यांस उल-
ळोन काढिलें. शेंदोनशें खांसे ठार पडले. नबाबासही असें झालें कीं, "गनि-
माशीं झुंजें बहुत केलीं परंतु याप्रमाणें निधडा सरदार मराठियांत नाहीं."
म्हणोन त्यानेंही स्तुति करून आपले जागां मुक्काम करून राहिले. मानकरी
लोकांचें समाधान करून नांवाजिलें. पुढें सलुखाचें सूत्र आरंभिलें. तेव्हां आठ
दिवसांत मोंगलाचा व गनिमाचा सला साखरखेडलीचे[३१] मुक्कामीं झाला.

नंतर रा० जनकोजी शिंदे यांस हिंदुस्थानचे मोहिमेस आज्ञा दिली. द-
त्ताजी शिंदे खासा चांभारगोंदियास लग्नाकरितां गेले. जनकोजी शिंदे चा-
ळीस हजार फौजेनिशीं मजल दर मजल हिंदुस्थानांत चालिले. जनकोजी
शिंदे यांची उमर तो लहान, परंतु पराक्रमास वृद्धाप्रमाणें. स्वधर्मशील, भ-
क्तिपरायण, नर्मदापार होऊन उज्जनीस दाखल झाले. तेथून पुढें बुंदीवा-
ड्यांत गेले. तों त्या राज्यांत तेथें हरगड म्हणोन होता. तेथें गुमानसिंग म्ह-
णोन गिरोषा[३२] होता त्यानें संपूर्ण माळवियांत दहशत लावून गुप्तरूपें खंडण्या
घेत होता. त्या गडास एकाएकींच जाऊन पोंचले. तो गड उगाच माळा
सारिखा होता. परंतु भोंवताली झाडीची डांग[३३] भारी होती. तो कांहीं गांवांत
सांपडला नाहीं. परंतु दोन अडीचशें सामान व बायका होत्या. तेव्हां जातीं-
चे गिराष त्यानें रात्रींमध्यें बायका व भोंवताले गिराषे घालून जरीपटक्याचे नि-
शाणावर चालोन घेतले. मारामार करीतच मोर्चियांतून पार पडून गेला. तेथें
बाळाजी शिंदा म्हणून पाळक लेंक होता. नामी सरदार झाला होता. त्यास
गोळी लागोन ठार झाला. त्याज समागमें त्याची स्त्री सहगमन गेली.

तेथून पुढें खेचीवाडा व राजगड व पाटण व बुंदी, कोटा यांच्या खंड-
ण्या घेऊन जयनगराचे प्रांतांत गेले. तेथील माधवसिंग राजा यानें चार दिवस
हिंमत धरून होता. परंतु त्यास झुंजावयास पुरवेना. असें जाणून, वीस
लक्ष रुपये खंडणी देऊन लाविलें. तेथून पुढें मारवाड प्रांतीं जावें तों उदे-
पूरकर राण्याकडील शिवसिंग सिसवदे येऊन जाबसाल केला कीं, "शिव-
पुरियाचा राजा आमचा चाकर असतां त्यानें घोटाळा केला. किल्ले व गढि-
या बळकावून आह्मांशीं बेदिलें[३४] होऊन आपले प्रांतांत धामधूम करितो. या-
करितां चातुर्मास बरसातकाळ आहे, शिवपुरचे[३५] नजीक छावणी करावी. वीस
लक्ष रुपये तुह्मांस देतों. शिवपूर व गढी हस्तगत करून द्यावी." तेव्हां
जनकोजी शिंदे यांनीं मनसबा केला कीं, "दत्ताजी शिंदे गांवास देशीं गेले

३१. 'साखर खंडाळियाचे' सा० प्रत 'साकर खंडलियाचे' तुंगार प्रत
३२. गिराशा = डोंगरी लुटारू.
३३. डांग = जंगली डोंगराळ चढाव.
३४. 'बेबदल' तुंगार प्रत.
३५. 'शीपूर' तुंगार प्रत.

आहेत ते येत तोंपर्यंत चातुर्मास उगेच एखादे ठिकाणीं रहावें हें उत्तम आहे. "एक पंथ दो काजे[36]" असें ध्यानांत आणून मान्य केलें. त्यांस आपण शिवपुरास मोर्चे लावून राहिले. राणोजी भोइटे सरनोबत बरे, कर्ते मनुष्य होते. त्यांणीं फौजेनिशीं टेकाळ याचे गढीस मोर्चे लाविले होते. तों एका एकीं मोर्च्यांत राणोजी भोइटे यांस गोळी लागून ठार झाले. हें वर्तमान जनकोजी शिंदे यांनीं ऐकून बहुत कष्टी झाले. तों त्या स्थळीं दिपवाळी ही झाली. शिवपुरचे राजास हस्तगत करून उदेपूरकर राणाजीचें व त्याचें ऐक्य करून दिलें. राणाजीचे आज्ञेंत सेवावृत्तीनें रहावें, या प्रमाणें करून आपला करारामाणें ऐवज घेतला.

तों लाहुराकडून रघुनाथराव दादा मसलत फत्ते करून देशास जात असतां मार्गीं जनकोजी शिंदे यांस भेटावयास आले. तों जनकोजी शिंदे यांस वर्तमान कळतांच फौजेसुद्धां भेटावयास गेले. दादासाहेबही मुक्कामापासून दोन कोस आडवे आले. उभयतांच्या भेटी झाल्या. जनकोजी शिंदे यांचे डेरियास येऊन एकांतीं जनकोजी शिंदे यांस मनसबा दिला कीं, "तुह्मीं आंबदांची मसलत बुडविली तरी पुरवेल. क्रोड रुपये शिबंदी वाढली तरी देऊं. परंतु नजीबखान रोहिला याचें पारिपत्य करून त्यास जिवें न सोडावें. एवढी जोड आह्मांस द्यावी. आह्मींच परिपत्य केलें असतें, परंतु मल्हारराव यांस त्यांचें आगत्य पडलें. त्यांचा धर्मपुत्र ह्मणोन त्यांनीं आगत्य धरून आपले तर्फेनें अंतर्वेद प्रांत व कुरुक्षेत्रापासून कुंजपुरा देखील चाळीस लक्षांची मामलत त्याचे स्वाधीन केली. मल्हारराव यांस पुत्र बहुत. माधवसिंग जयनगरकर व बिजेसिंग मारवाडी व आणखी बहुत आहेत. त्यांत हा नजीबखान रोहिला ही पुत्र जाला आहे. जितके यांनीं पुत्र ह्मणविले त्यांचा फळादेशही भोगीतच आले. परंतु त्यांचा अभिमान जाईना. त्यांचे जितके धर्मपुत्र तितके मात्रागमनी आहेत. आह्मीं त्यास पिसाळलिया कुतरियाची गत केली असती. परंतु 'तुपाचे घागरीवर उंदिराचें पिटकुलें[37] बसतें' तैसा प्रकार जाला. आतां तुह्मांस पदर पसरून जोड एवढीच मागतों." असें ह्मणतांच जनकोजी शिंदे यांनीं तसलीम[38] करून अर्ज केला कीं, "दादासाहेब, आह्मी आपले बारगीर, आज्ञा कराल त्याप्रमाणें वर्तणूक होईल. नजीबखान ह्मणजे कोण जिन्नस? याचें पारिपत्य आह्मांकडे लागलें. पण आपण लाहुर, मुलतान, पंजाब, अटके पावेतों मुलुक काबीज केला. आतां आह्मांस मोहिमेस राज्य कोणतें?" असें ह्मणतांच दादासाहेब यांनीं उत्तर

---

३६. 'एकपथें दोनकाजे' तुं० प्रत.
३७. पिटकुलें = लहान पिलूं. (उंदराचें)
३८. तसलीम = तसली मात, सलाम, वंदन, मानमरातब.

केलें कीं, " नजीबखान याचा शिरच्छेद केलिया, आह्मांस तुमची सर्व जोड पावली." याप्रकारें तीन वेळ झालें. मग परस्परें बहुमान हत्ती घोडे जवाहीर देऊन रा० रघुनाथराव देशास आले.

आठपंधरा दिवसां मागाहून मल्हारराव आले त्यांस यांस बारा कोसांचें अंतर होतें. तेव्हां मल्हारराव यांनीं गंगाधर तात्यांस बोलावून आणून विचार केला कीं, " शिंदे यांची जन्माची सांगड होती. तों पावेतों ब्राह्मणांसही आमचा वर्चैक[३९] होता. व कित्येक कामकाजें केवळ असाध्य तीं साध्य होतीं. आतां आमचें एक मूल[४०], तेंही पिशाच्यवत् आणि आमचें वार्धक्य. हर यत्न करून जनकोजी शिंदे यांस भेटून त्याचे चित्तांतील किलीफ काढून त्याचे हातीं मूल द्यावें." असें बोलोन गंगोबा तात्यास जनकोजी शिंदे यांजकडे पाठविलें. गंगोबा तात्या भेटून सविस्तर वर्तमान ममतापुरस्कर केवळ आजिज[४२] होऊन जावसाल केला कीं, सुभेदार यांचें वृद्धापपण आणि तुम्ही सुज्ञ मनुष्य आहां. सुभेदार भेटावयास येतात. तुह्मीं अव्हेर न करावा." म्हणोन बोलतांच जनकोजी शिंदे यांस तिरस्कार आला आणि उत्तर केलें कीं, " त्यांची आमची भेट आतां स्वर्गीं. अझूनही[४३] जें तुम्हांस उचित दिसेल तें करावें.", तेव्हां गंगोबा तात्या केवळ चांगला गळां पडला. तेव्हां जनकोजी शिंदे यांणीं जावसालाची तोड केली कीं, "वडील दत्ताजी शिंदे प्रसंगीं नाहींत. त्यांचे पश्चात् आपणास भेटावयास पुरवत नाहीं." असें बोलून गंगाधरपंत यांस वाटेस लाविलें.

मल्हारराव यांनीं वर्तमान ऐकून अधिक उणे जावसाल ध्यानांत न आणून विचार केला कीं, ' मूल आहे.' ह्मणून कूच करून लष्करानजीक दोन कोसांवर मुक्काम केला. मान, महत्व ध्यानांत न आणितां मल्हाराव तयार होऊन जनकोजी शिंदे यांचे डेरियास चालले. हें वर्तमान जनकोजी शिंदे यांनीं ऐकून निश्चय केला कीं, " आतां आडवें जावें हें उचित. नाहीं तर अश्लाघ्यता येईल." म्हणोन जनकोजी शिंदे तयार होऊन आडवे जाऊन भेटले. आठ पंधरा दिवस मल्हारराव यांचे येथें रात्र दिवस राहून चित्तांतील किलाफ काढून तोडिला. [होळकरांनीं] मुलास हातीं देऊन देशास जावयास निरोप मागितला. तेसमयीं जनकोजी शिंदे यांनीं अर्ज केला कीं, " सुभेदार तुम्ही आम्हांस वडील आहां, तुम्हीं अटकेपावेतों मुलूख काबिज केला. आतां आम्हांस मोहिमेस राज्य असुदें[४४] कोणतें?" तेव्हां मल्हारराव यांनीं उत्तर केलें

---

३९. ' वाजर ' तुंगार प्रत.
४०. एक मूल = नातु—कुंभेरीचे वेळ्या- पडलेल्या खंडेरावाचा मुलगा [मालेराव.
४१. ' मल ' पाठांतर.
४२. आजिज = नम्र, दीन.
४३. ' आतां ' पाठांतर.
४४. असुदें, आसूदें = ताजें; मोकळें.

कीं, "तुम्हांस राज्य एक आहे. भागीरथीस पूल बांधोन अयोध्येवर जावें. सुजाउद्दौला यास तंबी पोंचवून पाहिजे ते रुपये मिळतील. राज्य असुदें आहे." जनकोजी शिंदे यांनीं उत्तर केलें कीं, "भागीरथीस पूल बांधणें कसें घडेल?" तेव्हां मल्हाराव यांनीं सांगितलें कीं, "नजीबखान रोहिला यास हातीं धरून त्याचे हातून हें काम करून घ्यावें." हें वचन ऐकतांच जनकोजी शिंदे यांनीं जाबसाल केला कीं, "नजीबखान रोहिला मात्रागमनी. जन्मस्थानीं लॅघुशंका करणार. गाजुद्दीखान याचे येथें वाढला त्याचें सार्थक केलें. हें तुम्हीं जाणतच आहां. त्यांत कामातुर होऊन काळावर नजर द्यावी तरि खावंदांचा द्रोही. त्यांनीं आम्हांस मोहिम नजीबखान याजवरीलच नेमून दिली आहे असें असतां हें कर्म केलियास श्रेष्ठ स्वामिद्रोही व्हावें. त्यांत आम्हांकडे केवळ शिलेदारी कर्म नाहीं. पागेचे बारगीर असें आहे. आम्हांकडून हा विचार घडत नाहीं." असें म्हणतांच मल्हारराव यांनीं उत्तर केलें कीं, "बाबा, तुमचा मूल आहे. अटकेपासून रामेश्वरपर्यंत एकछत्री राज्य जाहलें. हिंदुस्थानांत एक नजीबखान मात्र खैंळी राहिला आहे. त्याचें पारपत्य केलिया पेशवे अटकेपासून जासुदांहातून पैसा आणवतील. मग तुम्ही आम्ही सहजच निर्माल्यवत् जाहलों. मग कोणी पुसणार नाहीं. यास्तव एवढा खैंळी रखून जें करणें तें करावें." याजप्रमाणें सांगोन मल्हारराव होळकर यांनीं आपला पाळक पुत्र तुकोजी होळकर दोन हजार फौजेनिशीं टाकून, निरोप घेऊन देशास चालिले.

तों [इकडे] दत्ताजी शिंदे गांवीं होते. त्यांनीं लग्न करून समागमें नारो शंकर चार हजार फौजेनिशीं घेऊन जनकोजी शिंदे यांजकडे चालिले. तों घाटेस रा० दादासाहेब यांची भेट जाहली. बहुत प्रकारें गौरव करून जनकोजी शिंदे यांस नजीबखान याजविशीं सांगितलें होतें तसेंच पदर पसरून यांसही सांगितलें. दत्ताजी शिंदे यांनीं मान्य करून दादासाहेब पुण्यास पोंचले. दत्ताजी शिंदे उज्जनीस आले. तों मल्हाररावही उज्जनीस गेले. जनकोजी शिंदे यांचें व मल्हारराव यांचें ऐक्य जाहलें, हें दत्ताजी शिंदे यांस पूर्वीं सूचना होतीच. मग दत्ताजी शिंदे आडवे जाऊन बहुत सन्मान करून उज्जनीस घेऊन गेले. दोन चार रोज राहून उपचार मेजवान्या जाहल्या. उपरांतिक दत्ताजी शिंदे यांनीं मल्हारराव यांस प्रश्न केला कीं, "सुभेदार, तुम्ही अटकेपावेतों मुलुख काबीज केला. आतां आम्हांस मोहिमेस असुदें राज्य कोणतें आहे?" तेव्हां मल्हारराव यांनीं सांगितलें कीं, "याविशीं सूचना जनकोजी

४४. असुदें, आसुदें=ताजें; मोकळें.
४५. 'मैथुन करणार' पु० प्रत.
४६. 'भ्रष्ट' असा एका प्रतीचा पाठ आहे. 'स्पष्ट' असें असावें.
४७. 'खूळ' तुं० प्रत.
४८. 'लीळा' तु० प्रत.

शिंदे यांस सांगितली आहे आणि तुह्मांसही सांगतो कीं, नजीबखान रोहिला यास हातीं धरून भागीरथीस पूल बांधोन पुलापलीकडे अयोध्या व ढाका व बंगाला व काऊर[49] देश पावेतों मोहिम करावी. राज्यही असुदें आहे. पैसा पाहिजे तितका मिळेल. आणि सुजाउद्दौला यास तंबी पोंचवून भागीरथी पलीकडील अर्धा मुलुख ध्यावा. त्यांत दहा पांच किल्ले भारी असतील त्यांत ठाणीं घालावीं. ह्मणजे चित्तास येईल तेव्हां श्वेतबंधासारिखें जावयास यावयास येईल. हें न करितां तुह्मी नजीबखान याचें पारिपत्य कराल तर तुम्हांस पेशवे धोत्रें बडवावयास लावतील." असें स्पष्ट सांगितलें. तेव्हां दत्ताजी शिंदे यांचे ध्यानांत गोष्ट ठसली. खावंदांनीं सांगितलें तें मिथ्या भास जाहला.[50] मल्हारराव यांणीं सांगितलें हेंच पुर्तेपणें प्रत्ययास आलें. जैसें लोभियाचे ध्यानांत धन वसतें तैसें जाहलें. मल्हारराव यांनीं मंत्र सांगोन [ते] देशास गेले. तसेच मागून रा० विठ्ठलराव शिवदेव देशास जात होते. त्यांनीं हीच गोष्ट सांगितली. अग्नीवरि आज्य टाकावें तसें पुरतेपणें ठसलें. जनकोजी शिंदे यांचे चित्तांत मल्हारराव यांचा मनसबा ठसला नाहीं. सुभेदार याचें ऐकावें तरि निमकहरामी पदरास येते. आणि धनी याची इतराजी होईल. खावंदाची आज्ञा ज्या प्रमाणें त्या प्रमाणें जनकोजी शिंदे यांची वृत्ती जाहली होती. इकडे दत्ताजी शिंदे यांनीं हा मजकूर प्राधान्य केला.

असो, जनकोजी शिंदे यांनीं मारवाड प्रांतींचा वंदोबस्त करून दिल्लीकडे चालिले. रेवाडीवर जाऊन पोंचले तों दत्ताजी शिंदेही जाऊन मिळाले. चुलत्या पुतण्यांच्या भेटी झाल्या. त्यांस त्या राज्यांत कोणाचें भय नव्हतें. यास्तव दत्ताजी शिंदे यांनीं आपली स्त्री भागीरथी बाई व जनकोजी शिंदे यांची स्त्री काशीबाई यांस बरोबर घेऊन आले. तेथून कूच करून दिल्लीस पोहोंचले. दिल्लीपार लाहूरदरवाज्याकडे मजमूंच्या[51] टिळियावर यमुनातीरीं मुक्काम करून राहिले. गाजुदीखान वजीर याची भेट जाहली. जनकोजी शिंदे यांचा मानस कीं, "वजिरास समागमें घेऊन नजीबखान याचें पारिपत्य करावें." गाजुदीखान याचे चित्तांतील भावार्थ हाच होता. बाह्यार्थ दत्ताजी शिंदे वजीर यांसि नजीबखान याचे पारिपत्याचें बोलत. परंतु चित्तांत तो अर्थ नाहीं. निदान गाजुदीखान यांनीं पंधरा लक्ष रुपये कबूल केले. आपणही समागमें यावें असा निश्चय झाला. तों दत्ताजी शिंदे यांनीं विचार केला कीं, "हरएकविशीं वजिराशीं कवाईत[52] करून हा मजकूर राहता करावा."

---

४९. काऊर किंवा काहूर ? कोठें ?

५०. 'हा' म्हणजे मल्हाररावानें सांगितलेल.

५१. मा० पृ० २६ टी० १८ पहा.

५२. कवाईत = युक्ती, बहाणा.

ह्मणोन वजिराकडील वकील यांस आज्ञा केली कीं, " पातशाई रसालियांतील तोफा पूर्वी अकबरशाहा पातशाहाचे जिलबीस चालत होत्या त्या अटक व एक फत्तेलष्कर व आणखी एक किल्लेकुशाद ऐशा तीन तोफा देणें. " तों वरकड तोफा जिकडील तिकडे गेल्या होत्या. परंतु भारी ह्मणावयास तीन मात्र राहिल्या. पंचरसी, सुवर्णासारिख्या तेजस्वी, चौदा हात लांबी व पेटीसें रुंद सात हात दोरी लागत होती व तोंडास चार हात [लागत होती.] या प्रमाणें मातबर आणि एकेक तोफ नवलक्षाची होती. अशा तोफा मागतांच गाजुदीखान वजीर यास परम विषाद आला. " प्राण गेला तरी पुरवेल, परंतु तोफा द्यावयास अनकूल पडत नाहीं, " ह्मणोन उत्तर होतांच दत्ताजी-शिंदे यांनीं फौज सिद्ध करून पातशाही रसालिया कडे चालोन गेले. तों गाजुदीखान याजकडील सामान चालोन आलें. तेव्हां थोडी बहुत गोळागोळी जाली तों वजीराचें सामान थोडकें. त्यास यांची उपट सोसेनाशी जाली. मग सामान सरून ठिकाणास गेले. ते गर्दींत दिल्लीचा पुरा जयसिंगपुरा ह्मणोन होता त्याचा सत्यानास जाहला. एवंच शहराचा विनाशकाल !

असो, शिंदे यांनीं दोन तोफा अटक व किल्लेकुशाद अशा दोन तोफा काढल्या. अटकेची जोडकरीण तोफ फत्तेलष्कर होती तेवढी मात्र शिलीमगडचे किल्लयांत राहिली. अटक तोफेस साडेतीनशें बैलांच्या तीन माळा वोढावयास लागल्या. दोन हत्ती लाविले. परंतु तोफ जागेवरून हालेना. मग मनुष्य एक शहरांतून धरून आणून तोफेवर जेवें केलें. बकरीं, कोंबडीं, नारळ, लिंबें यांस गणती नाहीं. मोठे संकटें तोफ लष्करांत आणिली. उज्जनीस तोफ लावून द्यावयाची विवंचना केली. तों निभावणीचें संकट. शिंदे यांचा मानस होता कीं, " एकवेळ आणखी बिजेसिंग याजवर नागुरास जावें आणि तोफ लावावी. " अशी उमेदें बहुत करून होतें. तोफ-निभावणीस बुद्धी कुंठित जाहली. तेव्हां जाटाकडील रूपराम कटारी समागमें होता. त्यानें आपले खंडणी पैकीं दोन लक्ष रुपये सूट मागून तोफ उज्जनीस पोंचती करावी, असा करार करून, दारमदार करून तोफ त्याचे जिम्मेस केली. त्यानें इजारा करून तोफ वाटेस लाविली. तों शेवटीं तोफ उज्जनीस पोंचली नाहीं. यांचा पुढें विनाशकाल जाहला तेव्हां तोफ चमेलीच्या खळियांत येऊन आंचरीचे घाटास राहिली. किल्ले-कुशाद तोफ समागमें घेतली. गाजुदीखान वजीर याचे चित्तांत किलाफ आलियावरि वजीर दिल्लींतच राहिला. दत्ताजी शिंदे

---

५३. ' पेधीस ' तुं० प्रत पेटी = मध्यभाग.

५४. जेव कि० नर्ब = ठार.

५५. ' हुटहुटी ' तुं० प्रत.

५६. ' अटेरीचे ' तुं० प्र०

यांणीं कूच केलें ते मजल दरमजल पाणिपतावरून कुरु-क्षेत्रांत गेले. आठ मुक्काम करून, चार तुळादानें करून, पुढें मजल दरमजल शतद्रुपावेतों गेले. तों लाहुरांतील सुभा संदीपबेग याचा पुत्र व लक्ष्मी नारायण असे येऊन भेटले. त्यांचे यांचे विचारें रा० साबाजी शिंदे व त्र्यंबक बापूजी असे पंधरा हजार फौजेनिशीं पुढील लाहूर, मुलतान व पंजाब व काश्मीर अटकेपर्यंत मुलुख-जंप्तीस पाठविले. आपण त्यांसा तेथून कूच करून कुंजपुरानजीक मुक्काम केला. चित्तांत योजना केली; " नजीबखान यास हस्तगत करून त्याचे हातीन भागीरथीस पूल वांधून महत्कार्य करावें. " जनकोजी शिंदे, व नारो शंकर व अंताजी माणकेश्वर यांचे चित्तांत कीं, "श्रीमंतांनीं आज्ञा केली तेणेप्रमाणें वर्तावें. नजीबखान याचें पारपत्य करावें." हें सर्वत्रांचें अनुमतें होतें.

इकडे गोविंदपंतें[५७] बुंदेले यांचा व नजीबखान यांचा स्नेह होता, त्यानें गोविंदपंत यांजकडे सूत्र लाविलें कीं, "गोविंदपंत दाजी, तुमचे हातीं आह्मास सुभेदार मल्हारराव देऊन गेले. प्रस्तुत रा० दत्ताजी शिंदे यांचा शह भारी आला आहे. निभावणी होणें कठीण आहे. " हें गोविंदपंत यांनीं ऐकून त्यास अभय दिलें कीं, " तुह्मीं आपले जागां स्वस्थ रहावें. उभयपक्षीं रदबदली आह्मांकडे लागली. " असें बोलून रा० गोविंदपंत बुंदेले येऊन दत्ताजी शिंदे यांस भटले. शिंदे यांनीं गोविंदपंत यांस मनसबा भागीरथीस पूल बांधावयाचा विचारिला. गोविंदपंत यांनीं जावसाल केला कीं, " पाटीलबावा, विना नजीबखान यास हातीं घेतल्या शिवाय हें कार्य होत नाहीं. " तों यांचेही चित्तांत हाच भावार्थ होता. त्यांनींही हाच संदर्भ लाविला. ती गोष्ट यांच्या चित्तांत ठसली. गोविंदपंत बुंदेले यांस वचन दिलें कीं, " नजीबखान यास बेलाशक घेऊन यावें. तुमचे आमचे अनुमतें जें कर्तव्य तें करूं, " ह्मणोन सांगितलें. मग गोविंदपंत यांनीं वकील नजीबखान यांजकडे पाठविले. तों तो अगोदरच आतुर होता. चार हजार फौजेनिशीं नजीबखान रोहिला भेटावयास आला. दोन कोसांवर येऊन मुक्काम केला. हें वर्तमान दत्ताजी शिंदे यांस बुंदेले यांनीं श्रवण करितांच त्यास आडवे जावयास सिद्ध जाहले. तेव्हां जनकोजी शिंदे व नारो शंकर व अंताजी माणकेश्वर व जानराव वांबळे [वगैरे] छोटे मोठे सरदार एकत्र मिळून इत्यर्थ केला कीं, " नजीबखान रोहिला सर्से भाणवसियास[५८] सांपडतें तैसा आला आहे. आजिचे समयीं सोडूं नये. " ह्मणोन बोलून दत्ताजी शिंदे यांजकडे आले. त्यास हें वर्तमान बोलतांच दत्ताजी शिंदे यांनीं अव्हेर केला. उत्तर केलें कीं, "आपले कार्या-

५७. गो० बुं० 'पेशव्याचो बखर' पृष्ठ ३६ व टीप ४० पहा.

५८. भाणवसा=चुलीपाठीमागील ओटा.

करितां वैरी मित्र करणें प्राप्त आहे. यांत आह्मी खावंदाचे वाईट काय करितों ?" ह्मणोन धिःकारलें. जनकोजी शिंदे आपले जागां परम श्रमी जाले कीं, "नकटें असावें परंतु धाकटें असों नये." यत्न कोणाचा चालेना. बायका मुलें बाळें देखील कोणाचे चित्तीं नजीबखान यास सोडावें असें नाहीं. परंतु कोणाचें न ऐकतां दत्ताजी शिंदे आडवे जाऊन भेटून घेऊन आले. ते समर्थांची ममता आणि जिव्हाळे सांगावें असा अर्थ नाहीं. त्यांनीं नजीबखान यास जाबसाल केला कीं, " आह्मांस भागीरथीस पूल बांधून द्यावा. अघाडी तुह्मांस देतों. पलीकडील रुपया मिळेल त्यांत दहावी तक्षिम[६०] देतों. तैसाच मुलुक हस्तगत होईल त्यांत दहावी तक्षिम देऊं. तुम्ही आह्मी एका खावंदाचे चाकर एकनिष्ठ होऊन सेवा करावी." ह्मणोन बोलिले. नजीबखान यानें मान्य केलें. यांणीं आपला बेलभंडार इमान त्यासि दिलें. त्यानें आपली साजकरोटी यांस दिली. केवळ एकदील जाहले. आठ पंधरा दिवस एक जागां राहिले.

तिकडे भागीरथी पार सुजाउद्दवला अयोध्येंत होता. त्याजकडे गुप्तरूपें चेतराम वकील यास पाठविलें. आणि सांगितलें कीं, " दत्ताजी शिंदे यांचा निश्चय, मोहीम तुह्मांवर आहे. आम्हीं एक वेळ मनसबा केला आणि अबदुल अल्लीस घेऊन आलों. तुम्हीं चहूंकडून उपराळा[६१] केला नाहीं. तो मनसबा या रीतीचा जाहला. आम्हीच सर्वत्रांचे द्वेषी जाहलों. आतां एक वेळ तुह्मांस पुसावें याकरितां मात्र सांगून पाठविलें आहे. याचें उत्तर काय तें द्यावें." [असें] ह्मणोन वकिलानें जाबसाल केला कीं, "अनुपशहरकर अहमदखान लंगडा पठाण हा मात्र आपले ममतेंत आहे. तुमचा निश्चय काय तो सांगावा." असें ऐकून सुजाउद्दवला यानें उत्तर केलें कीं, " आपला बाप मनसूर अल्ली याची वजारत जाऊन इकडे कालक्षेप करून आहों, येथेंही सुखरूप राहूं देईनात. मरणाहून अपेश वोखटें. आतां आपला कांहीं दुसरा अर्थ नाहीं. नजीबखान यास सांगावें कीं, " मी सर्वस्वें तुजला साह्य आहें. पन्नास हजार फौज व तीनशें तोफा तुझे जिमेस करितों, व पांच कोट रुपये खर्च लागला तरी इतका खर्च पुरवितों. परंतु गनीमास नदीपार होऊं देऊं नये." याप्रमाणें साजक रोटी इमान प्रमाण घेऊन वकील आला.

इकडे अबदुल अल्लीचें सूत्र वरचेवर ठीकच होतें. इतका सुजाउद्दवला याजकडून आश्रय खातरजमेचा होतांच नजीबखान रोहिला दत्ताजी शिंदे यांचे डेरियास येऊन जाबसाल केला कीं, " साहेब, तुम्हीं गडमुक्तेश्वरीं

---

५९. " आपले कार्याकरितां वैरी वोळखिजे याचे कपण (?) " तुं० प्रत.

६०. तक्षीम = हिस्सा, वांटा.

६१. उपराळा = साहाय्य, मदत.

जाऊन तीर्थविधी करावा. मजला आज्ञा द्यावी. मिरापुरानजीक शुक्रताल[62] आहे. तेथें जाऊन भागीरथीस पूल बांधून ठीक करितों. तों पावेतों एक महिन्यानें मागाहून आपणही यावें." नजीबखान यानें अगोदर महिना पंधरा दिवस केवळ आर्जव करून अकृत्रिम भाव दाखविला होता. याजकरितां शिंदे यांस खरें भासलें. हत्ती, घोडा, जवाहीर, वस्त्रें, बहुमान देऊन गाजदीपुऱ्याचे मुक्कामाहून रवानगी केली. ते समयीं जनकोजी शिंदे [यांनीं] व सर्वत्रांनीं सांगितलें कीं, "याचें पारिपत्य करावें तें न केलें. अस्तु. आतां यास जवळ ठेवूनच कार्य करून घ्यावें. यास निरोप देऊं नये." ह्मणतांच दत्ताजी शिंदे यांनीं जाबसाल केला कीं, "तुह्मी अवघे कर्तव्याचे मनुष्य आणि आह्मीच एक नाकाबीज. तस्मात् आह्मांस कांहीं एक सुचत नाहीं. नजीबखान याचें अंतर शुद्ध आह्मांस पुरतेपणीं प्रत्ययास आलें तेव्हां आम्हीं त्यास निरोप दिला." या प्रकारें उत्तर होतांच दुसरे कोण बोलतो ! सर्वत्रांनीं कल्पना केली कीं, "मुंगीस पक्ष फुटतात तैशी गत जाहली." उपाय नाहीं ह्मणोन आपले जागां स्तब्ध राहिले.

नजीबखान यानें कूच करून तो शुक्रतालास गेला. शुक्रताल ह्मणावयास कारण कीं शुकाचार्य यांनीं परिक्षिती राजास भागवत श्रवण से स्थळीं केलें होतें व ते स्थळीं परिक्षिती राजा शापानळें तक्षकदंशें भस्म झाला. तें स्थळ परम गूढ, भागीरथी उत्तरवाहिनी येऊन, पालखीचे दांडीसारखें नदीचें वळण होऊन दक्षिणवाहिनी गेली. तेथें लष्कराचा मुक्काम केला होता. आलीकडील तोंडीं खळ्या भारी दोन दोन डोंबरगणें[63] सारख्या भारी. जावयास सुदामत वाट नाहीं. कोठें कोठें सुगम मार्ग होते. तेथें खंदक खणून त्यांवरि तोफा व वरकड रिसाला ठेवून बंदोबस्त करून केवळ दुर्ग असाध्य केले. तों इकडे दत्ताजी शिंदे श्रीभागीरथीस गडमुक्तेश्वरीं येऊन तीर्थविधी केला. आधींच शिंदे रणशूर व दानशूर होते. त्यांत अलभ्यलाभ श्रीभागीरथी प्राप्त झाली ! मग ज्यास जसें ईश्वरें अनुकूल दिलें तसे दानधर्म केले. ये अर्थी दोहरा आहे. ॥ "जलकी शोभा कमल है,दलकी शोभा पील । धनकी शोभा धरम है, कुलकी शोभा शील" ॥ तों नजीबखान याजकडील पत्राची मार्गप्रतीक्षा करीत होते. तों अकस्मात् पत्र नजीबखान याचें आलें. हालकारे यांनीं पत्रें दिलीं. खुशाली मानून एकांतीं जाऊन पारशीं पत्रें मुनसीकडून वाचून पाहिलीं. त्यांतील अन्वय ध्यानांत आणिला. तों नजीबखान याणें पत्रीं लिहिलें कीं, "तूर्त बरसात काल, नदीला पाणी भारी, पूल सिद्ध

६२. शुकताल ?

६३. 'डोंभारगणें' अगर 'डोंबरगणें'? | डोंभरा = खड्डा.

होत नाहीं. तुम्ही या समयीं कोणीकडे तरी मोहिमेस जावें. बाजत बरसा[64]ति देख लेऊं." याप्रमाणें उत्तर आलें.तरी यांस कृत्रिमभाव उमजला नाहीं जाबसाल दिला कीं, "तूर्त राहिलें तरि राहूं द्यावें.तुम्ही फौजेसुद्धां यावें," ह्मणोन नजीबखान यास पत्रें लिहिलीं. रोहिल्यानें उत्तर केलें कीं, "आपणास अनकूल यावयास पडत नाहीं. तुम्ही देखली युद्ध करावी."

असें साफ उत्तर येतांच दत्ताजी शिंदे यांची मर्जी केवळ दि[65]क जाली. लहान थोर यांनीं व खावंदांनीं सांगितलें तें न ऐकून मल्हारराव यांचे मनसबियावरून सर्वत्रांचा अव्हेर केला. याचा फळादेश या प्रकारचा जाहला. नजीबखान यानें मात्रागमन केलें. म्हणून केवळ दंग होऊन एक दोन दिवस अन्नपाणी देखील वर्ज केलें.मग जनकोजी शिंदे यांनीं हिमतीची मसलत दिली कीं, "अधींच लहान थोर यांचें ऐकिलें नाहीं, आतां 'हिंमत मर्दा मदत खुदा' मारतां मारतां मरावें. नजीबखान ह्मणजे कोण जिन्नस ? चढते घोडियानिशीं उडवून टाकूं." म्हणतांच दत्ताजी शिंदे यांसही आवेश आला. तेच क्षणीं नगारा करोन कूच केलें. ते मजल दरमजल भागीरथीतीरीं हस्तनापुरावर मुक्काम केला. तेथून दिल्ली इंद्रप्रस्थ कच्चे चाळीस कोस. हस्तनापुरीं कांहीं वस्ती नाहीं. साक्षा मात्र जुनी पांढर* आहे. तेथें तीर्थांचा कूप व वटवृक्ष मात्र आहेत. साक्षा मात्र सांगतात कीं, "यास्थळीं हस्तानापुर होतें." तेथें मागती रोहिलियाकडील वकील चेतराम येऊन भेटला. वटवृक्षा खालीं सालीस बसले. आणि त्यानें जाबसाल केला कीं, "प्रस्तुत तुम्ही आलियानें काम कारागर होत नाहीं ; माघारे जावें." ह्मणतांच दत्ताजी शिंदे यांनीं उत्तर केलें कीं, "सुजाउद्दौला व तुम्हीं मिळोन कोट रुपये खंडणी देणें, माघारे जातों." ह्मणतांच वकील यांनीं उत्तर केलें कीं, "कौरव पांडव यांचा गृहकलह लागला ते समयीं श्रीकृष्ण परमात्मा यानें आपले आंगें याच वटवृक्षाखालीं शिष्टाई केली. तेसमयीं दुर्योधन यानें उत्तर केलें कीं, 'सुयीचे अग्रीची मृत्तिका प्राप्त होणार नाहीं. तेथें इंद्रप्रस्थ कैंचें व वारुणावंत कैंचें ?' साक्षात् भगवंत याची शिष्टाई या जागीं सिद्धीस गेली नाहीं, तेथें तुमचा मनसुबा काय सिद्धीस जाणार ? पुरवेल तरि कूच करून जावें. नाहीं तर युद्धास आपण सिद्धच आहों." या प्रकारें त्याचें निष्ठुर उत्तर होतांच वकील यांस वेडेंवांकडें बोलून पिटून लाविलें. आपण कूच करून शके १६८१ वैशाख शुद्ध १० स शुक्रतालास जाऊन पोंचलें. चढते घोडियानिशीं चालोन जावें

---

६४ 'बाजत बरसात'= पर्जन्यकाळानंतर.

६५ दिक (मर्जी) = तासलेली, शिसारी आली.

* पांढर = गांवची जागा,

अशी हिंमत धरून गेले. तों केवळ असाध्य. कोसपर्यंत उभे राहूं देईनात. खळ्यांचा आश्रय करून तोफांचा व बाणांचा मार देऊं लागले. चार घटिका उभे राहून, सायंकाळीं तेथून कोसभर मागें सरून मिरापुराकडे शुक्रतालापासून दोन कोस जेथें परिक्षिती राजास ऋषीचा शाप जाला ह्मणोन धन्वंतरी उठवावयास जात होता तो मार्गीं तक्षक नागराज यानें ब्राह्मणाचा वेश धरून धन्वंतरी याचा पराक्रम पाहून, धन्वंतरी यास अमुप द्रव्य देऊन माघारीं फिरविला, ते स्थळीं साक्षीस कूप आहे, तेथें शिंदे याचे डेरे जाहले. तमाम अंतरवेद प्रांतीं रोहिल्याची ठाणीं होतीं तीं घेतलीं. मिरापुरचें सैय्यदही येऊन भेटले. पूर्वी दाक्षिणेंत सैय्यद[६६] आला तो त्याच मिरापूरचा. तेथें राहून प्रातःकाळीं नगारा करून, फौज सिद्ध करून चालून जाऊन तोफा लावाव्या तों इकडील तोफा लावीत तो गोळा कारागर होईना. खालीं तोफ लागू केली तो खळ्यांत गोळा पडों लागला. वरतीं तोफ लावावी तरि शुक्रताला वरून पार भागीरथींत गोळा पडे. ऐशी गति जाहली. त्यांजकडील तोफांच्या व बाणांच्या मारानें दहा पांच घोडे व मनुष्यें ठार पडलीं. असा प्रकार जाहला. या प्रकारें नित्य नित्य भाद्रपद मासपर्यंत गोळागोळी होतच गेली. नजीबखान यानें भागिरथीस पूल बांधून कुतुबशाहा गुरु[६७] दाहा हजार फौज व त्रुणगे नदीपार राहिले होते. फौज व तोफा ते स्थळीं होत्या. नदीपलीकडून रसद पुलावरून रोहिलियास चालत होती. गहूं, तांदूळ कमोदी, तीस बत्तीस शेर पक्के. याप्रमाणें संवगाई त्यांजकडे होती. यांचे गनिमाचे लष्करांत आठ शेर नऊ शेर धारण, वैरणचारा महाग. याजकरितां घोडीं व उंटें [उपाशीं] मरून अस्थिचर्में जाहलीं. याप्रमाणें भाद्रपदपर्यंत जाहलें.

तों एके दिवशीं फौज सिद्ध करून फौजेंत जनकोजी शिंदे येऊन जानराव वांबळे व नारो शंकर व जिवाजी भोइटे व दिल्लीची कुमक नागरमल, बाहादरखान बाळोचे, ऐसे प्रत्येक दुसरेकडे ढांसण[६८] धरून गोळागोळी करीत होते. त्या फौजेंत दत्ताजी शिंदे गेले. तेव्हां त्या लोकांस अधिक हिंमत चढून पुढें खळ्यांकडे मार देत चालिले. तों नजीबखान रोहिला याजकडून फौज सिद्ध होऊन, खळ्या सोडून आलीकडे आली. त्याजवर दत्ताजी शिंदे यांचें झुंज लागलें. तों जनकोजी शिंदे यांचे बाजूस रोहिलियाचें सामान होतें तेंही बाहेर निघालें. तोफा वगैरे यंत्रांचा भडिमार दत्ताजी शिंदे यांजकडील

६६. हुसेन अली. इ० सन १७१७.

६७. गुरु नजीबखानाचा.

६८. ढासण म्हणजे तोफा, जेजाला, यांत दारू ठांसण्याचा गज किंवा सोटा असा अर्थ संभवतो. कांहीं स्थळीं 'ठांसण' असा पाठ आहे. ढांसण म्हणजे तोंड, धुरा, पुढील बाजू असाही अर्थ आहे. मागें पृष्ठ ३७ टीप ३० पहा.

फौजेवर होऊं लागला. परंतु धांव होईना. रोहिलियाची आग भारी. यांजकडे या रीतीचें वर्तमान होतांच सांडणीस्वार जनकोजी शिंदे यांजकडे आला. त्याणें सुचविलें कीं, " पाटीलसाहेब यांनीं घोडे घातले. मारामार जाहली. " हें वर्तमान जनकोजी शिंदे यांनीं ऐकून नगारा केला. उभयतां चुलते पुतणे यांची हिंमत सारखीच आणि एकामेकांची आंचही बाळगून होते. मग घोडियास तंगत्रार करून खांसा जनकोजी शिंदे हर ! हर ! शब्द करून उठले. तोफांच्या माऱ्यांत आले. तोही मार खाऊन बाणांचा व हस्तनाला व सुतारनाला व जेजालांचा मार खाऊन वेलाशक रोहिलियांत मिसळले. मोठा कडाखा जाला. क्षणभर तरवारीची टिपरघाई झाली. तों हें वर्तमान दत्ताजी शिंदे यांनीं ऐकून दांतानिसकीस येऊन तिकडून घोडे घातले. त्यांनींही मिसळ होऊन घाव केला. दोहींकडून मार सोसून रोहिलियाचें सामान निघोन खंदकापार जाहालें. यांचें फौजेचें ढासण खंदकास लागलें. तों पुढें मार्ग नाहीं आणि आगीनें केवळ भाजून काढिलें. दत्ताजी शिंदे यांजखालील घोडा खंदकाच्या तोंडावर ठार पडला. पाटील पायउतारां खंदकाचे तोंडीं उभे राहिले. हातांत तरवार होती. मोठा हिंमतीचा पुरुष त्याजवर घाव करावयास हात पोंचेना. मग हातांत तरवार होती ती झिडगारून मारिली. पलीकडे रोहिला ठार जाला. इकडे जनकोजी शिंदे यांनीं मार खाऊन खंदकाला थेटून उभे राहिले. ते समयीं जनकोजी शिंदे यांची उमर वीस वर्षांची होती. परंतु हिंमत भारी. जनकोजी शिंदे यांजकडील खांसा याचे खालील घोडी ठार जाहली. खांसा जनकोजी शिंदे यासि हातावर मनगटाजवळ तरवारीची जखम लागली. व भालेची जखम कानपट्टीस लागली. परंतु [ती] हलकी होती. तसेंच दत्ताजी शिंदे यांस एक भाल्याची जखम व गोळी मानेस कातरती गेली. तेसमयीं लोकांनीं दोघे सरदारही खालीं उखळून बळें ओढून नेले. शिंदे यांजकडील साडे सातशें खासे मनुष्य कामास आले. केवळ धारच खचली. बाराशें घोडे ठार पडले. दोन अडीच हजार घोडे मनुष्य जखमी घायाळ झाले. शिंदे यांजकडील सरदार जिवाजी शिंदे ह्मणून बरा मनुष्य मातबर होता. तीन हजार पागा त्याचे जिमेस होती. तो ठार पडला. त्याचा पुत्र हणमंतराव शिंदे. ते ही कामास आले. दोन अडीचशें मुडदे खंदकापाशीं राहिले. काढावयास फावलें नाहीं. फौज माघारी सरून गोटांत आली. लष्करांत जिकडे तिकडे प्रळय. तेसमयीं कित्येक लोकांचे लौकिक जाहले. कित्येकांनीं स्थित होती ती अबरू गमाविली. आठ

६९. घाव- तरवारीचा.

७०. दांत-निसकी = दांत खाणें, दांतावर दांत नेटानें संतापानें घांसणें.

पंधरा दिवस जखमा बऱ्या व्हायास लागले. परंतु नजीबखान यास कांहीं दैन पडूं दिलें नाहीं. नित्य गोळागोळी होतच होती. तों दसराही आला.

मग नजीबखान यानें आपला भाऊ खंदारास अगोदरच पाठवून अबदुल अलीस सिद्ध केलेंच होतें. इकडे सुजाउदवला आधीं हस्तगत होताच. तैसाच अहमदखान लंगडा पठाणही त्याचे मेळणींत होताच. तैसाच माधवसिंग जयनगरकर व विजेसिंग मारवाडी. अगदीं हिंदुस्थान भारून टाकिलें होतें. हें अगदींच दत्ताजी शिंदे यांस दृश्य नव्हतें. खंदाराचा पातशाहा अबदुल अली चाळीस हजार फौजेनिशीं अटक उतरून लाहोर प्रांतीं आला. तों त्या प्रांतीं साबाजी शिंदे होते. त्यांनीं एक मोठें अरिष्ट केलें. कमाऊचे पहाडानजिक ज्वालामुखी ह्मणून महा जागृत शक्तीचें पीठ होतें. तें महाक्षेत्र, तेथील ब्राह्मण केवळ अवघे हिंदुस्थान प्रांतीं प्रतिसूर्य होते. त्या क्षेत्रास जाऊन साबाजी शिंदे यांनीं [त्याचा] विध्वंस केला. तेव्हां तेथील ब्राह्मण यांनीं शक्तीपुढें सहस्रचंडीचा होम [करून] प्रथम आहुती दत्ताजी शिंदे यांचे नांवें टाकिली. पूर्णाहुती नानासाहेब यांचे नांवें टाकिली. पुढील भवितव्य तैसेंच होणार. असो, साबाजी शिंदे यांनीं दुराणीस तोंड[७१] न देतां निघोन पंजाब, मुलतान प्रांतीं त्र्यंबक बापुजीचें प्रथक होतें. दहा* हजार फौजेनिशीं [होतें.] ते केवळ कुबेर जाहाले होते. पंजाब मुलुख केवळ गरीब, निःशस्त्री. त्या राज्यांत जे चाकर[७२] मनुष्य त्यांनीं मात्र हत्यार बांधावें वरकड कोणीं हत्यार न बांधावें. या प्रकारचा तालुका गरीब. पांच राउतांनीं गांवांत जाऊन चावडीस बसावें आणि गांवांतील मालियत[७३] आणणें तो ज्याचा त्याजकडून आणवावा. शेवट त्याचे डोईवर देऊन लष्करा पावेतों येऊन पोंचवावें. ऐशा सुखात होते. केवळ गरीब खासदार[७४] याजपाशीं हजार पांचशें रुपये यांची मालमत्ता बाळगून होते. ते तिकडेच गिलचे यांचे कवेत सांपडले. निघों पावले नाहींत. साबाजी शिंदे मात्र निघाले होते.

इकडे दसरा जालियावरि दत्ताजी शिंदे यांनीं लहान थोर सरदार मिळून मनसबा केला कीं, " चार महिने या स्थळीं मेहनत केली, परंतु नजीबखान रोहिला जेरीस येईना. दिवसें दिवस शेणा मेणाचे [ते] लोखंडाचे होत चालिले. यास यत्न कोणता काय करावा ? आतां एक तजवीज मात्र करावी. हर इलाज करून भागीरथीपार फौज चालवावी. ह्मणजे पलीकडे रोहिलि-

७१. तोंड देणें = आडविणें, लढाईस उभें राहणें.

* ' सात हजार ' तुं॰ प्रत.

७२. चाकर मनुष्य = सरकारी नौकर, अमलदार.

७३. मालियत = मालमत्ता.

७४ खासदार = घोडेवाला.

याचे बुणगे व खजीना आहे, तो लुटून टाकावा. आणि नदीस पूल बांधिला आहे तो तोडून टाकावा. आणि फौज पलीकडे ठेवावी. ह्मणजे सहजच वैरी अप्रयासें जेरीस येईल." तेसमयीं कित्येक लोकांनीं दिक्कत[७५] घेतली कीं, "पलीकडे सुजाउद्दौला पन्नास हजार फौजे [सुद्धां] असतां हें कसें घडतें?" दत्ताजी शिंदे बोलिले कीं, "सुजाउद्दौला याचा व आमचा स्नेह चांगला आहे. पूर्वीं मनसूर अली याचे कामास आमचे बाप राणोजी शिंदे बहुत प्रकारें आले होते. प्रस्तुत ही त्याजकडील वकील येथें आह्मांपाशीं आहेत. बोलणियांत स्नेहांत अंतर दिसत नाहीं." ह्मणून बोलिले. परंतु मोंगलाई मसलत यांस उमजली नाहीं. एक सुजाउद्दौलाच्या बळावर तर नजीबखान यानें हिंमत बांधिली. असें असतां यांस काळगतीमुळें झांपड पडली. 'जैशी दैवाची उँजरी[७६], तैशी बुद्धि उपजे शरीरीं.' असा प्रकार झाला.

असो, "नदी उतरावयास यत्न पहावा" ह्मणोन बोलिले. तों नजिक मिरापूर होतें तेथील सय्यद हे नजीबखान याचे द्रोही होते, त्यांस बोलावून नदीचा विचार पुसला. तेसमयीं सय्यद यांनीं सांगितलें कीं, "हरिद्वारा नजिक जैता गुजर म्हणोन गिरैशी[७७] भैरी आहे. त्यास मात्र चोरवाट विदित आहे. त्याजाशिवाय दुसरियास ठाऊक नाहीं." ह्मणोन सांगितलें. मग हरइलाज करून जैता गुजर यास आणून, त्यास बहुमान करून, हत्ती, चौकडा व जडावाची कंठी दिली. त्यास पांच लक्षांचा मुलूख द्यावा असा करार केला. तेव्हां त्यानें "वाट दाखवितों" म्हणोन मान्य केलें. मग यांनीं फौजेंतील निवडक गोविंदपंत बुंदेले व अंताजी माणकेश्वर यांचा पुत्र तात्या व जिवाजी भोइटे व नाइकजी भोइटे व तुकोजी होळकर, असे वीस हजार फौजेनिशीं नेमून जैता गुजर याजसमागमें दिली. कार्तिक शुद्ध प्रतिपदेस[७९] हरिद्वारास जाऊन पोंचले. तेथें खळाळ भागीरथीस होता. तेथें गेले तों खळाळांत नाभिपर्यंत पाणी होतें. परंतु खळाळ भारी[७८]. दहा हात निभावले म्हणजे पार पडले. नाहीं तर चार हात गेलें तरि डोहांत पडलियावरि समुद्रांत गेल्याची गत. मग यत्नच नाहीं. असें संकटांतून फौज भागीरथीपार गेली. हें वर्तमान दत्ताजी शिंदे यांस समजलें. हें ऐकून परम खुशाली जाली. तोफाही जाल्या.

हें वर्तमान नजीबखान रोहिला यानें ऐकतांच तेच क्षणीं कुतुबशाहा पांच हजार फौजेनिशीं पुलावरून बुणागियांत लावून दिला. दुंदेखान रोहिला तो अगोदरच नदीपार होता. दुंदेखान व कुतुबशाहा एकत्र जाले. इकडे न-

७५. दिक्कत = आक्षेप, उलट कल्पना.
७६. उजरी = तेज, उच्चत्व.
७७. गिराशी = डोंगरी लुटारू.
७८. भारी = जबरदस्त.
७९. पुणें प्रत 'कार्तिक वद्य १'

जीबखान रोहिला यानें तातडतोब सांडणीस्वार सुजाउद्दौला याजकडे रवाना केले कीं, "तुमचे भरंवशियावर आह्मीं हें कर्म पतकरिलें. आतां गनिमाची फौज नदीपार झाली. माझा जीव जगत नाहीं. अजूनही तुह्मी कुमक जलद करितां तर उत्तम आहे. नाहीं तरि आम्ही दत्ताजी शिंदे यांस भेटून पुलावरूनच पार होतों. तुम्हासाठीं म्यां एवढें दुर्घट कर्म अवलंबिलें." म्हणोन सांडणीस्वार सुजाउद्दौला याजकडे पाठविला. गंगापार फौज गेली त्यांनीं नजीबखान याचे बुणगे व मुलेंमाणसें व खजिना गांठिला. ते दिवशीं अगदींच हस्तगत व्हावा, परंतु गोविंदपंत यांचा व नजीबखान याचा चांगला स्नेह होता ह्मणोन त्यांच पांच लक्ष रुपये घेऊन त्याची बाजू मारून दिली. कमाऊचे पहाडांत भारी किल्ला होता त्यांत जाऊन अगदीं भारधडी[८०] पोंचली. निमित्य टाळावें ह्मणून गोविंदपंत यांनीं पिछाडी गांठली. त्यांत दोन लक्ष रुपये, पांच हत्ती व दोनचारशें उंट व दोनचारशें घोडीं अशीं सांपडली. तें घेऊन पुलाकडे यावें तों सुजाउद्दौला पन्नास हजार फौजेनिशीं व तिनशें तोफा [निशीं] असा चाल करून आला. त्याचे कहीची[८१] व ह्यांची गांठ अकस्मात पडली. कांहीं कही लुटली गेली. हें वर्तमान गनिमांनीं ऐकतांच तेक्षणीं माघारे पलायमान जाले. कोठें दम न खातां दोन रात्री व दोन वेळांत खळाळ उतरून आलीकडे पोंचले. झाडून नदी उतरून आलीकडे आले. त्या गडबडींत हजार बाराशें मनुष्य वाहून गेलें. दम खाऊन उतरते तर इतके मनुष्य वाहून जातेना.

असो, दत्ताजी शिंदे यांनीं वर्तमान ऐकतांच यांची खुशाली होती ती मोडली. निर्वाण-समय भासला. सुजाउद्दौला याजकडील वकील प्रीतराज होता त्यास बोलावून आणिलें आणि पुसलें कीं, "तुह्मी आह्मांस मसलत काय करीत गेलां, आणि कर्तुत्व काय केलें?" ह्मणोन वकिलाची अप्रतिष्ठा करून दवडून दिला. फौज येऊन मिळाली. गोविंदपंत यांजवर बहुतच श्रमी[८२] जाले. "मसलतीस धक्का यांनीं बसविला; असो, पुढें पाहून घेऊं," ह्मणोन उगेच राहिले. सुजाउद्दौला याचा मुक्काम भागीरथीचे पलीकडे जाहला. यांजकडील कोणी तीर्थाचे स्नानास जाऊं पावेनातशीं जालीं. तोफांचे गोळे यानें मारूं लागले. अस्तु.

पुढें सुजाउद्दौला यानें नजीबखानाची भेट घेऊन एकांतीं मनसबा केला कीं, "तुह्मीं भेटीस [शिंदे यांस] आणावें, व दगा करून दत्ताजी शिंदे यास मारावें, व जनकोजी शिंदे यांस मारावें." ह्मणोन मनसबा करून दत्ता-

---

८०. भारधडी = जड सामान (मागें पृष्ठ ३३ टीप १९ पहा.)

८१. कही = गवत, काटें इ॰ लुटून आणण्याकरितां जाणाऱ्या लष्करी लोकांची टोळी.

८२. श्रमी = नाखुष, इतराज.

नी शिंदे यांजकडे राजेंद्रगीर गोसावी याचा चेला उमरावगीर गोसावी सुजाउद्दौला याजकडे होता, त्याचे पदरीं पांच हजार फौज होती, उमर तो पंचवीस वर्षांचे खालें, परंतु कर्ता मनुष्य होता, त्यास सुजाउद्दौला यानें कांहीं चित्तांतील कापट्य कळूं न देतां वर-करणीनें ममतापूर्वक बोलून दत्ताजी शिंदे यांजकडे पाठविलें. मनसब्रियांत दहा पांच येरझारा केल्या. निदान मनसब्रियांत ठरविलें कीं, "सुजाउद्दौला याजकडील कोट रुपये खंडणी घ्यावी. नजीबखान यानें[८३] व तुह्मीं पाहून घ्यावें. नजीबखान भेटीस येत जात पावेतों स्वस्थ रहावें. तुम्हीं हजार फौजेनिशीं नजीबखान याचे फौजेंतून उभयतां दत्ताजी शिंदे व जनकोजी शिंदे व नारो शंकर व अंताजी माणकेश्वर यांचा पुत्र असे मिळोन भेटावयासि यावें." याप्रमाणें इमान प्रमाण बोलून करारांत आणिलीं. इकडे यांस बोलीचे भरास लावून अबदुल अल्लीकडे वरचेवर पत्रें पाठविलीं कीं, "सुजाउद्दौला येऊन पोंचला. अहमदखान लंगडा पठाण तो दहा हजार फौजेनिशीं सिद्धच आहे. माधवसिंग जयनगरकर हा केवळ आम्हांस आप्ताहून आप्त, त्यानें सवती एक बाजूच आटोपली [आहे.] मल्हारराव होळकर देशींहून तीस हजार फौज घेऊन मजल दरमजल दत्ताजी शिंदे यांस मिळावयास येत होता, तो माधवसिंग यानें शहास गुंतोन पाडिला. महत् कार्य केलें. याप्रमाणें आज केवळ ससे भाणवसियास सांपडतें तैसी शिकार सांपडली आहे. सत्वर येऊन पोंचावें. म्हणजे दक्षिणेस एक मनुष्य जाऊं पावणार नाहीं." याप्रमाणें पत्रें पाठविलीं. आणि अबदुल अल्लीस आणविला. तैसें दिल्लींत अलमशाहा पातशाही करीत होता, त्याचें भवितव्य होणार, त्यासही बुद्धिविपर्यास निर्माण झाला. त्यानेंही फितुराचीं पत्रें सुजाउद्दौला याजकडे पाठविलीं कीं, "तुम्हीं सर्वत्र मिळोन दखनियांचे पारिपत्य करावें, गाजुदीखान याचा शिरच्छेद करावा; तुम्हांस वजिरी देईन आणि बक्षीगिरी नजीबखान रोहिला यास देईन." म्हणोन पत्र पाठविलें. इकडे अबदुल अल्ली खंदाराचा पातशाहा यासही पत्रें पाठविलीं कीं, "नजीबखान व सुजाउद्दौला यांनीं गनिमाची फौज इरेस पाडिली आहे. तुम्ही थोर थोर मजली करून दिल्लीस येऊन पोंचावें. दिल्ली हस्तगत करून, गाजुदीखान याचें कार्य उरकोन, मग, चौंकडोन दत्ताजी शिंदे यांस ससेहोलपट[८४] करावी. खबर सांगावयास

---

८३. "व नजीबखान याणें भेटीस यावें जावें, हजार फौज घेऊन यावें." सा० स०

८४. 'ससेहोलपट.' 'डुकर खळीस येतो' (मागें पृष्ठ ३७ ओळ २७) 'ससे भाणवसियास सांपडतें' (पृ० ४४ ओ० २९) 'पोटांत हरणाची काळजी शिरून' (पुढें) 'लांडगे तोड' (पे०व०पृ०१८७ ओळ २८) वगैरे पारधीच्या कामांत येणारे शब्द पूर्वी ब्राह्मण जातीच्या लेखकांच्या देखील तोंडीं होते.

दक्षिणेस मनुष्य जाऊं देऊ नये." ह्मणोन अबदुल अलीकडे पत्रें पाठविलीं.

तों इकडे दत्ताजी शिंदे कोडरुपयांचे आशेस लागून भेटीस पुलावर जावें, असा इत्यर्थ जाहला. मग जनकोजी शिंदे व नारो शंकर व भागीरथीबाई ८५त्यांची स्त्री होती, त्यांनीं एकांतीं भीड सोडून जाबसाल केला कीं, "अबदुल अली दुराणी याची फौज चाळीस हजार अटक उतरून लाहूर प्रांतीं आली. आमची फौज होती ती कांहीं उधळली, कांहीं पंजाबांत होती तिची गत काय जाहाली तें नकळे. हें वर्तमान प्रसिद्ध ऐकतच आहों. दुसरें अहमदखान लंगडा पठाण दहा हजार फौजेनिशीं जमून राहिला. व ते एकमतें आहेत. सुजाउद्दौला [याची] ही पन्नास हजार फौज, कुळी ही दैत्याची व तीनशें तोफा [असा तो] उरावर उतरलाच आहे. नजीबखान वीस हजार फौज व दहा हजार पायदळ, प्रत्यक्ष वैरी, युद्ध करीतच आहे. असें चहूंकडून जाळें पसरलें असतां तुह्मी आपले आयुष्यानें धुंद जालां. परंतु आम्हीं मुलें नायकांनीं तुरुक बंदीस* पडावें इतकें मात्र उरलें. प्रत्यक्ष वैरी नजीबखान याचे फौजेंतून पुलावर जाऊन भेटावें, ही मसलत, हा मनसबा [वाईट असें] केवळ नेणतें मूल असेल त्याचे ध्यानांत येईल आणि तुह्मांस काळाच्या गतीमुळें झांपड कैसी पडली, हें नकळे." असें ऐकोन दत्ताजी शिंदे यांस परम विषाद आला. बोलता जाहला कीं, "जनकोजी शिंदे बावा, तुह्मांस जीवाची आस्था आहे. तुम्हीं फौजेंत रहावें. आम्ही भेटीस जातों. दैवीं असेल तें होईल." ह्मणोन बोलतांच जनकोजी शिंदे बोलिले कीं, "तुम्हीं फौजेंत रहावें. आपण भेटीस जातों." ह्मणोन केवळ गळां पडले. नारो शंकर ८६काबिल मनुष्य बोलिला कीं, "तुह्मांस भ्रांती कां पडली, हें नकळे. आधीं नजीबखान याचे फौजेंत गेल्यावर तो कांहीं प्राणानिशीं माघारां येऊं देत नाहीं. कदाचित् त्याणें हें कर्म न केलें तरी पुलावर सुजाउद्दौला यास भेटावयास ८७आलें. तेव्हां तो केवळ मनुष्य नव्हे. प्रत्यक्ष अंगींही दैत्य आणि कुळींही दैत्य. बळेंही भारी. हत्तीचे मागील पायावरि पाय देऊन शेंपूट वोढून धरिलें तरि हत्ती जाऊं न पावे. तैसेंच भागीरथी सारखी नदी, मोठें विस्तीर्ण पात्र, तें सुजाउद्दौला यानें सहज आडसांगडीनें रिकामें यावें जावें. बुडी देऊन सुसर ओढून काढावी. उमर तो पहिली पंचविशी, परंतु शक्ति येवढी." तेव्हां जवळ कोणी गृहस्थ होते त्यांनीं विचारिलें कीं, "मनुष्य-व्यक्तीमाजी एवढा पराक्रमी व्हावयास कारण काय?" नारो शंकर यांनीं उत्तर केलें कीं, "मनसूर अली

---

८५. त्यांची = दत्ताजी शिंद्याची.

* 'तुरुकहडाम' 'तुरुकबुडीस' असें दुसऱ्या दोन प्रतींत आहे.

८६. काबिल=हुषार, वस्ताद.

८७. 'आले' पुणें प्रत.

यास पोटीं पुत्रसंतान नव्हतें. ह्मणोन एवढें राज्य, केवळ दुसरी पातशायत, असें सुख असतां मनसूर अली यानें पुत्राविना केवळ हळहळ मानून चित्तांत योजना केली कीं, "याहून फकीरी बरी, परंतु हे जिकीर कामाची नाहीं." ह्मणोन उदास वृत्तीनें अतीत-अभ्यागत, फकीर-फुकरा यांस द्रव्यदान, वस्त्रदान, व अन्नदान करीत आपण जात्या[८८] आपले स्वकर्मीं उजू तवाजू करून सावध[होता.] पुत्र-उद्देशें अयोध्येंत ब्राम्हण व बैरागी यांस अनुष्ठानास घातलें. तेसमयीं त्यांच्या दैवयोगें केल्या कर्माचें सार्थक, ईश्वरास भार जाहला. मग त्याचें कुलदैवत मक्केहून एक अवलिया फकीर आला. त्यानें स्वप्नीं फळ दिलें कीं, "तूं पुत्राचे उद्देशें श्रमी, तरि हें फळ आपले स्त्रीस भक्षायास द्यावें." म्हणोन फळ हातीं दिलें. असें स्वप्नीं पाहिलें. प्रत्यक्ष दिवस उगवलियावरि फकीर आला. त्यानें फळ दिलें. दुवा देता जाला कीं, "फळ आपले स्त्रीस भक्षावयास देणें." ह्मणोन सांगतांच त्यास रात्रौ आधींच स्वप्नीं साक्षात्कार जाहला होता. मग मनसूर अली यानें फळ नेऊन स्त्रीस भक्षावयास दिलें आणि बाहेर आला, तों फकीर गैब[८९] झाला. मग मनसूर अली यानें चित्तांत विचार केला कीं, "अवलिया फकीर आला असतां मी मोहास गुंतोन सेवाचोर जाहलों." म्हणून बहुतच खेद करिता जाहला. याप्रमाणें ईश्वर-कृपेचें देणें." असें म्हणतांच तेथें कोणी पाषांडी होते त्यांनीं उत्तर केलें कीं, "प्रालब्धीं पुत्र नसतां देवें कोठून दिला.?" "यास प्रमाण भारतीं आहे कीं नाहीं? भक्ताचे प्रालब्धीं पुत्रसंतान नसतां नवेंचि निर्मून देतो असें सिद्ध आहे. शास्त्र साक्ष देत आहे." त्यांत कोणीं एकानें कल्पना घेतली कीं, "यांजकडे भक्तपणाचें कर्म काय? प्रत्यक्ष म्लेंच्छ-योनीस जन्म, अमंगळ तप, त्याचें कश्मलं[९०] फळ ह्मणोन दिक्कत[९१] घेतली. नारोपंतांनीं प्रत्युत्तर केलें कीं, "भक्तपणा कांहीं पैदावयास लागत नाहीं. दैत्यकुळीं भक्त प्रल्हाद जाहला कीं नाहीं? किंवा राक्षसकुळींत बिभीषण झाला कीं नाहीं? तसें, अविंधाशीं मतलब[९३] नाहीं. तो केवळ नेकिजाद[९४] प्राप्त पुरुष होता. असें दुवाचें फळ. या योगें करून बळ उत्कर्ष प्राप्त जाहलें. असो, त्याचें बळ या प्रकारचें त्यानें दगा न करितां सहजीं दोघांस बगलेस धरून गंगेत उडी पुलावरून टाकिली, तरि त्याचें काय करावें?" असे बहुतां प्रकारें बुद्धिवाद सांगून भेटीची मसलत राहविली. उमरावगीर बाहेर डेरियांत होता, त्यास साफ सांगितलें कीं, "आम्हांस पु-

८८. जात्या=जातीनें, स्वतः.
८९. गैब=गुप्त.
९०. कश्मल=वाईट, पापरूप.
९१. दिकत=आक्षेप.
९२. 'भक्तपणास कांहीं यातायात लागत नाहीं' तु० प्रत.
९३. मसलत नाहीं=कर्तव्य नाहीं, अविंध असो कीं कोणी असो, तो भक्त असूं शकेल.
९४. नेकजाद=सद्गुणी, साधु.

त्यावरि भेटावयास अनुकूळ पडत नाहीं. तुह्मांस आगत्य असेल तरि तुम्हीं हजार फौजेनिशीं नजीबखान याचे आलीकडे यावें. आम्ही हिकडून येतों परस्परें भेटी होतील. हें न घडे तर तुमची आमची कागदपत्रीं भेट. इमा प्रमाण करून आमची कोड रुपयांची हुंडी उतरून द्यावी. तुम्हीं मित्रत्वा अयोध्येस जाऊन स्वस्थ रहावें. नजीबखान याची कुमक करूं नये." याप्रमाणें बोलतांच उमरावगीर यास परम विषाद आला. " आम्हीं हिंदु असत दगादुगा होऊं देऊं असें नाहीं. हें चित्तांत काय आणिलें ?" म्हणोन क्षणभर रदबदली केली. परंतु खातरजमेशीं मसलत मोडिली. उमरावगीर गोसावी यानें सुजाउद्दौला यास वर्तमान सांगितलें. तेव्हां तो आपले जागां फिका होऊन राहिला. नजीबखान व नवाब सुजाउद्दौला मागती एकत्र होऊन मसलत केली कीं, " हा तो मनसबा राहिला. आतां एक करावें. कोड रुपयांचे लटके आशेस गोंवून पाडावें.तों अबदुल अल्ली दुराणी ही येऊन पोंचेल. दुराणी आलियावरि बसले जागियावरून मराठे यांस उठों न द्यावें." याप्रमाणें मसलत करून नित्यश:"आज देतों,उद्यां निशों करितों" म्हणोन आशेस लाविलें.

इकडे अबदुल अल्ली लाहुरास पोंचला.तों साबाजी शिंदे व संदीपबेग यांचा पुत्र यांनीं राज्य सोडून [ते] कुरुक्षेत्राचे राज्यांत आले. दत्ताजी शिंदे यांस पत्रें पाठविलीं कीं, " तुह्मी अजून तेथें कां राहिला ? दुराणी गिलच्यांची फौज भारी आली. तुह्मी निघतां तरि उत्तम, नाहीं तरि तुह्मांस कोणी यमुना उतरूं देणार नाहीं. " ह्मणोन पत्रें येतांच यांस निर्वाणसमय भासला. मग डोळियावरील पडळ निघतें तैशी गत जाहली. परंतु द्रव्याची आशा सुटेना. फौजेंत मोठी खळबळ जाहली. तमाम उंटें, घोडीं मेलीं होतीं, त्यांनीं उंटें घोडीं घेतलीं. मग दत्ताजी शिंदे यांनीं बुणगे काढून मिरापुरावरते कोशावर ठेविले. आपण सडे फौजेनिशीं तळावर राहिले.

तों इकडे फितुराचीं पत्रे दिल्लीहून अलमशाहा याचीं सुजाउद्दौला यास गेलीं होतीं, त्याचीं उत्तरें आलीं होतीं तीं अकस्मात् गाजुदीखान याचे चौकीस सांपडलीं. पत्रे वांचून पाहिलीं तों घात व्हावयाचा प्रसंग पाहिला. तेच समयीं गाजुदीखान किल्ल्यांत जाऊन, वेलाशक अलमशाहाचा शिरच्छेद करून, दिल्लींत मुरदा तैसाच टाकून, प्रहर रात्र उजेडावयाची तों अगोदरच गाजुदीखान व नागरमल्ल व बहादरखान बाळोचे चार हजार फौजेनिशीं निघोन कच्चे चाळीस कोस तिसरे प्रहरीं येऊन पोंचले. ते अंतर-वेद, असें म्हणावयास कारण कीं, यमुना व भागिरथी या दोहींच्या मध्यें भाग कच्चे चाळीस कोसांची मर्यादा,

---

१५. निशा=खात्री (ऐवजाबद्दल).

या नांव अंतर-वेद, तेथें गाजुदीखान वजीर येऊन पोंचले. आडवे यावयाचाही माज पाहिला नाहीं. सुजाउद्दौला याजकडील हुसेनखान व गफूरखान व उमरावगीर असे येऊन मसलत करितात तों, एकाएकींच पाईक येऊन मुजरा केला आणि अर्ज केला कीं, " साहेब वजीर तो आन् पोंहोंचे." असें म्हणतांच पाटील जागियावरून बाडांच्या बाहेर येऊन पाहतात तों गाजुदीखान याच्या अंबाऱ्या देवडीस येऊन पोहोंचल्या. दत्ताजी शिंदे यांनीं विस्मय केला कीं, " यांनीं मान महत्त्व न पाहतां एकाएकींच एवढे निकडीनें यावयास प्रयोजन कांय ?" असें ह्मणतात तों वजीर हत्तीवरून उतरून दत्ताजी शिंदे यांस हातीं धरून तेंच क्षणीं एकांतीं जाऊन साफ सांगितलें कीं, " अवघेंही हिंदुस्थान फिरलें. अबदुल अल्लीची दौड पानिपत, कर्णालचे रोखें येऊन पोंचली. सुजाउद्दौला व नजीबखान व अहमदखान लंगडा हे पाऊण लक्ष, ऐशीं हजार येथें आहेत. तुह्मी क्रोड रुपयांचे आशेस लागलां आहां ; तुह्मांस क्रोड रुपये कोणी देत नाहीं. अवघा मनसबा एकीकडे ठेऊन यासमयीं कूच करून जावें." असें ऐकतांच सर्वत्रांचे तोंडाचें पाणी पळालें. पुढें होणार परंतु आजच जाहलें असें भासलें. कूच करावयाचा निश्चय जाला. सांडणीस्वार व पत्रें मल्हारराव यांजकडे पाठविलीं, कीं " तुह्मी जयनगरचा शह सोडून लवकर येतां तर उत्तम आहे. नाहीं तर पुन्हा तुमची आमची भेट होत नाहीं." ह्मणोन निदानचीं पत्रें पाठविलीं.

तों लाहुराकडून साबाजी शिंदे पळोन आले तेही येऊन पोंचले. ते समयीं उमरावगीर गोसावी यास सांगितलें कीं, " अबदुल अल्लीची फौज नजीक आली. आतां नबाब सुजाउद्दौला यास सांगावें कीं, 'प्रस्तुत आह्मी त्याचे पारिपत्यास जातों. तुह्मांस इमान, आमचा स्नेह, राखणें असलियास आजिचे समयीं क्रोड रुपयांची हुंडी उतरून द्यावी. व तुम्हीं कूच करून अयोध्येस जावें.'" ह्मणोन बोलोन त्याज समागमें हत्ती, घोडा व शिरपेंच व मोतीयांचा तुरा देऊन वस्त्रें ही दिलीं. याप्रमाणें सांगितलें तेसमयीं उमरावगीर गोसावी यास उमगलें कीं, " अविंधानीं मोंगलाई मसलत केली होती, परंतु दत्ताजी शिंदे भेटीस आले नाहींत म्हणोन उत्तम जालें. नाहीं तरि आम्हांस जन्माचें अपेश येतें. ईश्वरेंच आरिष्ट वारिलें." म्हणोन संतोष पावून उमरावगीर सुजाउद्दवला याजकडे आला. इकडील वृत्तांत सविस्तर सांगितला. तेसमयीं सुजाउद्दौला यानीं चित्तांत विस्मय केला कीं, " अशा आरिष्टांतून आजिचे समयीं दत्ताजी शिंदे निभावून चालिले ! आमची केली मसलत तैशीच राहिली।

---

९६. शिंदे यांजकडे.

९७. पाइक = चाकर, प्यादा.

९८. बाड = तंबूच्या कनाथी.

दुसरे दिवशीं दत्ताजी शिंदे यांनीं कूच करून मजल दरमजल कुंजपुऱ्या नजिक येऊन यमुना उतरून आलीकडे आले. तों गिलच्या कुरुक्षेत्रावर आला. याची बातमी पोंचली. मग दत्ताजी शिंदे यांणीं बुणगे, मुलें माणसें व जनकोजी शिंदे व गाजुदीखान यांस दिल्लीकडे वाटेस लाविलें. आपण सडे होऊन [९९]हे कोणी एकमेकांस मिळाले नाहींत तों अबदुल अलीस गाठावें ह्मणोन पाणिपतावर गेले. तों तेथून गिलच्या सोळा कोसांवर [आहे] ह्मणोन बातमी आली. दत्ताजी शिंदे यांनीं मसलतीस लहान थोर सरदार बोलावून सांगितलें कीं, "खंदारचा पातशाहा चालोन आला आहे. मी पेशव्यांचा बारगीर, माझी अब्रू कांहीं विशेष नाहीं. परंतु तुह्मी सर्वत्र राज्यांतील मराठे नामी सरदार, 'मरा' ह्मणवत नाहीं. तरी लेजे दान की दीजे प्राण यदर्थ दोहोरा आहे. ॥ मारूं तो मरजाऊं, हटोंतो जनकीं लाज । खुदा परवार दिगार, दोनो कठीण काज ॥ ऐसा विचार आहे. याचें उत्तर काय ?" ह्मणोन बोलतांच सर्व नामी सरदार बरेच कुलीन होते. त्यांनीं निरोत्तर केलें कीं, "पाटील, तुह्मी फौजेचे पाठीवर उभे राहाल तर आह्मी इरेनें झुंज करूं. तुह्मी फौजेस टाकून पुढें जालेत, तर आह्मी गनीम जातीचे. पाठीवर काठी उडती तोंच जें होणें तें होईल. नाहीं तर झाडास बांधले तरी झाड घेऊन जातील. आमचा मराठियांचा स्वभाव, बोलावयाचा मात्र धर्म आहे कीं, जेथें साहेबांचा पायपोस पडेल तेथें आमचें डोकें पडेल. परंतु त्याचे वांटेकरी थोडे. नाहीं तरि जेथें साहेबांचें डोकें तेथें भल्याचा पायपोसही पडणार नाहीं. ऐसा विचार आहे. यांत तुह्मी खावंद आहां." असें ह्मणतांच दत्ताजी शिंदे बोलिले कीं, "तुह्मी ज्या रीतीनें सांगाल त्याप्रमाणें वर्तणूक करूं." ह्मणोन बोलून रात्रीं मुक्काम करून राहिले. गिलचियाची बातमी आणविली तों तेथून कच्चे वीस कोसांवर अबदुल अल्ली येऊन पोंचला. ही बातमी येतांच शिंदे यांनीं पुढें [१००]हारोळीस फौज जिवाजी भोईटे व नाइकजी भोईटे व गोविंदपंत बुंदेले व अंताजी माणकेश्वर यांचा पुत्र, असे पंधरा हजार फौजेनिशीं पुढें रवाना केले. त्यांनीं जाऊन सोळा कोसांवर दुराणी गांठिला. परंतु ईश्वराचें कर्तव्य, गनिमाचा विनाशकाल. नाहीं तरि दुराणी मनुष्य कांहीं पक्के मर्द मनुष्य नव्हते. कूर्मवत् फौजेचें आकर्षण करून, गोल बांधून, कुंजपुरियाचा रस्ता सोडून, कमाऊचे पहाडाचे सुमारें यमुनातीरीं अडचण होती तिकडे तडक पळों लागले. तेव्हां पुढें हारोळीस गेले होते त्यांनीं योजना केली कीं, "दुराणी केवळ पळोन आह्मांस भेऊन तडक पळतो. दत्ताजी शिंदे मागेंच आहेत तों आपण

९९. हे म्हणजे सुजाउद्दौला, नजीबखान, अबदाली वगैरे.

१००. हारोळी (हरोल = फौजेची आघाडी) टेहळणी.

घोडे घालून एवढें यश घ्यावें." ह्मणोन मोठी फडनिकड मांडिली. अबदुल्ल अली नजीबखान यास मिळाला नाहीं तों पावेतों युद्ध करावें.

तों इकडे दत्ताजी शिंदे यांनीं तो प्रातःकाळीं उठोन, फौजेस ताकीद करून, शेला भाला आणि अनीन तंग सिद्ध करून, आंगांत बक्तरें व चिलखतें, टोप-पेश्या, जिरे-दस्तानें, टोपास बिन्या वगैरे बावन्न बिरदें सिद्ध होऊन गोटा बाहेर निघाले. तों अकस्मात् पंजाब प्रांतीं त्रिंबक बापूचे पथक गेलें होतें तें दुराणीनें बुडवून तमाम मनुष्यांचा बंदें धरून भंवताले राखणदार [ठेविले.] सायंकाळीं अदशेर अन्न द्यावें, आंगावर वस्त्र नाहीं. परंतु तेसमयीं त्यांनीं जीवदान देऊन सोडिलें हेंच अधिकोत्तर. त्यांनीं पंजाबची संपदा मिळविली होती; ती जाऊन दैवहत जाले. दरिद्री स्वप्नीं राजा होतो आणि जागृति होतांच तृणकाष्ठ आणावयाचें संकट पडतें, तैशी गत जाहली. असो, त्यांनीं जीव जगविला हेंच मिळविलें. कुरु-क्षेत्राचे तळावरून त्यांज समागमें पांच गिलचे देऊन रवाना केले होते. ते दोन अडीच हजार मनुष्य नागवे उघडे, केवळ मोठे मोठे सरदार होते, ते ओळखूं येईनात अशा अवस्थेनें आले. तों यांणीं युद्धास जावें ह्मणून पुढें तळ सोडून बाहेर निघाले. तों तीं पुढें नागवीं उघडीं घायाळें आलीं. तेसमयीं सर्वत्रांच्या मुखावरील पाणी उतरलें. महा अपेश आलें ऐशी सर्वत्रांची कल्पना जाली. दत्ताजी शिंदे यांस वाईट भासलें परंतु मागती विवेक केला कीं, "ज्या ज्या काळीं जें जें होणार तें होतच आहे." ह्मणोन दोन घटका उतरून, सर्वत्रांस भेटून, त्यांचें समाधान करून, त्यांशास पोषाख व मनुष्यांस दोन दोन वस्त्रें व सकट पन्नास रुपये खर्चास देऊन आपण घोडियावर स्वार जाले. शिंदे केवळ खजानेपूर सरदार द्रव्यदृष्टी होते. त्यांस कांहीं द्रव्याची परवा नव्हती.

असो. पुढें गेले तों गिलच्या जाऊन यमुनातीरीं अडचणींत एकेकडून पानें व शेरणीचीं बेटें व पाणियाची झील* असे अडचणींत उतरले. गिलचे यांनीं जातेक्षणीं हत्तीवर उंटावर झडत पडत बुणगे नदीपार केले. आपण सडा पंचवीस हजार फौज व पांच सातशें उंटांवर सुतरनाले व दोन चारशें उंटांवर बाणांच्या कैच्या व जिलबींतील हलक्या तोफा पन्नास, अशा जमून उभा राहिला होता तों दत्ताजी शिंदे यांचे फौजेचे धुराळे दृष्टीस पडों लागले. तेस-

१. मागें पृष्ठ १२ टीप ३३ पहा. दस्ताना = लोखंडी हातमोचा, हस्तत्राण. बिनी = नासात्राण. बिरिद = गुणोत्कर्ष-दर्शक भूषण, बाहुभूषण.

२. बंद धरून = आडवून, कैद करून ?

३. खजानपूर = खजीना भरपूर आहे ज्यांचा असे.

४. द्रव्यदृष्टी (द्रव्यादृष्ट) = दैवाची धनसंपादनांत अनुकूलता आहे ज्यांस असे.

* झील = दलदलीची जागा.

मयीं नाइकजी भोईटे व जिवाजी भोईटे व गोविंदपंत बुंदेले यांणीं आपण यश घ्यावें म्हणोन त्या अडचणींत शिरोन घोडीं घातलीं. तेसमयीं अबदुल अली गडबडोन सुतरनाले व बाणांचे उंट बसवून तोफांचा व सुतरनाले यांचा व बाणांचा एकदांच मार केला. तों पुढें होणार भवितव्य. यांचे दृष्टीस काय पडलें हें न कळे. एवढे पराक्रमी होते परंतु त्यांच्या पोटांत हरणाची काळेजी शिरून, निशाणें माघारीं फिरवून तडक पळों लागले. त्यांच्या मागें फौजही भरधांव पळों लागली. बापास पुत्र व पुत्रास बाप उभे राहिनात. तेथें दुसरे कोण उभे राहतील ? असा पळ सुटला. तेव्हां गिलचे यांनीं पाठलाग करून जैसा कुणबी विळ्यानें जोंधळ्याचीं कणसें कापितो तद्वत् शिरच्छेद करूं लागले. गिलचे केवळ बेहोष, एका शरीराच्या तीन अवस्था केल्या. एकानें पुढें डोचकें कापावें; एकानें मागें बहुती मारावी [व] डोकें कापून न्यावें तें सरकारांत रुजू करावें, त्यांनीं इनाम दर शिरास पांच रुपये देऊन नाक कापावें. अशा एका शरीराच्या तीन अवस्था करून क्षणांत अडीच हजार खांसे यांचीं शिरें कापलीं. दुराणी व हे सैरमिसळ पळत येतात तों दत्ताजी शिंदे फौज सुद्धां येऊन पोंचले. एवढे शिंदे अंगें मर्द व हमेषा लढती फौज, ज्या फौजेनें मारवाडी राठोड हटाविले आणि एकदील ऐशी असतां पुढील सोहौळा पाहून केवळ दिपतात तैसे दिपोन उभे राहिले. तोंडें काळीं खापरासारखीं दिसों लागलीं. लोकांची वीरश्री उतरली. अंगें दत्ताजी शिंदे उभे राहिले. परंतु त्यांची कुमक कराविली नाहीं. दत्ताजी शिंदे इकडें तोंड करीत तों इकडील फौजेचे सेले तोंडासन्मुख येत येत असी इकडे तोंड फिराविलें तरि इकडील फौजेकडे येत. अशी आपले जागां गडबड झाली. परंतु त्यांची कुमक जाली नाहीं. त्यांनीं आपले स्वइच्छेनें शिरें कापिलीं. आणि दुराणीकडे गेले. त्यांनीं तमाम शिरांचीं नाकें कापून डेरिया पुढें कैलवडा प्रमाणें चौत्रा घातला. अडीच हजार डोकीं, कांहीं थोडीं नव्हेत !

असो दत्ताजी शिंदे तिसरे प्रहरपर्यंत तेथें उभे राहून, माघारे सरून पुलानजीक उतरले. अबदुल अली सडा होता तो अगर्दीच नदीपार गेला. दुसरे

५. मागें पृष्ठ ५४ टीप ८४ पहा.

६. सरमिसळ=एकाजागीं, एकमेकांत मिश्रित.

७. सोहळा = आपले लोकांची दुर्दशा.

८ "दत्ताजी शिंदे इकडे तोंड करितांना इकडील फौजेचे तोंडासन्मुख सेले फिराविले इकडील फौज इकडे येत. अशी" तुं० प्रत. "दत्ताजी शिंदे इकडे तोंड करितात तों हिकडे फौजेचे शेले तोंडापुढें येईत आणि फिरोन दुसरेकडे तोंड करितात तों हिकडून सोगे तोंडापुढें येईत" धोपेश्वर प्रत.

९. म्हणजे गिलचांनीं.

१०. दुराणी = अबदाली.

११. कलवड = शेण, माती इ० कांच्या लेपानें आच्छादित जो गोंवऱ्यांचा ढीग तो.

दिवशीं दुराणी तावडतोब नजीबखान यास मिरापूरचे तळावर मिळाला. तिकडून सुजाउद्दौलाही पन्नास हजार फौज व तीनशें तोफा भागीरथी उतरून आलीकडे आला. अनुपशहराहून अहमदखान पठाण लंगडा दहा हजार फौजेनिशीं मिळाला. अशी एक लक्ष चाळीस हजार फौज एक जागां मिळाली.

इकडे दुसरे दिवशीं दत्ताजी शिंदे यांनीं कूच करून दुराणीचे तळावर आले. तों शिरांचा गंज[१२] पाहिला. डोळ्यास पाणी आलें. एका क्षणांत पंधरा हजार फौजेंतील निवडक निवडक मनुष्यें गेलीं. ओळखावयास कोणी दृष्टीस पडेनासें जालें[१३]. मोठा प्रळय. फौजेंत जिकडे तिकडे रुदंती झाली. क्षणभर तेथें राहून सोमाजी बावा भोंसले फलटणांत रहात,—ते केवळ साधु मनुष्य होते—यांनीं ते दिवशीं क्षणभर क्षत्रियधर्म केला. परंतु विनाशकाल ; त्यांचेंही शीर छेदून नेलें होतें. मोठ्या प्रयासें त्यांचें धड मात्र हुडकून काढिलें. त्या धडास अग्नि-प्रसाद देऊन मोठीशी मजल करून बाहादरगडचे नजीक बुणगे व जनकोजी शिंदे यांसि गांठ घातली. तेथून मजल दर मजल तिसरे दिवशीं दिल्लीनजीक मजनूचे टिळिया नजीक मुक्काम केला. किल्ल्यांतून गाजुदीखान वजीर आला आणि "आह्मी कोठें रहावें ?" ह्मणोन विचारलें. दत्ताजी शिंदे यांनीं सांगितलें कीं, "तुह्मीं स्वस्थ किल्ल्यांत रहावें. दुराणी नामर्द, त्याच्यानें काय होणें आहे ? आम्ही गनिमी* काव्यानें राहतों. तों पावेतों मल्हारराव यांचेंही पत्र आलें आहे. या उद्देशें शह जयनगरचा सोडून येतात, तेही एक दोन दिवसांत येऊन पोंचतील." असें त्याचें समाधान करून त्यास किल्ल्यांत वाटेस लाविलें. आपण स्वस्थ राहिले.

तेसमयीं भागीरथीबाई यांनीं नारो शंकर यांस सांगून पाठविलें कीं, "आजपर्यंत आमचा होता† काळ होता ; जें केवळ असाध्य तें तें साध्य होत होतें. आतां जी गोष्ट योजावी ती विपर्यास‡ होते. प्रस्तुत सर्व हिंदुस्थानांत एक जाले. दीड लक्ष फौजेची गणती दुराणी व अवघे मिळून जाले आहेत. तुह्मांपाशीं पन्नास हजार फौजेची गणती नाहीं. पाटील तो दुराग्रहास प्रवर्तले. आपण मरावें आणि जग बुडवावें, असा विचार घडला आहे. तुम्हीं मरावें आणि आम्ही §तुरक बंदीस पडावें असेंच आमचें प्रालब्धीं !

---

१२. 'शिरांगण' पाठांतर

१३. 'ओळख पडेनाशी झाली' तुं० प्रत.

* गनीमी कावा=समोर लढाई न देतां युक्तीनें शत्रूचा नाश करण्याची मराठी रीत.

† होता काळ=चालता काळ.

‡ विपर्यास=उलटी.

§ 'तुरुकबंदीस' असा एका प्रतीचा पाठ आहे. पण दुसऱ्या दोन चांगल्या प्रतींत 'तुरुकहडीस' 'तुरुकबुडीस' असें दिसतें त्याचा अर्थ दुर्बोध आहे. मागें पृष्ठ ५४ पहा.

असो. ईश्वरें निर्मिलें होतें ह्मणून ईश्वरें आह्मांस जन्मादारभ्य या रानांत आणिलें. तुह्मीं पाटील यांस विवेक करून सांगावें." ह्मणून सांगितलें. तेसमयीं नारो शंकर यांचींही मुलें माणसें समागमेंच होतीं.त्यांणीं चित्तांत योजना हीच केली होती. मग नारो शंकर, आनराव बांवळे[१४] व गोविंदपंत बुंदेले व जनकोजी शिंदे [असे]एकत्र होऊन दत्ताजी शिंदे यांजकडे आले. आणि साफ जाबसाल केला कीं, "तुह्मी मरावयास सिद्ध जालां, परंतु मुलें लेकरांनीं काय पाप केलें आहे ? याजकरितां आपण सडे या स्थळीं राहून बुणगे व कबिले* चमेलीपार लावून द्यावे. मग तुमचे दैवीं असेल तें घडेल." ह्मणोन ऐकतांच दत्ताजी शिंदे यांस विषाद येऊन बोलते जाले कीं, "नाना ! तुह्मी काय समजून हा अर्थ बोलिलां ? आह्मांसही पुरतेपणीं समजलें कीं, आमचे आयुष्याचा अंत जाला. मग मुलें माणसें जगून काय करावीं ? कोणी आप तरावें आणि जग तारावें, कोणी आप बुडावें व जग बुडवावें. मुलें माणसांची शाकी[१५] करून,हत्तीस अंदु[१६] घालून मारतां मारतां मरावें.मरणाहून अपेश वोखटें[१७]. अपजय घेऊन नानासाहेबांस व भाऊसाहेबांस तोंड काय दाखवावें ? आतां मरावें हाच निश्चय. याविणें दुसरी कल्पना नाहीं." असें ऐकून नारो शंकर यांनीं उत्तर केलें कीं, "पाटील, तुह्मी बोलिलां हें पुरवून घ्यालच, यांत संदेह नाहीं. तुम्ही बोलिलां तें कराल, परंतु मुलें माणसें मारवत नाहींत. हें कर्म, एक दोन वेळ शाका मंडळियाचे राजयानें केल्या. आणि हिंदुस्थानांत बुंदी व कोटियाचे राजे हाडे रजपूत यांनींच हीं कर्मे करावीत. मराठियांस मायाजाळ सुटत नाहीं. या गोष्टी घडणार नाहींत. आह्मी आपलीं मुलें माणसें वाटेस लावितों." ह्मणोन बोलून डेरियास आले. दत्ताजी शिंदे उठोन †बाडांत स्त्री भागीरथीबाई यांजकडे गेले. त्यांचे चित्तांतील काळजी ध्यानांत आणिली तों त्यांचे चित्तांतही निघतां उत्तम. त्यांत भागीरथीबाई गरोदर, नऊ महिने पूर्ण भरले होते. दत्ताजी शिंदे यांनीं चित्तांत योजना केली, "हिचे पोटीं पुत्र नाहीं. स्त्री गरोदर आहे. वाटेस लावितां उत्तम आहे." ह्मणून बाहेर येऊन जनकोजी शिंदे यांस बोलावून सांगितलें कीं, "बुणगे व मुलें माणसें घेऊन तुह्मी चमेलीपार होणें. आम्ही येथें राहून होईल तसें पाहून घेऊं." असें ऐकतांच जनकोजी शिंदे यांणीं उत्तर केलें कीं, "काकासाहेब, तुह्मी राहतां

---

१४. बावळे किंवा वांबाळे ?

* कबिले=बायका.

१५. शाका=तुकडे,नाश. 'सीमा' पु० प्रत.

१६. अंदू = हत्तीस ठाम करण्याकरितां ज्या साखळदंडानें त्यास बांधितात तो.

१७. 'वोखटें' बद्दल 'वेळाचें' तुं० प्रत.

वोखटें = वाईट, कळंक आणणारें.

१८. येथें " या गोष्टी घडणार. तुह्मी वाटेस लावाल तर उत्तम, नाहीं तर " इ० तुंगार प्रतीचा पाठ.

† बाड= तंबूचें आवरण.

आणि त्यां जाऊन काय करावें ? मजकडून या गोष्टी घडावयाच्या नाहींत. तुह्मीं मुलें माणसें पाठविलीं तरि उत्तम आहे, नाहीं तरि आम्ही आग्रह करीत नाहीं." असा दुराग्रह ऐकून दत्ताजी शिंदे डेरियांत येऊन मुलां माणसांस चार गोष्टी विवेकाच्या सांगितल्या. त्याजवरून त्यासमयीं बायकांचा शोक ! ज्याप्रमाणें मनुष्य मरतें तैशी गत जाहली! भागीरथीबाई यांस असें जालें कीं, "पाटील आजच आपणास अंतरले. भगवंतें आजच आमची ताडातोड केली." ह्मणून बहुतां प्रकारें शोक करून अगदीं बुणगे व मुलें माणसें समागमें पांच हजार फौज व सुरजमल्ल जाट याजकडील वकील रूपराम कटारी यास समागमें देऊन वाटेस लाविलीं. तेथून फरकाबादे नजीक बारा कोसावर जाऊन बुणगे पोंचले.

तेच दिवशीं अबदुल अल्ली दुराणी व सुजाउद्दौला व नजीबखान रोहिला असे व अहमदखान लंगडा व कुतुबशाहा व हुंदेखान रोहिला असे यमुना पलीकडे शाहाधडा ह्मणोन मोठासा पुरा, अंतरवेदीची उतरती पेठ, व पटपंचगोणें असे दोनी पुरे मारून त्यांचा सत्यनास केला. एक लक्ष चाळीस हजार फौज होती. पौष शुद्ध* ४ स संक्रांतीची भोगी त्या दिवशीं होती. ते दिवशीं यमुनातीरीं दुराणीचा मुक्काम जाला. यमुनेचे आलीकडील तीरीं गनीम पाणी पीत होते. व पलीकडील तीरीं दुराणी पाणी पीत होते. दोन्ही सैन्यें एकमेकांनीं पुरतीं पाहिलीं. तों शिंदे यांजकडील फौज भारी सैन्य पाहून फारच संकटांत पडली. ते दिवशीं दत्ताजी शिंदे यांनीं दिल्लीसमीप राजघाट होता तेथें हत्ती घालून ठाव पाहिला. तों पाणियांत ठाव लागला नाहीं. तसेंच मजमूचे टिळियानजीक घाट होता. तेथेंही जाऊन ठाव पाहिला. तों तेथेंही ठाव नाहीं. तों सायंकाळही जाहला. रात्रचे रात्र आपलाले जागां राहिले. रात्र प्रहर उरली. मग दत्ताजी शिंदे यांनीं जानबा वांबळे यांस नजीक घाट होता तेथें राखावयास जावें, म्हणोन सांगून घाट राखावयास पाठविले. व मालोजी शिंदे म्हणोन बरा उमदा मनुष्य होता, तो हजार फौजेनिशीं दिल्ली नजीक राजघाट होता तेथें घाटावर त्यास पाठविलें. दिवस उगवला. समागमें नामी पांच सात हत्ती व सडे बुणगे [व] तीन लक्ष रुपये समागमेंच होते. त्यांत हत्ती नामी जव्हेरगज, व पट्टागज, कृष्णगज, व रामबाण असे चार हत्ती अमोल्य. त्यांजवर महात ही

---

१९. "यमुना दिल्लीला शाहाधडा ह्मणून मोठासा पुरा, अंतरवेदीची उतरती पेठ, तो व पटपटंग असे दोनी पुरे मिळून अर्धी दिल्ली होईल" असा तुं० प्रत पाठ.

* 'शुद्ध १४' धो० प्रत.

२०. "वाल्होजी शिंदा" तुं० प्रत. "मल्हारजी" धो० प्रत.

खेर अबरूचे. चौघांस खडी ताजीम होत होती. त्यांस दत्ताजी शिंदे यांनीं ताकीद केली कीं, " यार हो ! निदान समय येऊन पडला[21] आहे. आमचे मनांत आहे कीं, " निदानसमयीं हत्तीस अंदु घालून लढाई करावी. " असें महातांनीं ऐकून उत्तर केलें कीं, " रावसाहेब ! आम्हीं बहुत दिवस तुमचे पदरचें अन्न खादलें आहे. एक वेळ आपण हें रण सोडून निघालां तर आमचा प्राणांत समय आला. आम्हीं कांहीं वांचत नाहीं. " असे एकमेकांस निरवानिरव करिते झाले. समागमें हत्तीवर घडकाही वाजत होती. तीन घटका दिवस आला तों तमाम फौज जेऊन खाऊन, तिळगुळ वाटून, जीन सामान सिद्ध होऊन बसलेच होते. तो अबदुल अल्लीची फौज व तोफा सिद्ध होऊन कांहीं राजगडचे घाटें चालिले. व कांहीं मजमूचे टिळियाचे घाटें व कांहीं चेमे[22]लीचे घाटें चालिले. इतक्यांत किल्ल्यापासून गाजुदीखान वजीर आला. दत्ताजी शिंदे यांस येऊन बोलता झाला कीं, " तुम्ही गनीम आहां. तुम्हीं घाट धरिले. [23]ते हे मोंगलाई लोक. तुह्मांस घाट बांधणें सोसणार नाहीं. तुम्हीं घाट सोडून दुरोन गनिमी काव्यानें राहिलां तरि आम्ही किल्ला राखतों. नाहीं तरि तुमचे तुम्हांपाशीं राहतों. " असें म्हणतांच दत्ताजी शिंदे यांनीं सांगितलें कीं, " तुह्मीं बिनघोरी किल्ल्यांत जावें. आम्ही आज कांहीं घाट धरून युद्ध करीत नाहीं. " असें बोलून वाटेस लाविलें.

तों दुराणीची फौज व तोफा पलीकडील तीरीं येऊन दाखल झाले. गनिमाचा प्रतिकूळ काळ ह्मणोन यमुनेनें वाट त्यांस दिली. पलीकडील तोफांचा मार झाला. जानराव वांबळे यास घाटावर दम निघेनासा झाला. उंटावर सुतरनाला व हत्तीवर हस्तनाला पुढें घालून मागें फौज तडका उतरूं लागली. पांच घटका दिवस आला होता. इतकियांत जानराव वांबळे याजकडील स्वार धांवत आला कीं, " पाटील, तुम्ही काय ह्मणोन स्वस्थ बसलां ? दुराणीची फौज अर्धी यमुना उतरली. आह्मांस घाटावर ठरूं देत नाहीं. तोफांच्या गोळ्यांनीं शें दीडशें मनुष्य ठार झाले. " असें ऐकतांच दत्ताजी शिंदे यांजपाशीं साबाजी शिंदे यांचा पुत्र बयाजी शिंदे, जवळ बसले होते. त्यांस आज्ञा केली कीं, " बयाजी बाबा, तुम्ही जानराव वांबळे यांची कुमक करणें." याप्रमाणें हुकूम होतांच बयाजी शिंदे यांनीं उठोन ते[24]सलीम केली. आणि जाबसाल केला कीं, "पाटील साहेब, आम्ही लाहुराकडून आलों [ते] गिलच्याशीं युद्धप्रसंग न करितां चुकावून आलों [असा] आपले मनांत संशय आला असेल तरि

२१. 'वालखादिम' 'वाजखादम' पु॰ तुं॰ प्रती.
२२. "चमलीचे घाटें" हें तुं॰ प्रतींत नाहीं. 'रेवडीचे घाटें' घो॰ प्रत.
२३. ते = तर अशास.
२४. तसलीम=रामराम.

चाळीस हजार फौज दुराणीची त्यास आम्ही दहा हजार फौजेनें त्याचें काय करावयाचें ? अस्तु, आतांही प्रसंग आहे. खावंद जवळ आहेत. बहुत दिवस साहेबांचें निमक भक्षिलें आहे. जी सेवा घडेल ती रुबेरू[२५] दृष्टीनें पहावी." असें म्हणतांच दत्ताजी शिंदे यांनीं प्रत्युत्तर केलें कीं, "बयाजी बावा तुह्मी हमेशा लढाया करितां, नव्यानें करीत नाहीं. केलियाचें नवल नाहीं. न केलियाचें मात्र नवल. आतां बोलावयास पुरवत नाहीं, त्वरा करावी," ह्मणोन बोलिले. बयाजी शिंदे यांनीं आपली पांच सात हजार फौज घेऊन झीलें[२६] उतरून घाटास गेले. तों दुराणीची फौज अलीकडील तोंडीं आली. ते समयीं बयाजी शिंदे यांनीं चित्तांत योजना केली कीं, "दुराणीची फौज नदी उतरली आतां दत्ताजी शिंदे यांस तोंड काय दाखवावें ?" ह्मणोन पांच सात हजार फौजेंतून पंधरा स्वांसेनिशीं बयाजी शिंदे यांनीं घोडे घातले. त्यांनीं त्यांचेकडेस घाव घातला तों बयाजी शिंदे यास गोळी लागली आणि ठार पडला. अर्धा मुर्दा वाळूंत आणि अर्धा मुर्दा पाण्यांत पडला. त्यासमागमें दहा मनुष्यें ठार पडलीं. गानिमाचे फौजेनें अगदींच घाट सोडिला. रोहिले व दुराणी यांनीं घाट घेऊन अलीकडील बाजूस उभे राहिले. तोंपर्यंत दुराणीस दत्ताजी शिंदे यांची सैलाबत होती.

इकडे दत्ताजी शिंदे यांस बयाजी शिंदे यांजकडील स्वार धांवत आला आणि सांगितलें कीं, "पाटील, बयाजी शिंदे तो ठार पडले. मुर्दा त्यांनीं नेला. आणि घाट घेऊन फौज जमावून उभी आहे." असें ऐकतांच नगारा केला. दत्ताजी शिंदे घोडियावरि स्वार झाले. तों फौज अगोदरच सिद्ध होती. जनकोजी शिंदे यांनीं आंगांत बक्तर घातलें. दत्ताजी शिंदे यांनीं रागास येऊन आंगांतील सामान काढाविलें. आणि बोलिले कीं, "आज कांहीं आम्ही युद्ध करीत नाहीं. मल्हारराव होळकर नजीक आले आहेत, एका दोहों रोजांत येऊन पोंचणार, तों पावेतों कान्यानेंच दुरून रहावें." ह्मणोन रागास येऊन आंगांतील सामान काढविलें. आपण घोडियावर स्वार जाले. घाटाचे सुमारें चालिले. तों फौज जमून मुजऱ्यास आली. मुजरा करितात तों त्यांस आज्ञा केली कीं, "निशाणा बराबर चालावें." ह्मणोन फौज निशाणाबराबर लाविली. तों यमुनातीरीं अडचण भारी, शेरण्यांचीं बेटें[२८] होतीं. दिसेनात असे अडचणींत शिरले. मराठियांस पाठीवर काठी उ-

---

२५. 'रुबेरू' पुणें प्रत. = समक्ष. 'उरुबरू' धो० प्रत.

२६. झील = ओघ, प्रवाह, दलदल.

२७. सलाबत = भय, धाक.

२८. 'काऊस व शेरण्यांचीं बेटें' तुं० प्रत. शेरणी = नदींत उगवणारा वनस्पतिविशेष.

डत असली तरच हिंमत होते. त्यांत दैवयोगें करून पैडण भारी, कोणाची शरम कोणास नाहीं. तों निशाण जाऊन युद्धांस थेटलें. तेसमयीं दोहीं तर्फेनें तोफांचा, हस्तनाले व सुतारनाले व जेजाला व गंजिफियांच्या गाड्या वगैरे गैंरभांडीं व बंदुकांचा मार ऐसा जाला कीं, जैसे भडबुंजे लाह्या भाजतात, कीं विद्युलता पात होतो. तैसा एकच धडाका जाहला. मोठी गर्दी जाली. बाणांचा वर्षाव मेघमालाप्रमाणें होऊं लागला. घोडे मनुष्य धुंद जाले. धुराची गर्दी जाली. मोठे मोठे वीर, त्यांच्या वीरश्रिया उतरल्या. आलीकडे मराठियांनीं झुंज याप्रमाणें पाहिलें नाहीं. न भूतो न भविष्यति. तेसमयीं प्रसंगीं होते त्यांस मात्र अनुभव असेल. असे दोन घटिकांपर्यंत जालें. तेथून दोन कोसांवर घाट होता. तेथें गोविंदपंत बुंदेले होते. तिकडून *त्यांनीं यमुना उतरून परस्परें गोविंदपंत बुंदेले यांस तिकडेच ताण बसविला. ते तिकडेच राणैभरी जाले. †यांजकडे यावयास फुरसत जाली नाहीं. पांच सातशें खाशियांचीं डोचकीं कापून नेलीं. तैसेंच दिल्ली नजीक राजघाटावर मालोजी शिंदे तेही घाटावरून उधळून, शहाधऱ्या नजीक घाट उतरून, तिकडूनही फौजा आल्या. मालोजी शिंदे याची फौज झाडून पोटाशीं सांपडली. त्याजमुळें ज्याचें आयुष्य पुरतें ते मात्र वांचले. खांसा मालोजी शिंदे बाणाची खौस्त निघाले होते, तों चित्तांत योजना केली कीं, " दत्ताजी शिंदे आम्हां देखतां बहुतांची टीका करितात. आतां आम्हीं त्यांस तोंड काय म्हणून दाखवावें ? ह्मणोन घोडे घातले. त्यांतच गैबैतें जाले. त्यांचा मुर्दा देखील कोणी दृष्टीनें देखिला नाहीं. इकडे दत्ताजी शिंदे यांजकडे तुंबळ युद्ध होतच होतें. निशाणापाशीं पांचशेंही फौज नाहींशी जाली. अधींच मराठी फौज, हिंमत भारी नैंहीं. त्यांत अडचण होती. त्या योगेंकडून अडचणींत फौज गैब जाली. चाळीस हजार फौज; थोडकी नव्हती. परंतु अडचणींत कांहीं दिसेनासें जालें. इकडे निशाणाकडे जनकोजी शिंदे झोंबतच होते. दत्ताजी शिंदे निशाणाचे बाजूंस उजवे होते. दिल्लीचे बाजूनें पंचवीस खांसा व आपण उभे होते. गिलच्यास त्यांची धास्त होतीच. इतकी फौज हिंमत सोडून होती, परंतु तेही लोक बेलाशक अंगावर येईनात. अशी

२९. पडण = वीरश्री नसणें, कमी हिंमत, उत्साह-राहित्य.

३०. गारभांडीं = गारगोटीचा चाप आहे ज्यास अशीं भांडीं.

* दुराणीनीं.

३१. राणभरी = रानभरी = रानांत पळून गेलेले.

† दत्ताजीकडे

३२. बाणाची खास्त = बाणाचा टप्पा, बाण जाई इतक्या अंतरावर. पृष्ठ १४ पहा.

३३. गैबत = गैब = गुप्त, नाहींसें.

३४. " हिंमत पक्की नाहीं." तुं० प्र०

३५. 'निशाणाचे बदलेस उभे होते.' पाठांतर.

परस्परें झोटधरणी होतच होती. तों हत्तीवर घटका वाजत होती. आठ घुटिका पूर्ण जालिया त्या अडचणींत पांचशें मनुष्यें ठार जालीं. तैशींच घोडींही पडलीं. तैसेच जखमी ही जाले. केवळ शेणसडा होऊन गेला. तैशा समयीं जवळ तान्हाजी खराडा ह्मणून सरदार होता, त्यानें अर्ज केला कीं, "पाटील! दुराणीची फौज झाडून उतरली. गोविंदपंत बुंदेले तों तिकडेच बुडविले. तैसेच मालोजी शिंदे यांस तेच गत जाली. निशाण उघडें पडलें, अब्रू जावयाचा प्रसंग आला. निशाण काढतां उत्तम आहे." असें म्हणतांच, दत्ताजी शिंदे यांनीं उत्तर केलें कीं, "आपण मेला जग बुडाला. अब्रू जाते आणि वांचतो कोण? अझून काय निघावयाची बाकी राहिली आहे कीं काय? सबेजंग[३६] होऊन गेली. आतां निशाण काढाल तर फौज पळूं लागेल. मग म्यां ही पळावें? मग देशीं तोंड म्यां दत्ताजीनें काय म्हणोन दाखवावें?" असें बोलिल्यावर तान्हाजी खराडे मागती बोलिले कीं, "पूर्वीपासून देव, दैत्य, दानव काय करीत गेले? त्यास आह्मीं मृत्यलोकींचे मानव पडलों. वेळेस मान द्यावा. यासमयीं काळावर नजर देऊन निघावें." म्हणोन बोलिले. त्यावर दत्ताजी शिंदे यांनीं साफ सांगितलें कीं, "हा खंदारचा पातशहा अबदुल अली चालून आला आहे. या रानांत ईश्वरें मृत्यु आणिला तरि उत्तम आहे. योगी, सन्यासी, तपस्वी नानाप्रकारचे देहदंड करितात कीं, मोक्षसाधन व्हावें. त्यांत आम्हां क्षत्रियांचे स्वधर्म हेच कीं, रणांत विन्मुख न होतां मृत्यु आल्यास सर्वही साधनें सांधिलीं.[३७] तें ही कर्म ईश्वरें दाटून वोढून आणिलें. अशांत कोणी अभागी आहे तो विन्मुख होईल! रण सोडून निघालियास दोहींसही मुकावें. इकडे नर्कसाधन इकडे अपेश मरणाहून वोखटें. यांत मरतांच उत्तम." म्हणून * गाडून उभे राहिले.

तों इकडून जनकोजी शिंदे निशाणापाशीं झोंबत होते. त्यांचे उजवे दंडास एकाएकींच गोळी लागून दंड फोडून हाड बाहेर आलें. जनकोजी शिंदे यांस तैवई[३८] येऊन घोड्याखालीं आले. तों जवळ खिजमतगार उभा होता. तो धांवत दत्ताजी शिंदे यांजकडे आला. आणि घाबेरपणें वर्तमान सांगितलें कीं, "बाबासाहेब गोळी लागून पडले." असें वर्तमान ऐकतांच दत्ताजी शिंदे यांणीं जवळ लोक उभे होते त्यांस जाबसाल केला कीं, "बाबा आम्हांस सोडून गेले. आतां आम्हांस देशीं तोंड दाखवावयास येणार नाहींत. रणांत मृत्यु आला तर उत्तम आहे, नाहीं तर विष भक्षून प्राण द्यावा." असें

---

३६. सबेजंग (सफजंगी)=दारुण युद्ध. कत्तल, फडशा.

३७. "रणांत सन्मुख मृत्यु असल्या" पाठांतर.

* गाडून = ठाम.

३८. तव (ई)=घेरी, मूर्च्छा.

बोलून दत्ताजी शिंदे यांचे पुढें दहा हजार कुतुबशहा व दुराणीचे लोक उभे होते. त्यांजवर अठरा असामीनिशीं घोडे घातले. घोडियाचें तोंड शिरलें[३९] तों त्यामध्यें अकरा खांसे ठार पडले. जाल्या खांशांनीं घाव केला. तेथून माघारे गोळीच्या माऱ्यांत निघाले. तों यशवंतराव जगदळे थोराळेकर यांस गोळी लागून ठार पडले. त्यांचा भाऊ विराजी जगदळे ही समागमेंच होता. त्यानें भावाचे मुरदियासाठीं बहुत प्रयत्न केला. काढावा ह्मणून बोलिले. ह्मणोन पाटील यांनीं लालमणी घोडियाचें तोंड माघारें किंचित् फिरविलें. मुर्दा ओढा ओढा म्हणून बोलतात तों एकाएकींच आकाशाची दोरी तुटते, तैशी गोळी येऊन उजवे बगलेस बरगडींत लागली. आणि घोडियाखालीं आले. तों नजीक राजाराम चोपदार व राघोबा[४०] शेणवई पागनीस होता. त्यांनीं इत्यर्थ केला कीं, "बहुत दिवस यांचें अन्न भक्षिलें. आणि पाहिजे तितके विलास यांच्या जिवावर केले. आतां यांस टाकून जावें याहून मरण बरें." ह्मणोन घोडियावरून उतरले. तों [दत्ताजी] घायाळ होते. प्राण कांहीं गेला नव्हता. घायाळ काढावा तरि त्याजकडील फौजेची निकड बसली. घायाळ काढावयास फुरसत पडेनाशी झाली. तों नजीबखान रोहिला याचा गुरू कुतुबशहा[४१] याच्या अंबाऱ्या नजीक आल्या. राघोबा पागे यांनीं राजाराम चोपदार यास सांगितलें कीं, "तुह्मी कुतुबशाहा याजपावेतों जाऊन पोंचावें. दत्ताजी शिंदे रणांत घायाळ ह्मणून सांगावें. नाहीं तर अबदुल अली हरामी याची गांठ पडली तर आमचें व पाटील यांचें शीर कापून नेतील. त्याहून यांजकडे *पाडाव सांपडले ते उत्तम." म्हणून राजाराम चोपदार यास सांगून पाठविलें. तों कुतुबशहाची अंबारी केवळ नजीक आली. त्यास राजाराम चोपदार यानें जाऊन मुजरा केला. रात्रंदिवस येणें जाणें सहजच होतें. ओळख पूर्वीच होती. "राजाराम, तूं कहां ?" ह्मणोन अविंधी भाषेनें पुसलें. त्यानेंही खरें वर्तमान सांगितलें कीं, "साहेब, पटेल घायाळ पडा है, या बचावे." असें ह्मणतांच कुतुबशहास मोठा आनंद जाला. इक्षु-दंडांतूनच शर्करा सांपडते. किंवा तु प गी च [४२]नें व तीं त [?] सांपडतें, तैसा अनायासें करून महालाभ जाला बोलिला कीं, "पटेल कहां है ? दिखलाव." म्हणोन तैसेच अंबारी राजाराम जेथें दत्ताजी शिंदे घायाळ पडले होते तेथें

३९. "घायाचे तोंडास जात पावेतों." तुं० प्रत.

४०. राघोबा इ०–राघोराम पागे हा कर्ता पुरुष पेशव्यांच्या पदरीं होता. पुढें याणेंच महादजीस वस्त्रें देवविलीं. वि० ज्ञान वि०पु० ११ अंक ४ पृष्ठ ७८ व ८० पहा.

४१. मागें पृष्ठ ४८ टीप ६७ पहा.

* पाडाव=हस्तगत.

४२. 'दुधापासूनच नवनीत' असें तर नव्हे ?

घेऊन आला. कुतुबशहा यानें अंबारींतून खालीं उतरून जवळ आला. तों दत्ताजी शिंदे उताणे पडले होते. तेथें कुतुबशहा यानें जाबसाल केला कीं, "पटेल, हमारे साथ तुम् और लढेंगे ?" ह्मणोन पुसलें. दत्ताजी शिंदे सावध होते, त्यांस पुरतें उमजलें कीं, "हे कांहीं आपणांस वांचवीत नाहींत, मग व्यंग[43] गोष्टी सांगणें हें विहित नव्हे." ह्मणोन दम बांधोन जाबसाल केला कीं, "निर्शा[44] अकताला, बचेंगे, तो औरबी लढेंगे." असें ऐकतांच कुतुबशाहा यानें कमरेचा सुरा ओढून, लाथेनें ढकलून, पालथा घालून, दत्ताजी शिंदे यांचा शिरच्छेद केला. राघोबा पागे व राजाराम चोपदार यानें बहुत ग्लानता केली कीं, "साहेब, इसको बचाव, क्रोड रुपये पाहिजे तरि देऊं." ह्मणोन बोलिले. परंतु त्याणें ऐकलें नाहीं. आपलें महत्कार्य केलें. तों आठ घटका दिवस आला होता. कुतुबशहा यानें शीर भालियास खोवून शहादानें वाजवीत जाते जाले. फत्ते जाली ह्मणोन नजीबखान याजकडे गेले. शीर त्यानें काढून रुमालांत घेतलें.

इकडे दत्ताजी शिंदे घायाळ खालीं आले त्यांजेखालील लालमणी घोडा तानाजी खराडा यांनीं घेऊन निशाणाकडे घेऊन आले. तों निशाणापाशीं बहुत लोक झोंबत होते. ते समयीं निशाणापाशीं दोन चार सरदार होते त्यांस तानाजी खराडा यानें जाबसाल केला कीं, "यार हो, आतां निशाण काढावें नाहीं तर निशाण निघत नाहीं." लोकांनीं जाबसाल केला कीं "निशाण येथें आहे ह्मणोन दम पडला आहे. निशाण निघालियावरि कोणी कोणाच्या दृष्टीस पडत नाहीं." असें ऐकून तानाजी खराडा याणें साफ सांगितलें कीं, "तुम्ही कोणाचे भिस्तीवर लढतां? दत्ताजी शिंदे तो रणीं पडले. जनकोजी शिंदेही पडले म्हणून ऐकतों. मग त्यांची गत काय असेल ती असो. प्रस्तुत दत्ताजी शिंदे यांजखालील घोडा लालमणी हा आह्मीं आणिला." ह्मणोन प्रत्यक्ष दाखविला. लोकांनीं अवसानें सोडिलीं. दम खात खात निशाण अडचणींतून झलि उतरून मैदानांत आलें. जनकोजी शिंदे घायाळ घोड्यावर घातले. तों झाडून फौज झुरे मुरे बाहेर निघोन मैदानांत आली. तों रोहिला व दुराणी पाठीवर आला. पांच सात हत्ती व सडे वुणगे तळावर उभे होते. संदीबेग यांची मुलें वुणगिया समागमें होतीं. परंतु त्यांचे दिवाण लक्ष्मीनारायण [व] पांच हजार फौज तळावर उभी होती. चौंकडून दुराणीची व रोहिलियाची मिठी बसली. मग भले लोकांनीं एकदांच घोड्यास चाबूक केले. तीस हजार फौज अद-

43. व्यंग=हलकेपणाची, नीचपणाची.

44. इन्शा ह्मल्ला=ईश्वराचे इच्छेनें. मागें पृष्ठ २५ टीप ८९ पहा.

45. "घोडी पंचकल्याणी पुठ्यावर डागिली होती. तिचें नांव कलामणी" असा एक दोन प्रतींत पाठ आहे.

कोस पर्यंत ताफाचा ताफा एकदाच आरडाओरडा झाला. कोणी कोणास पुसेनासे जालें. बाप, लेक, भाऊ उभे राहीनात. दे धरणी ठाव असा प्रकार जाला. ते समयीं येसुजी भुईटे व जानराव वांबाळे यांनीं कडनिकड करून, जनकोजी शिंदे यांस घोडियावर बैसवून, दोहीं बाजूस धरून फौजेंत तडक पळूं लागले. घायाळ यांनीं "पाणी! पाणी! पाणी!" ही झटालियास पाणी द्यावयास दम निघेना. एवढा तालिवार[४६] त्याची दैवयोगें या रीतीची गत झाली. असो गिलचे पाठीवर डोचकीं कापीत चालिले. सोडवला [?] भला माणूस याची कोणी कुमक करीनात.*

इतकियांत इकडे तळावर बुणगे व लक्षुमी नारायण व हत्ती उभे होते त्यांजवर येऊन मिठी बसली. ते समयीं हत्तीवरले माहुत अबरूचे होते, त्यांनीं क्षणभर फौजेंत रण-कुंदल करून मारामार केली. तों महात गोळी लागून खालीं येतांच हत्ती मोकळे जाले. ते त्यांजकडे सहजच हस्तगत जाले. त्यांत एक बडे महात यानें जव्हेरगज ह्मणोन बरा नामी हत्ती जलद व मर्द होता. तो दोन कोस पर्यंत काढिला होता. तळावर सडे बुणगे व हत्ती अंबाऱ्या व खजीना निघूं पावला नाहीं. तळावरच लुटले गेले. बहुत करून मनुष्यें व खिजमतगार व पालखीचे भुई यांचे शिरच्छेद केले. क्वचित् कोणी दैवयोगें करून थोडकीं वांचलीं असतील. लक्षुमीनारायण लाहुरचा सुभा तळावरच होता. त्यांनीं गनीमाची कीर्ति ऐकतच होते कीं, गनीम यांनीं पळावें मागुती उठून घोडे धांवावे ह्मणोन ऐकत होते. त्यांजवरून लक्षमीनारायण आपले लोकांस वरचेवर सांगत कीं, " यार हो! भागो मत्, मराठियाचे गनिमी काम आहे. अ ब सा ये त मे उ ल टे [?] ह्मणोन तट[४८] घालोन क्षणभर मारामार केली. तों [४९]त्यांची जड काय. मराठियांनीं पुरताच गनिमी कावा केला! दंगा होऊन ते तळावरच कत्तल बहुतकरून जाले. मग लक्ष्मीनारायण पांचशें खाशियांनिशीं उरला. तों गनिमाचा धुराळा दृष्टीस पडेना! मग लक्ष्मीनारायण पांचशें खांशानिशीं दोन कोस पर्यंत जव्हेर हत्ती निघाला होता [तेथें गेला.] तों दुराणीची मिठी बसली. मराठे हत्ती सोडून चालिले. बडेखां महात यानें बहुत करून बोलिला कीं, "यार हो! तुह्मीं दम खात निघावें. या वेळ पर्यंत येथवर आणिला आतां निभावून नेणें." ह्मणून बहुत

---

४६. तालवार = सुदैवी, श्रीमंत.

*' सांडवला भला मानून याची कोणी कुमक करीनात.' तु० प्रत.

४७. पाठीमागील ' गनीमी कावा ' पृष्ठ ६१ टीप * पहा.

४८. तट घालोन = दम धरून, उभे राहून.

४९. गिलच्यांची.

५०. पळाले ते पळालेच!

प्रकारें सांगितलें. परंतु मराठे मनुष्य पळूं लागलियावर कोणाची ईर§ को-णास नाहींशी होते. रांडेनें ‡ सावळें हुसकटलें तर झाडास बांधिलें असतां झाड घेऊन बारा कोस पळतील. तेथें हत्तीची गत काय? त्यांसा जनकोजी शिंदे एवढा सरदार घायाळ पाणी मागत असतां वाटेनें दम धरून कोणी पाणी पाजीनात! तेथें हत्ती कोण जिन्नस? मग बडेखां महात यानें जाब-साल केला कीं, "यार हो! तुह्मी दम खात नाहीं. परंतु क्षणभर दम खाऊन माझा तरी तमाशा पहा!" ह्मणोन माघारा फौजेंतून दुराणीची फौज होती त्यांत हत्ती चालवून क्षणभर मारामारी केली. मग त्यांनीं भाले लाऊन हत्ती व माहुत खडाव करून चालविला.

इकडे शिंदे याची गत ही जाली. तों दिल्लीचे किल्ल्यांत गाजुदीखान वजीर होता. त्यानें किल्ला टाकून कालिका-भवानीकडून तडक पळून पांच सात कोसांवर जनकोजी शिंदे यांची फौज गांठिली. तोही यांचे समागमें पळूं लागला. असो; तीस हजार फौज गनिमाचे पाठीस लागली. लहान थोर सात आठ हजार मनुष्यांचीं शिरें कापून नेलीं.

इकडे दत्ताजी शिंदे यांचे तळावर दुराणी व रोहिला व सुजा व अहमदखान लंगडा पठाण व कुतुबशहा असे येऊन उभे राहिले. तों नजीबखान रोहिला याणें रुमालांत दत्ताजी शिंदे यांचें शीर घालून अबदुल अली दुराणी याजकडे आला. अंबारीस अंबारी तटली. अंबारींतूनच नजीबखान यानें कुरनीस करून, हातावर रुमाल घेऊन, वर शीर ठेऊन पुढें आला. आणि शीर पुढें ठेविलें. आणि अर्ज केला कीं, "पातशाहा अलमूपना, साहेब संदेकर्तू नजर असे," ह्मणोन शीर पुढें ठेविलें. तेसमयीं पातशाहाचा आनंद अति उत्कृष्ट, शहाजणें वाजवून "शहाका बोलबोला!!" ह्मणोन एक आरोळी केली. दुराणी नजीबखान याजवर परम खुशाल होऊन बहुमान हत्ती व घोडे दिले. जवळ आणून पाठ थापटली. या प्रकारें गौरव केला.

तदनंतर राजाराम चोपदार जिवानिशीं जगून गेला होता त्यानें नजीबखान यास अर्ज केला कीं, "दत्ताजी शिंदे यांचें शीर कापून आणिलें. जें जालें तें त्यांचे प्रालब्धानेंच जाहलें. तुम्ही आपला जो बाघ* मान करावा तो करून घेतला. आतां हिंदुधर्म आहे. शीर ठेविलियांत नफा नाहीं. उमराव-

§ ईर=ईर्षा, आस्था.

‡ सावळें=हलक्या प्रतीचें लुगडें.

५१. पातशाहा अलमपन्हा, साहेब सदाकत् नजर असो=पातशाहा दुनियेचे संभाळकर्ते आहेत; धणीसाहेब! कृपेची (चांगली) दृष्टि [मजवर] असावी.

५२. 'शहाका बोलबाला!'=राजाची दौलत चढती असो!

*'बाघमन' पुणें प्रत 'बोघ (बोदर) मान' तुं० प्रत. 'बोघ' सा० प्रत 'धर्म' धों० प्रत—मुख्य मान किंवा ओघानें जी गोष्ट करणें ती?

गीर गोसावी यांजपाशीं बहुत मराठे आहेत. धड शीर एक करून त्याचें सार्थक करतील " या प्रकारें बोलिला. तों नजीबखान मान्य करीना. मग राजाराम चोपदार उमरावगीर गोसावी याजकडे जाऊन, त्यास अर्ज केला कीं, " तुमचा हिंदुधर्म आहे. दक्षनचा सुभा दत्ताजी शिंदे यांचें शीर अविंधानीं नेलें. तें उमरावगीर गोसावी येथें असतां त्याचा सद्वियोग* होऊं नये हें चांगलें नाहीं. तरि एवढें भूषण ईश्वर तुम्हांस देत आहे. यश ईश्वरें बळें होऊन घर पुसत आणिलें आहे. तरि पदरी घेणें " म्हणतांच उमरावगीर गोसावी याचे प्रत्ययास आलें. " सायास केलियानें असें घडून येणार नाहीं. " म्हणोन उमरावगीर गोसावी सुजाउद्दौला याजकडे येऊन अर्ज केला कीं, " साहेब, आमचा स्वधर्म आहे. त्यास आम्ही साहेबांच्या पदरीं असतां दत्ताजी शिंदे [यांचें] देहसार्थक नाहीं, असें होईल तर आम्ही पदरीं राहिल्याचें सार्थक नाहीं. " असें ऐकतांच सुजाउद्दौला यानें नजीबखान याजपाशीं जाऊन दत्ताजी शिंदे यांचें शीर मागितलें. त्यानीं उत्तर केलें कीं, " आम्हीं शीर अबदुल अलीस नजर केलें आहे, आम्हांस मागतां येत नाहीं. तुम्हीं परस्परें पातशहास अर्ज करून शीर मागोन घ्यावें. " हें ऐकून सुजाउद्दौला यासही संकटच जालें. नजीबखान यास बोलिला कीं, " माझा बाप मनसूर अली पूर्वीं गनिमाचे पेचांत आला. तेसमयीं मनसूर अलीनें आपली दाढी राणोजी शिंदे यांचे हातीं दिली कीं, इची शरम राखावी. असें बोलिल्यावर राणोजी शिंदे यांनीं अब्रू रक्षून गंगापार करून दिलें. त्या तागाईत आम्ही राज्य खाऊन सुखरूप आहों. त्या राणोजी शिंदे यांचे पुत्र दत्ताजी शिंदे. वरकड अवघी बेइमानी आम्हांकडून घडली. परंतु एवढी तरि उत्तीर्णता व्हावें. " म्हणोन अबदुल अलीपाशीं स्वतां रदबदली करून शीर मागितलें.तेसमयीं पातशाहा यांनीं तीनै लक्ष रुपये मागितले.तेसमयीं उमरावगीर गोसावी यानें दोन लक्षांची निशा करून शीर आपलेपाशीं घेतलें.डेरियापाशीं येऊन दत्ताजी शिंदे याचें धडही आणिलें. आपणाकडील मराठे होते त्यांस आणून साहित्य उत्तम प्रकारें करून, चंदन काष्टें बेल-काष्टें व तुळसी-काष्टें [आणून] यथाविधी यमुनातीरीं दहन केलें. तीन हजार रुपये दान धर्म, खैरातही वाटली. असो.

इकडे दिल्लीचा किल्लाही सहजच खालीं होता. त्यांणीं किल्ला घेऊन आलीकडे येऊन मुक्काम केला. तों इकडे जनकोजी शिंदे घायाळ व भग्न असे फौजेसुद्धां पळत असतां अठरा कोसपर्यंत गिलचे यांणीं पाठलाग केला.

* सद्विनियोग ह्या अर्थी.

५३. हें कधीं घडलें ? मागें पृष्ठ ५१ ओळ ६ पहा.

५४, ' निदान दोन लक्ष रु०' तुं० प्रत

आणि मग दुराणी फिरोन माघारे गेले. जनकोजी शिंदे यांस घोडियावर बसावयास अवसान पुरेनासें जालें. मग खेडियांतील खाटलें काढून खाशियांनीं[55] उज्या टाकून घायाळ चालविला. तैशियांत दुराणीनें गडबड केली. खाटलें भुईस उतरावयास फुरसत पडली नाहीं. मग उभियानेंच खालें टाकिलें. जनकोजी शिंदे जखमी भारी, शरीरास परम दुःख जालें. मागती घालून तीन चार कोसपर्यंत निघाले. सायंकाळ जाला. दुराणीही झाडून माघारी गेले. नजीबखान यानें मोठें यश संपादिलें. इकडे शिंदे यांचे बुणगे व कबिले चोवीस कोसांवर उतरले होते. प्रहर रात्रीं बुणगियांत दाखल जाले. तों बुणगे आधींच तयार होते. वाटेनें लोकांस जनकोजी शिंदे पुसत कीं, "काकासाहेब यांची गत काय?" लोकांनीं दत्ताजी शिंदे पुढें गेले म्हणोन चाळवीत चाळवीत बुणगियांत आले. कचेरीस डेरियानजीक वाडा पुढें खाटलें उतरलें. तों रामजीपंत दिवाण व रूपराम कटारी धांवत आले. त्यांजसमागमें पांच सात मशालीही होत्या. जनकोजी शिंदे येईत तों पावेतों बायकांस कांहीं दत्ताजी शिंदे यांची अवस्था ठाऊक नव्हती. वाडांत वर्तमान कळतांच भागीरथीबाई व जनकोजी शिंदे यांची स्त्री काशीबाई अशीं उभयतां मर्यादा[56] धर्म विसरून धांवत वाडा बाहेर आलीं तों जनकोजी शिंदे घायाळ खाटालियावर पाहिले. तोंड उघडून पाहिलें तों जनकोजी शिंदे यांनीं डोळियांस पाणी आणून चुलतीस विचारिलें कीं, "बाई, काका कोठें आहेत?" तेसमयीं भागीरथीबाईस पुरतें उमजलें कीं, पाटील निश्चयें रणांत पडले. बाईस मोठा उमाडा[57] आला. मागती विवेक केला कीं, "जात्यांतील रडती आणि सुपांतील हांसती." त्यांची गत तो या रीतीची जाली. आणि हा तो घायाळ, यांचेंही जगावयाचें कठीण. दुराणीचा मागें पेच भारी. आतां शोक करितें तर याची गत काय?" याविषयीं दोहरा आहे. ॥ करे मनमे कछु और ॥ कर्ता के कछु और ॥ उधो माधो कहे ॥ झुट मनकी दौर ॥ म्हणून उमडा आला तो विषासारिखा घोंटून[58] जनकोजी शिंदे यांस जाबसाल केला कीं, "बाबा, तूं रांडेसारिखा रडतोस! जयाजी शिंदे याचे पोटीं चौघी लेकी जाहल्या, तैशीच तूं एक आणखी जाली असतीस तरि आणिक एक जांवाई येता.[59] पाटील काय घेऊन गेले? दुनिया, दौलत, माहाल, मुलूक,

---

५५. खाशियांनीं=बरोबरील मोठे मोठे सरदारांनीं.

५६. ही बायकांनीं बाहेर दृष्टीस न पडण्याची चाल मराठ्यांनीं मुसलमानांपासून उचलली. महाराष्ट्र ब्राम्हणांनीं पुढें तिचें अनुकरण केलें नाहीं, ही थोडी आश्चर्याची गोष्ट आहे.

५७. उमडा=अनावर गहिंवर.

५८. गिळून, आंतल्या आंत दाबून.

५९, यावरून जयापास जनकोजी सुद्धां पांच अपत्यें होतीं असें होतें,

खजिना, हत्ती, घोडे सर्व तुम्हांपाशीं ठेऊन गेले. तुम्हीं हिंमत धरून त्याचें सार्थक करावें. आतां रडून होणें काय ?" ह्मणोन हिंमत देऊन बोलतांच जनकोजी शिंदे उगेच राहिले. स्वस्थ राहिले. रामाजीपंत दिवाण व रू-पराम कटारी यांस बाईनीं आज्ञा केली कीं, "रात्रीचे रात्र लष्करचा मुक्काम करणें. प्रातःकाळीं कूच करून जावें." असें ऐकून नगारजीस सांगून शाहाजणें केलीं. परंतु लष्कराचा धर सुटला. खावंदाची देखील आस्था ध-रीनात. मग लष्कर तडक रेवडीचे रोखें चालिलें. धरण[६०] फुटल्यासारखें जालें. मग यांनीं ही येथून कूच करावें ह्मणून इत्यर्थ केला. पोतनीस व जामदार यांनीं येऊन अर्ज केला कीं, "खजिना व कापड नरमिना[६१] उंटावर चालत होतें. वरकड साधें कापड छकडियांवर चालत होतें. आतां छकड्याचे जागीं छकडे राहिले. आतां ओझियाची आज्ञा काय ?" असें ह्मणतांच भागिरथी-बाई यांनीं उत्तर केलें कीं, "आम्ही कधीं कारभार केला नाहीं. तुम्हीं रा-माजीपंत यांस विचारावें." तों जवळ जनकोजी शिंदे यांची स्त्री काशीबाई होती. तिची उमर तो अठरावीसां वर्षांची होती. परंतु मोठे हिमतीची बायको. तिनें जाबसाल केला कीं, "एवढाले जीव गेले, आतां दौलतीची आस्था कोणास आहे ? तुह्मी खजिना, नरमिना कापड असेल तें उंटावर घ्यावें. आणि डेरे व साधें कापड त्यासि आग लाऊन द्यावी." ह्मणोन साफ सां-गितलें. मग तैसेंच जामदार व पोतनीस यांनीं सांगितलें त्याप्रमाणें वर्तणूक केली. जितकें अगत्याचें ओझें होतें तितकें मात्र घेतलें. वरकड वाडें व कचे-रीचे डेरे व सामान व खासे महालांतील डेरे व जामदारखाने व नगारखा-न्याचे डेरे व साधीं कापडें यांस आग लाऊन दिली. मोठा प्रळय जाला. जनकोजी शिंदे यांस बाईचे पालखींत घातलें. दोहीं बायांच्या पालखीचे भुई एके पालखीस लाविले. बायकांस घोडीं बसावयास पाहण्यास गेले. तों धुंदींत ज्याचे हातास जें घोडें आलें [तें] त्या बारगिरानें नेलें. मग भलतीशीं वेळे[६२]-गीं दोन घोडीं होतीं, त्यांजवर बायका स्वार केल्या. तों भागीरथीबाई ग-रोदर, नऊ माहिने पूर्ण भरले होते. घोडियावर बसावयाचें संकटच. परंतु संकटास उपाय नाहीं. एवढा तालिवार मेला परंतु रडावयास फावलें नाहीं ! घायाळ जनकोजी शिंदे यांच्या जखमा बांधावयास फांवलें नाहीं ! असो या रीतीनें कूच केलें. बहुतकरून तोफखाना तळावरच राहिला. अडीच प्रहर रात्र पावेतों तेथून दहा बारा कच्चे कोस गेले. तों जखमी याजसमागमें एक

६०. धरण नदीचें.

६१. नरमिना = नर्मीना = रेशमी वस्त्रें. "कौशेयजातं नर्मीना" राजव्य० कोश.

६२. कंठाळा, टाकाऊ ह्या अर्थी. 'रवळगीं' असें तुं० प्रतीत आहे.

दौड पांचशें खांसा नाहीं. जिकडील तिकडे रानोमाळ [होऊन] कोणास कोणी पुसेनासे जाले. तों रूपराम कटारी याणें पालखी उतरून मनसुबा कारितां जाला कीं, "आतां दुराणी कांहीं या फौजेस निभाऊं देत नाहीं. तरि उभयतां बायका व जनकोजी शिंदे व रामजीपंत यांस कोणास न कळतां नेऊन भरतपूर अथवा रामगड अथवा कुंभेरी येथें ठेऊन दुराणीची दौड आली तरि आह्मी हातीं देणार नाहीं. वरकड फौजेचें दैवीं असेल तें होईल." असें ह्मणतांच जनकोजी शिंदे यांनीं उत्तर केलें कीं, "बाईस विचारावें." तों बाईनें ऐकून सांगितलें कीं, "मनसोबा मजला कांहीं सुचत नाहीं; तुम्ही चित्तास येईल तसें करावें." ह्मणतांच काशीबाईनीं भीड मर्यादा सोडून बोलिली कीं, "तुम्ही हा मनसोबा काय कारितां ? जाट आमचा काय भाऊ व्यंकटराव[63] नव्हे. किंवा मावळा भापकर नव्हे. त्यांनींच जर बंदीस घातलें तर पेशवे यांस आमचें [?] अगत्य कोंय ? दुसरें, दक्षणचे आमचे जिवासाठीं या रानांत आले त्यांस मोकलून आम्ही आपले जीव जगवून तरी काय करावें ? सोक्ष मोक्ष जे चौघांत होतील ते होऊत, परंतु मनसबा उत्तम नाहीं." म्हणोन म्हणतांच भागीरथीबाई यांनीं आज्ञा केली कीं, "पालखी चालूं देणें," असें म्हणोन तडका लष्कर चालों लागलें. तें दिवस उगवावयास रेवडी नजीक आले. दिवस उगवला तों गांवकरी खेड्यापाड्याचे लोक उंटें, तट्टें, घोडीं वोढूं लागले आणि गिलचा आला म्हणून मागती गडबड जाली. ते समयीं मोठा प्रळय जाला. पड तो [?] यांनीं बायका मुलें टाकून दिलीं. तेथें वरकड काय पहावें ? आंगावरील वस्त्रें कोणी ठेवीनात. असे पळूं लागले. तों पालखी जवळ दोघी बायका होत्या. पालखींत जखमी जनकोजी शिंदे होते. भोई घाबरे होऊन पालखी टाकावयाचे विचारांत आले. ते समयीं जनकोजी शिंदे यांस नेटें पालखी चालली तर सोसेना. ते वक्तीं भागीरथीबाई यांनीं भोई यांची प्रार्थना केली कीं, "बत्तीस भुई तुम्ही आहां ! तुम्हांवर घाव पडे तोंवर पालखी न टाकावी. दर असामीस शेर [शेर] सोन्याचें कडें देईन." याप्रकारें हिंमत दिली. तों पळायाची फारच गडबड जाली. जिवाचे धास्तीनें बावन्न[65] बिरदांचे धणी, भले सरदार, घोडे सोडून पाहडांत शिरले ! "जीव द्यावा त्यापेक्षां जिर्तरब[66] गेलें तरि उत्तम" म्हणोन घोडीं सोडिलीं.

---

६३. व्यंकटराव निंबाळकर. माग पृष्ठ १६।३७ पहा.

६४. असें ह्या बायांस अशा संकटावस्थेंत वाटलें असेल यांत फारसा दोष नाहीं. परंतु अगत्य होतें कीं, नव्हतें हें मागील पुढील हकीगतीवरून सिद्ध होईलच. मागें पृष्ठ २१ व ३९ पहा.

६५. हीं बावन्न बिरूदें कोणतीं ? मागें पृष्ठ ५१ ओळ ५ पहा.

६६. जितरब=उगवलेलें शेत. जितरब=जनावर.

रांडा पोरें घोडीं धरूं लागलीं. ते समयीं भागीरथीबाई यांनीं जनकोजी शिंदे यांस सांगितलें कीं, " बाबा, मजला आतां घोडियावर बसून पळावयाची निभावणी पडत नाहीं. तुम्हीं झाडून पुढें चालावें. माझे समागमें *जिव्हाळियाचा मनुष्य असेल तो द्यावा. गिलचा दृष्टीस पडे तों पावेतों मजला रक्षावें, निदान निभावणी दिसेनाशी जाली ह्मणजे माझे दोन तुकडे करावे † " असें बोललियावर या प्रमाणेंच आवजी आनंदराव ह्मणून बरा मर्दाना आणि जिव्हाळियाचा होता, त्यास जनकोजी शिंदे यांनीं सांगितलें कीं, " बाई समागमें दम खात खात यावें. निदान दुराणी दृष्टीस पडलियावर बाईचे दोन तुकडे करावे. आशा न धरावी. यांस जिवें मारून मग तुमचे दैवीं असेल तसें पहावें. " याप्रमाणें सांगोन त्यास भागीरथीबाई यांज समागमें दिलें. तैसेच काशिबाई यांजसमागमेंही कुसाजी शिंदे यांस नेमून दिलें. परंतु भागीरथीबाई पोटाशीं नऊ महिने पूर्ण भरले ह्मणोन त्यांस पळावयाचें संकट. काशिबाई सडी होती. तिनें पालखी सोडली नाहीं. या प्रकारें तीन कोस भोई पालखी घेऊन पळाले. जखमी आंत परम कष्टी. प्राण गेला तरि पुरवला. परंतु [वेदना] सोसवेना. म्हणोन भोई यांस शिव्यागाळ करीत. परंतु कोणी ऐकेनात. मग एक गांव बरा मातबर होता. तेथील हजार दीड हजार मुलें बायका पुरुष लष्करास ओढाओढ करूं लागले. तों पालखीजवळही दिवस उगवलियावर पांच सातशें खांसा जमला होता ते वक्तीं काशिबाई यांनीं जाबसाल केला कीं, " तुह्मी एवढे मनुष्य, दुराणी तो दृष्टीस पडेनात. रांडा पोरें घोडीं ओढितात. तुमच्या पोटांत हरणाचीं काळिजें कशीं शिरलीं ! असें ऐकून जनकोजी शिंदे यांणीं भोई यांस रागास आले कीं, " पालखी थोपवावी. घोडें बसावयास द्यावें. " असें ह्मणतांच लोकांस ईर[७०] येऊन दांडगियांवर घोडें घातले. पांच सातशें मनुष्य कापून काढिलें. मग हुल्लड[७१] शांत झाली. सायंकाळ

---

६७. ह्या पळाच्या हृदयद्रावक हकीगतींत ह्या गोष्टीसारखी दुसरी वाईट वाटण्याजोगी गोष्ट नाहीं. ज्या शूरांचें नांव ऐकून हिंदुस्थानांतील लोक कांपत होते, त्यांचीं घोडीं रांडा पोरांनीं न्यावीं आणि त्या रांडा पोरांस व 'दांडगियांस' योग्य शिक्षा करण्याचें ही सामर्थ्य त्यांच्या अंगीं राहूं नये ! अशी स्थिति खरोखरच झाली होती किंवा बखर लिहिणारानें आपले अंगीं कमीपणा आणण्यासाठीं असें अतिशयोक्तीनें लिहिलें? शेवटीं आम्ही हरलों तेव्हां आम्ही शूर नव्होंच असा त्याचा ग्रह झाला असावा काय ?

* जिव्हाळियाचा=ममतेचा.

† हें ह्या बाईचें भाषण लक्षांत ठेविण्याजोगें आहे.

६८. 'आनंदराव' पाठांतर.

६९. 'काळजी' पाठांतर. ह्या बाईचें वर्तन ध्यानांत ठेविण्याजोगें आहे.

७०. ईर=वीर्य, हिंमत.

७१. हुल्लड=गडबड, धामधूम.

जाला. लष्कर जिकडील तिकडे पळून गेलें. एक जागां जमून राहिलें नाहीं. जातीनिशीं जनकोजी शिंदे खासा दहा हजार एकीकडे आणि नारो शंकर एकीकडे, साबाजी शिंदे एकीकडे, कोणी कोणास पुसेनात, तमाम लष्करांत जनकोजी शिंदे असतां आरोळी झाली कीं, "जनकोजी शिंदे जाटांनीं कुंभेरींत नेले. आम्हांस रानांत मोकलिलें." म्हणोन लोक दिलगीर जाले. असो. तेवढी रात्र घोडियावर जीन व उंटावर ओझीं तशींच जिकडील तिकडे लष्कर उभें राहिलें. दुसरे दिवशीं दिल्लीहून कच्चे ऐशी कोस कोटपुतळी तेथें जनकोजी शिंदे राहिले. तमाम डोंगरांत सांडणी पाठऊन लष्कर जमा केलें.

तों तेच दिवशीं मल्हारराव होळकर यांचीं[७२] निकडीचीं पत्रें गेलीं होतीं म्हणोन मल्हारराव यांनीं जयनगरचा शह टाकून मजल दरमजल मोठ्या मजली करून मिळावयास येत होते. तों इकडे यांची अवस्था ऐशी झाली. हें मल्हारराव यांस विदित नवतें. तेही मुक्कामास कोटपुतळी पासून दोन कोसांवर आले. बुणगे याचा मुक्काम जाला. मागून मल्हारराव मजलीस शहाजणें वाजवीत आले. तों शिंदे यांचे लष्कराचे पळाचे राऊत जाऊन तेथें पोंचले. मल्हारराव यांनीं जवळ बोलावून वर्तमान विचारिलें. स्वारांनीं वर्तमान सांगितलें कीं, " दत्ताजी शिंदे यांचा शिरच्छेद जाला. जनकोजी शिंदे जखमी व बायका व लुटलेलें लष्कर असे येथून तीन कोसांवर कोटपुतळीस मुक्काम करून राहिले आहेत. " हें वर्तमान मल्हारराव यांनीं ऐकतां क्षणींच अंबारींतच घालून[७३] घेतलें व गंगाधर तात्या शहाजणें वाजवीत होते तें मना केलें. असे डेरियांत जाऊन शोक करिते जाले. ते समयीं त्यांची स्त्री गौतमाबाई[७४] होती, तिनें निषेध केला कीं, " सुभेदार, तुमचें वृद्धपण जालें. शिंदे यांचीं मुलें म्हणजे काय ? त्यांचें तोंडचें जार वाळलें नाहीं ! त्यांनीं एवढा पराक्रम करून मारतां मारतां मेले. एरवीं हा मृत्यु लोकच आहे. जाला प्राणी वांचत नाहीं. परंतु इहलोकीं कीर्त करून परलोक साधन करणें, हेंच दुर्लभ, हें मूल जनकोजी शिंदे, याणें एवढा पराक्रम केला ! तुमचे दिवस समीप आले. तरि हिंमत धरून मारतां मारतां मरावें. हा प्रलाप[७५] स्त्रीजातीनें करावा. असें पुरुषास बोलिलें नाहीं. प्रस्तुत जवळ जखमी व मुलें बाळें आले आहेत. तर ऐसेंच जाऊन भेटून त्यांचे समाधान क-

---

७२. यांचीं=शिंद्यांचीं. मागें पृष्ठ ५७ ओळ १६।१८ पहा.

७३. घालून घेणें=आंग टाकणें, भूमीवर पडणें.

७४. " गोदुमाबाई " तुं० प्र० ' गोदावरी ' चेंच नांव ' गौतमी ' असें ही आहे. ' गोदूबाई ' असाही पाठ आहे.

७५. प्रलाप = रिकामी बडबड किंवा विलाप या अर्थी.

रावें." ह्मणोन बोलतांच वृद्धास विषाद येऊन गौतमाबाईस बोलिले कीं, "तुझे चित्तांत आह्मीं मरावें असें आहे." यावर गौतमाबाईनीं उत्तर केलें कीं, "सुवासिणी* असतां वैधव्याची आस्था धरील अशी कोण चांडाळीण असेल ? अहेवैपणें हळद-कुंकु-मंडित मरावें. परंतु जैसें पूर्व आचरण असेल तैसें घडेल. आपले पदरीं लौकिक भारी. तुह्मी आपले घोंगडी विणावयाचें स्वकर्म करीत असतां तरि सहजच वाचावयाची आस्था धरावी. प्राण सतीचें घेतलें जसें सांभाळावें, तैसेंचि धर्मशास्त्र आहे." बाईचें वचन ऐकून, तैसेच रागास येऊन, घोडियावर स्वार जाले. हत्ती व फौज सिद्ध होऊन जनकोजी शिंदे यांजकडे चालिले. "जैशी देवाची उजरी तैशी बुद्धि उपजे शरीरीं" तमाम फौजेची छैत्री पळाली. तोंडें काळीं खापरासारिखीं दिसों लागलीं. एकामेकांस बोलूं लागले कीं, "शिंदे यांची फौज एवढी लढती तिची ही गत ! आमची खानदेशी फौज बहुतकरून तिची गत काय ?"

असो या प्रकारें शिंद्याच्या लष्करास मल्हारराव आले. तों भागीरथीबाई व काशिबाई यांस राहुटी देखील नाहीं. झाडांस वस्त्रें गुंडाळून बैसली होतीं. तेथें गौतमाबाई आली. ते समयीं उभयतां बायांचा व भानसिणी यांचा कोल्हाळ झाला. तीन दिवस दम खादला होता तितका उभडा आला. "भगवंतें आह्मांवर केवढा गहजब केला! आह्मी देवाचे घरीं काय चोरी केली होती ? एवढें निर्वाण आह्मांस [कां] दाखविलें ? आमचा वियोग केला ! आतां पाटील कोठें पाहूं?" ह्मणोन ऊर माथा बडवून तोंडीं माती घालूं लागली. ते समयीं गौतमाबाई यांणीं बहुत शांतवन केलें. मायाजाळ, स्मशानवैराग्य दुसरियास सांगावें. परंतु ज्याचा उभडा तोच जाणत असेल. हा अनुभव मनुष्यदेहीं सर्वत्रांस आहेच. तैसेच मल्हारराव व जनकोजी शिंदे यांस पाहून जैशी माय प्रलाप करिते तैशी गत जाली. उफराटे जनकोजी शिंदे यांणीं मल्हारराव यांचें समाधान केलें. "सुभेदार, हा मृत्युलोकच आहे. यांत केव्हांही जाणें खरें. वडील कीर्तिच करून गेले. आपणही किती दिवस जगणें आहे ? त्यांत अवकाशही नाहीं. 'सुपांतील हंसती आणि जात्यांतील

७६. " म्हणून बोलिली येविशीं दोहरा आहे:—
उ जे ल स व भ ले उ ज्य ले भ ये न के स । र मे नी (न) ? री म न री पु ह रे ना द र क रे न रे स?" तुं० प्रत.

* 'सुदैव.' पाठांतर.

७७. अहेवपणें, [=अविधवा-पणें] सुवासिनी असतां.

७८. 'घेतलें जैसे सोहाळे भोगावे तैसेच धर्म-शिलेस पाय द्यावा' तुं० प्रत. ' क्षत्रिय धर्म धरिले तैसें चालावें' सातारा प्रत.

७९. छबी = तेज, पाणी.

८०. भानसिणी = दासी, कुणबिणी. 'यांच्या भासणी माणसिणी' तुं० प्रत.

८१. प्रलाप = विलाप.

रडती ' हाही दृष्टांत जाणावा. प्रस्तुत आमचे हातांत ग्रास जात्यांतील आहे.'' ह्मणोन शांत केलें. मल्हारराव यांनीं डेरा व वाडाच्या कनाया व विचोबी[२] व खासगीचे डेरे पूर्ववत् प्रमाणें आणून दिले. दोन्हीं सैन्यें एक जागां जालीं. त्यावेळेस लोकांस असें जालें कीं, कुडींतील प्राण व्याकूळ जाला असतां परततो तैसें घडलें. मल्हारराव आले ह्मणोन ते दिवशीं सैन्य स्वस्थ राहिलें. तों मल्हारराव यांचे लष्करांत तीन वेळां गडबड जाली.

दुसरे दिवशीं ज्ञाटाची बातमी आली कीं, ''दुराणीची फौज तुह्मांवर सडी होऊन येणार तुम्ही स्वस्थ कसे राहिलां?'' ह्मणोन पत्रें आलियावर मल्हारराव, जनकोजी शिंदे व गंगाधरपंत व रामजीपंत दिवाण असे एकत्र होऊन जनकोजी शिंदे यांस विचार सांगते जाहले कीं, ''बाबा! तुह्मी जखमी आहां. दुराणीची दौड भारी. सहजी चालणें कच्चे चाळीस कोस. त्यांत तुमची निभावणी पडणार नाहीं. यास्तव बुणगे व बायका व तुह्मी आह्मी चमेली पार जाऊन सडे फौजेंत रामाजीपंत व आमचे गंगाधरपंत राहतील.'' याप्रमाणें मल्हारराव यांचें वचन ऐकून जनकोजी शिंदे यांणीं उत्तर केलें कीं, ''सुभेदार, तुह्मी वडील आहां. मुलें माणसें व बुणगे घेऊन जावें. माझा नेमच आहे कीं, जेथें पाटील मृत्यु पावले त्या स्थळीं आपला देह टाकावा. असा माझा नेम [आहे] आपल्यास राहणें नाहीं.'' असें ऐकून मल्हारराव यांणीं बहुत प्रकारें वडीलपणें धिःकार करून सांगितलें. परंतु जनकोजी शिंदे यांचे बुद्धीस उतार पडेना. मग रागें मल्हारराव डेरियास येऊन गौतमाबाई यांसि वर्तमान सांगितलें कीं, ''जनकोजी शिंदे आम्हांस सर्वत्रांस घेऊन बसतात. ऐकत नाहींत.'' तेव्हां गौतमाबाई थोर हिंमतीची बायको, तिनें मागती मल्हारराव यांस विचार करून सांगितलें कीं, ''सुभेदार, तुमची साठी बुद्धि नाठी, तैसा विचार जाला आहे. अपकीर्ति मिळवून किती पन्नाशा जगणें आहे? बहुत रोज गुजरले, थोडके राहिले आहेत. जनकोजी शिंदे मूल होत्साता त्याचें एवढी हिंमत! आणि तुह्मीं हा विचार काय म्हणोन ध्यानांत आणिला?'' असें ऐकून मल्हारराव यास विषाद येऊन दातानें ओंठ चावून बोलता जाला कीं, ''ह्यां तुझें चित्त पाहिलें.'' म्हणोन तैसेच जनकोजी शिंदे यांचे डेरियास येऊन खचीत जाबसाल केला कीं, ''तुह्मीं आम्हीं सर्वत्र फौजेंत राहून बायका, मुलें, बुणगे झाडून माळव्यांत लावून द्यावीं. तुह्मीं आम्हीं सडे राहून दुराणी भंवताले गनीमी काव्यानें राहून गिलचा हारीस आणावा.'' ह्मणोन बोलून तेच समयीं बुणगीयाचें कूच करविलें. शिंदे इमानाचे शाबूद, अशा आकांतांत ही

८२. बिचोबा = लहान तंबू (यास काठी नसते.)

सावध; फौजेस आठवडा रोजमुरा दिला. बुणगियाचा बंदोबस्त करून वाटेस लाविलें. केरोलीचें[८३] राजाचा व मल्हारराव यांचा स्नेह ह्मणून केरोलीचे घाटे बुणगे वाटेस लाविले. केरोलीवरून दत्ताजी शिंदे यांचे दहावे दिवशीं चमेलीस[८४] आले. तेथें क्रिया कर्म करून कूच करून, कुवारी नदीवर मुक्काम केला. तेथें तेरा दिवस करून राहिले. तों रात्रौ भागीरथीबाई प्रसूत जाली. पुत्र झाला. ते समयीं तोफा [व] वरकड यंत्रें सुटलीं. दत्ताजी शिंदे यांचें दुःख एकीकडे ठेऊन बहुतच खुशाली केली. सूर्योदय झाल्यावर मल्हारराव यांची स्त्री गौतमाबाई व तिची सून, खंडेराव होळकर याची स्त्री अहिल्याबाई, डेरियास उभयतां आल्या. त्यांणीं ही खुशाली करून गजांवर शर्करा वांटल्या. मोठे संकटीं पांच दिवस मुक्काम करून कूच केलें.ते माळवियांत येऊन पोंचले. शिंदे यांचे बुणगे व बायका उज्जनीस राहिल्या. मल्हारराव याची भारधंडी[८६] इंदुरास राहिली.

[इकडे] मल्हाराव व जनकोजी शिंदे यांनीं कूच करून मारवाड प्रांतास गेले. तों दुराणीनें पाठलाग केला. गिलचे तिकडे येतां क्षणींच पाणिपत कर्णाल इकडे गेले. मोंगल तिकडे जातांच गनीम दिल्लीस पोंचले. अबदुल अली तेथें येतांच शिंदे,होळकर आगरियास आले.अविंध आगरियास येतांच हे जयनगर प्रांतांत गेले. तिकडे मोंगलांची दौड पोंचतांच हे उदेपूरचे सुमारें गेले. गनीम केवळ सडे नंदैार यांप्रकारें गनीमी कावा करून गिलचा हारीस आणावा ह्मणोन उपाय केले. परंतु दुराणीची हिंमत याजहून भारी. गनीमच पिटून दमास आणिले. राज्य सुबत्ता. ओले हरबरे व गहूं व गाजरें पुष्कळ. याकरितां अन्नाची परवा नव्हती. अवांतर मुलुख असता तर अन्नाविणें मरतीं. आणि दमही न पुरता. या प्रकारें फाल्गुन शुद्ध १४ दिल्लीस येऊन पोंचले. पौर्णिमेचे दिवशीं थोर मजल करून शिकंदर ह्मणोन शहर मोठें अंतरवेद प्रांतीं होतें—तेथें यमुना उतरून शिकंदरियास पोंचले. शिकंदरियास खबरही नव्हती. एकाएकींच गनीम यांणीं जाऊन घाला घातला. शहर लुटून सत्यानास केला. ते दिवशीं लष्करांत भांडीं, वस्त्रें, मैदा, तांदूळ व साखर व तूप कोणी तेसमयीं खाईनात असें जालें. लष्कर केवळ सडें, अधीक एक तांब्या घ्यावयास अनुकूल पडेना. तेथें थोर हांडे,बासनें

---

८३. केरोलीचें राज्य जयपूरच्या व शिंद्यांच्या मुलखां दरम्यान चमेलीचे पश्चिमतीरीं आहे. 'केरोलीच्या जाटाचा' सुंगार प्रत.

८४. 'सचोलीस आले' तुं० प्रत.

८५. ह्या पुत्राचें नांवाचा उल्लेख पुढील इतिहासांत कोठें केलेला आढळत नाहीं ह्या वरून तो अल्पायुषी झाला असें वाटतें.

८६. भारधडी=जड सामान.

८७. 'न (न) सर' पाठांतर. नदारत (?) अगदीं ह्या अर्थी?

८८. 'राण (ज्य) सुभिक्षेचें' तुं० प्रत.

कोण घेतो[८९]? असो. ते दिवशीं शिमगी पोर्णिमा होती. व सर्वत्रांनीं ते दिवशीं अन्न पाणी केलें. हुताशनीपूजन केलें. [तों] एकाएकींच सुरजमल्ल जाट याचा सांडणी स्वार धांवत शिंदे यांजकडे आला कीं, “दुराणीची फौज दिल्ली नजीक यमुना उतरून अंतरवेद प्रांतें तुह्मांवर आले. तुम्हीं देखत चिटी झुरती[९०] करणें ” ह्मणोन आली. जाटांनीं शिंदे यांचा उपकार[९१] ध्यानांत आणून सर्व प्रकारें वरचेवर साहित्य करीतच होते. जनकोजी शिंदे यांनीं चिटी घेऊन

८९. एथपासून, तों पुढें पृष्ठ ८३ टीप* घातली आहे तेथपर्यंत सातारा प्रतीचा पाठ निराळा आहे तो येणेंप्रमाणें:—

“असो, ते दिवशीं येथें मुक्काम करून, दुसरे दिवशीं तेथून कूच करून दिल्लीवर आले. तों दुराणीची दौड यांजवर येण्याची खातमी येतांच दिल्लीवर अवसान न खातां तेथून मागती ग्वालेर, कुंभेर, दीग, भरतपूर या रोखें चालिले. दुराणीची दौड यांचे पिछाडीस येत चालली. पळतां पळतां खराब जाले. घोडे मनुष्य थकले. दर मुक्कामास शेंपन्नास घोडीं व उंटें थकून रहात. कोणी मनुष्य थकलें असतां दुराणीनें नेऊन शिरच्छेद करावा. असा अनर्थ झाला. गनिमांचा हर्ष उडून गेला. बहुत फिकिरींत पडले. हमेषा हिंदुस्थानांत गनिमांनीं दिग्विजय करून संतोषांत कालहरण करून होते. प्रस्तुतकाळीं काळ फिरला. यांची गत होऊन फार जेरीस आले. फौजेंत कोणावर होप राहिला नाहीं. शह सोडून दक्षिणेस येतां नये. शिंदे अभिमानास पोंचले. तेव्हां होळकर यांसही शहांस गुंतून पडणें प्राप्त जालें. एरवीं होळकर मतलबी, ते इतके खराब न होते. अशा संकटानें रोज कूच करून वीस पंचवीस कोसांचा घाटा पाडावा. पुनः दुराणीनें येऊन गांठावें. असें होत चाललें. देशीं श्रीमंतांस वर्तमान वरचेवर लिहून पाठवितच होते परंतु इकडून कुमक गेली नाहीं. कारण श्रीमंतांचा व बंदेखान निजामअल्ली यांचा विघाड होऊन श्रीमंत फौजेसुद्धां त्याजवर चढाई करून गेले होते. यामुळें हिंदुस्थानांत फौज पाठवावयाची तर्तुद झाली नाहीं व श्रीमंतांचे चित्तांत शिंदे होळकर उभयतां त्या प्रांतीं आहेत ते मसलतीस धक्का बसूं देणार नाहींत. या खातरीवर [श्रीमंत] स्वस्थ होते. इकडे शिंदे व होळकर पराकाष्ठा करीतच होते. तत्रापि दुराणी गिलचांचा शह भारी. उपाय चालेना. गनिमांची फौज जेरीस आली. सन्मुख साम्ना होऊन लढाई करण्याची हिंमत गनिमांची राहिली नाहीं. गनिमांचे फौजेंत महागाई फार झाली. हिंदुस्थान प्रांतींचे राजेरजवाडे कोणी यांची कुमक करीनात. कुंभेरीकर जाट मात्र गनिमांचें संधान राखून होता. परंतु त्यासही उघड कुमक करण्याची हिंमत नव्हती; गिलच्यांची जरब होती. असे कांहीं दिवस लोटले. इतक्यांत गनिमांनीं आपणांत विचारणा केली कीं, “असे किती दिवस पळावें ? एक वेळ साम्ना करून मारावें किंवा मरावें.” ऐशी योजना करून फौजेंतील निवडक फौज वेगळी करून एके तोंडावर शिंदे व एकीकडे होळकर उभे राहिले. इतक्यांत दुराणीची दौड येऊन पोंचली. त्यांचा यांचा मुकाबला होऊन लढाई सुरू झाली. ते दिवशीं गनिमांनीं मोठी शिकस्त करून गिलचांचें तोंड मागें हटविलें. परंतु गिलचांची फौज भारी व अविचारी लोक, बेलाशक मारामार करून गनिमाचे फौजेंत मिसळले. शिंदे यांनीं जागा सोडली नाहीं. होळकर यांची फौज खानदेशी पाठ देऊन पळों लागली. गिलच्यांनीं मिसळोन जो सांपडेल त्याचा शिरच्छेद केला. असे करितां पंधरा कोस पाठलाग केला. मल्हारराव यांजकडील महिपतराव होता त्याचें शीर कापून नेलें” इत्यादि.

९०. झुरती=पलायन.

९१. उपकार=जयापा शिंद्यांचा. मागें कुंभेरीच्या वेढ्याची हकीकत पहा.

मल्हारराव यांजकडे आले. त्यांस सर्व वर्तमान सांगितलें. "या दिवस पर्यंत आह्मी तुमचे आवाईवरच पळत होतों. दुराणी केवळ अस्मानाची गांड फाडून आला नाहीं. आम्ही उगेच व्यर्थ पळतों. अद्यापि दुराणीचें तोंड आह्मीं पाहिलें नाहीं. आमचें तोंड त्यांणीं पाहिलें नाहीं. कोठवर पळावें?" या प्रकारची शिंदे यांचे फौजेची हेटाळणी होळकराचे लोक करीत होते. हें कानोपकानीं शिंदे यांनीं हें वर्तमान ऐकिलें होतें. त्यांत होळकर यांनीं बळ बांधून गोष्टी सांगितल्यावर जनकोजी शिंदे यांनीं उत्तर केलें कीं, "सुभेदार, तुह्मी एक वेळ युद्ध करणें. आम्हांस आज्ञा देणें. आम्ही तुमचे फौजेंत राहिल्यास उत्तम नाहीं." मल्हारराव यांनीं "तुम्ही आम्हीं राहून युद्ध करावें," म्हणून बहुतसा दुराग्रह केला. जनकोजी शिंदे यांणीं साफ उत्तर केलें कीं, "सुभेदार, आमचे लोकांनीं धास्त खादली आहे. दुराणी आलियावर झाडास बांधले असतां झाडच घेऊन जातील. वरकड गोष्टी काय सांगावयाच्या आहेत? आस्था या रीतीची आहे. ही फौज तुमचे फौजेंत राहिलियास तुमचे फौजेस अपाय होईल. एक पळालियावर दुसरियाची हिंमत कमी येते. यास्तव आपण या स्थळीं राहून एक वेळ दुराणीचा मोकाबला[१२] घ्यावा." असें बोलून शिंदे यांणीं नगारा केला आणि कूच केलें. तों मल्हारराव यांजकडील सर्वत्रांस हुटहूट होती कीं, "एक वेळ झुंज करावें. दुसरियाचीच आवाई ऐकून कोठवर पळावें?" मग मल्हारराव यांणीं गंगोबा तात्यांस बोलावून आज्ञा केली कीं. "फौजेंत तुम्हीं राहून युद्ध करणें. जखमी मूलें[१३] गेलें. आम्ही राहूं नये. बहुत युक्तीनें युद्ध करावें." म्हणोन चार अध्वर्य[१४] होते त्यांस सांगितलें. आणि आपण निघोन जनकोजी शिंदे यांस गांठलें. तेवढी रात्र व दुसरे दिवशीं तिसरा प्रहरपर्यंत आगरिया नजीक येऊन पोंचले. तों यमुनेस उतार सांपडेना घोडे घालून ठाव पहात तों ठाव लागेना. ते समयीं मल्हारराव बहुत घाबरा झाला. जाटाकडील वकील रूपराम कटारी यांस बोलावून विचारणा केली कीं, "बाबा जखमी आहेत. यांस पार करून देणें." ह्मणोन अजिजें[१५] होऊन गोष्ट सांगितली. कठीण समय वैरियास न यावा. मल्हारराव या प्रकारें बोलतांच रूपराम कटारी याणें मर्यादा खंडून जाबसाल केला कीं "डोखरे रोताहै क्यैां! तुह्मारा जान खालीं अम्हारा जान उपर है[१६]" असें ह्मणोन निष्ठुर बोलतांच कठिण शब्द प्रसंगोपात साहणें पडलें. डोखरे ह्मणोन हिंदुस्थानी भाषेनें ह्मातारा ह्मणोन आहे. असें रूपराम कटारी

---

१२. मुकाबला=गांठ.
१३. म्हणजे जनकोजी.
१४. अध्वर्य=मुख्य.
१५. अजीज=नम्र, दीन.
१६. 'डोखरे डरता है क्या? तुमचा जीव खालीं आमचा जीव वरता' तु० प्रत.

यानें बोलून दोन नावा आणून दोन राहुटिया नजिक खुंटाविल्या. निदान दोन खांसे यांस पार करून आगरियाचे किल्लयास पोंचते करीन ह्मणोन गाडल्या. ते समयीं तमाम फौजेस गैरइतबार जाला. निदानीं हे आह्मांस मोकलून यमुना पार जातील ह्मणून रात्रींच शोध करून तेथें दोन कोसांवर पेंढारी यांनीं छाती बराबर पाणियाचा उतार ठिकाणीं लाविला. लष्करांत खबर कळतांच कोणी खावंदाची देखील वाट पाहिली नाहीं. रात्रींच फौज नदी उतरावयास गेली मग मल्हारराव व जनकोजी शिंदेही त्याच घाटें नदी उतरून दिवस उगवावयास आगरियाचे सराईत जाऊन राहिले.

मागें गंगाधरपंतीं शेटियजी खराडे व संताजी वांबळे पांच हजार फौजेनिशीं पुढें बातमीस पाठविले. आपण जीनसामान बांधून सिद्ध होऊन बसले. तों उजेडावयास झालें. तोंडास तोंड दिसों लागलें ते समयीं गिलचे यांची फौज येऊन पोंचली. बातमीचे लोक सावधच होते. तयार होऊन घोडियांवर बसतात तों ते गिलचे सरमिसळ होऊन फौजेंत पोंचले. ते समयीं गंगाधरपंतीं कडनिकड करून पुढें सरले. आले होते त्यांजवर घोडे घालून एक वेळ घाव केला. सारून माघारे घातले. रोहिले व दुराणी झाडून येऊन पोंचले. क्षणभर बरीच मारामार झाली. घायास हजार पांचशें मनुष्य ठार पडतांच मल्हारराव यांची फौज तडक आगरियाचे रोखें पळूं लागली. गनिमाहून गिलचियांचा कावा अधिकोत्तर. झुंजास इकडे आरंभ होतांच हजार फौजेनें पळावयाची वाट धरावी. गनीम पळूं लागतांच मागून डोचकीं कापीत पाठीस लागावें. [तेव्हां] पुढें वाट धरून उभे होते ते सहजच मध्यें शिरून मारामार करूं लागले. होळकराच्या फौजेंत मोठासा प्रलय झाला. दे माय धरणी ठाय तैशी गत जाली. कितीएक जिवाची आस्था धरून दांतीं तृण धरून उभे राहतात. दुराणी केवळ कठोर, निर्दय, “ गो घास खाती, बीजा§ करो, अल्लाका डेरा दिखलाव ” ह्मणोन शिरच्छेद करावा. असें करीत पंधरा कोस पर्यंत पाठलाग केला. मल्हारराव यांजकडील माहिपतराव ह्मणोन दिवाण होता. तो घायाळ होतांच त्याचें शीर कापून* नेलें. तैसेंच सटवाजी खराडे[१७] ह्मणोन मातबर सरदार होता. त्यास जखमा भारी लागतांच घोडियाखालीं आला. तेसमयीं त्याचा शिवाजी खराडा केवळ सत्पुत्र होय. त्यानें पित्या करितां जीवित्वास उदार होऊन, घोडियावरून उतरून, मांडी देऊन बसला. तशांमध्यें दैवयोगें करून एक पठाण बहुत नेकजाद थोर मनुष्य होता त्याची गांठ पडली. तो जवळ येऊन उभा राहिला. तों सटवाजी खराडे यांस जीव होता. पठाण

§ ‘ जिवाकरो ’=‘ गळा काप ’ असें तर नव्हे ?

* मागें पृष्ठ ८१ टीप ८९ पहा.

१७. सटवाजी ह्म० वरील शेटियाजी.

यास उतर केलें कीं, " तूं थोर, भला मनुष्य दिसतोस. मी सटवाजी खराडा आहे. हा माझा पुत्र आहे. घरीं संपत्ती थोडी बहुत आहे. परंतु वंशीं संतान पुत्र एवढाच आहे. माझे तो आयुष्याची मर्यादा झाली. परंतु एवढा कृतोपकार करावा कीं, माझा पुत्र वांचवावा निदान पार पाडून गनिमाचे फौजेंत पोंचवाल तर तुम्हांला लाख पन्नास हजार रुपये पावते होतील. हें ऐकून पठाणासही करुणा आली. त्याची अब्दुलअली पावेतों भीड भारीच होती. त्याणीं आपले दहा पठाण जवळ ठेविले होते. कीं, हकली [?] हरामीची गांठ पडली तर त्यास मारूं न द्यावें. ऐसें सांगून पुढें गेले. वीस कोसपर्यंत पाठलाग केला. पांच सात हजार मनुष्यांचीं शिरें कापून नेलीं. तेसमयीं खानदेशी लोक घोडियांस ह्मणों लागले कीं, "मा य नि भा उ सा हो नें[९८] " असें ह्मणतांच दुसरे ह्मणूं लागले. "तिकडे गंगोबा तात्या धा ड ले. अजुनी काय पाहतां?" असे खानदेशी लोक बोलूं लागले. शिंदे यांचे फौजेस हांसत होते त्यांची मोडशी उतरली. समदुःखी जाले. असो. या प्रकारें मल्हारराव यांचे फौजेची पोळजत्रा* जाली. लष्कराचा पळ दहांनीं पांचांनीं आगरियास पोंचले. जे पुढें गेले त्यांस असें वाटे कीं, आपणच जगून आलों, अवघे कत्तल जाले. इकडे सटवाजी खराडा घायाळ होता त्याचा प्राण निघून गेला. पठाण यांणीं शिवाजी खराडे यांस आपले लष्करांत घेऊन गेले. दुराणींनीं थोर यश संपादून [त्यागीं] शिकंदरियावर मुक्काम केला. इकडे मल्हारराव यांनीं आगरियाहून कूच करून जयनगराचे रोखें निघाले गंगाधर तात्या यांचे वृषण घागरी येवढे झाले. घोडियावर बसतां नये असें जालें. कोठवर पळतील ? गिलचियांनीं कूच करून आगरिया नजिक यमुना उतरून मागती गनिमाचे पाठलागास † गेले.

इकडे पुढील वर्तमान दत्ताजी शिंदे पडलियावर जानकोजी शिंदे यांचें पत्र नानासाहेब व भाऊसाहेब यांस पाठविलें होतें. त्यांत सविस्तर जाहलें वर्तमान साकल्य लिहिलें होतें. तों भाऊसाहेब यांणीं तांदुळज्योंच्या[९९] मुक्कामीं नबाब निजामअली यांशीं लढाई केली होती. तेथें तुंबळ युद्ध करून यश संपादिलें होतें. कीं, असें गनिमांनीं कधीं मोंगलांशीं युद्ध करून मोंगल शिकस्त[१००] केला नव्हता. केवळ मोंगल जेरीस आणून त्याजपासून मुलूख व किल्ले दवगीर व अशेरी आणखी अवांतर किल्ल्यांच्या सनदा करून घेतल्या तेसमयीं

९८. 'माये निभाव सोने न जालव थाडू' तुं० प्रत.

* पोळजत्रा=वसु सोडलेल्या बैलास मारितात त्याप्रमाणें. कत्तल किंवा दुर्दशा (?)

† ग्रांट डफ यांणीं शिंदे होळकरांच्या संबंधानें या प्रसंगास अनुलक्षून दिलेली हकीगत निराळी आहे.

९९. तांदुळज्याच्या ह्म० उदगीरच्या.

१००. शिकस्त=पराभूत.

भाऊसाहेब यांस गर्व बहुत जाला होता. यशाच्या फंदांत निमग्न झाले होते. तों गर्वाचें घर खालीं. ईश्वरास साहेना. अशा आनंदांत असतां अकस्मात शिंदे यांचीं पत्रें येऊन पोंचलीं. तेवेळेस पत्रें वांचून पाहिलीं आणि भाऊसाहेब यांचा आनंद होता तो नाशातें पावून दुःखीं निमग्न पडते जाले. दुधाचे रांजणींत कांज्याचे शितोंडे, किंवा धनलोभियाचे धन जातें, अथवा राजा दशरथास कैकयेचे शब्द बाण, किंवा जानकी-हरणीं, राजा रामचंद्र, किंवा रुक्मीणी-स्वैंवराचे समयीं शिशुपाळ राजास जैशी गत अपमान जाला, तैशी गत भाऊसाहेब यांची जाली. विजय जालियाचे अति उत्कर्षे समाधान मानून होते, तों एकाएकींच दत्ताजी शिंदे यांजकडील पराजयाचें वर्तमान ऐकून, पत्र वाचून पाहून, आपले जागां मुहूर्त मात्र दंग होऊन बैसले. जैसे टांकियांनीं पाषाण लेवविजे, कीं, निर्जिव काष्टांगाचे पुतळे, तैसे देहभाव तटस्थता जाली. तेसमयीं जवळ बळवंतराव गणपत व गोविंदराव शिवराम व गोपाळराव गोविंद व आणखी जिव्हाळियाचे दहा पांच मुत्सद्दी बसले होते. त्यांत बळवंतराव यांनीं जाबसाल केला कीं, "भाऊसाहेब, गोमीसे पाय बहुत, एक पाय मोडला तर उणें पडत नाहीं." तों आधींच त्यांचे आंगीं मोंगल पराभवाचें वारें होतें. त्या फंदांतच बळवंतराव यांनीं अग्नीवर घृत टाकावें तैसा चढाचा जाबसाल केला कीं, "दुराणी ह्मणजे कोण जिन्नस? साहेबीं खासा स्वारी हिंदुस्थानांत करावी. शिंदे होळकर यांणीं त्या राज्यांतील बहुत दिवस सौख्य अनुभविलें आहे एकामेकांत कलह करून स्वामि-कार्याची नुकसानी केली. आतां ऐशीच फौज घेऊन हिंदुस्थान काबीज करावें, दुराणी बहुत करून त्या राज्यांत येतो. त्याची एक वेळ खोड मोडून द्यावी, कीं पुनः हा अटक उतरून येऊं न पावे." असें बोलतांच तेक्षणीं भाऊसाहेब यांणीं श्मश्रु पिळून अति उत्कर्षे बोलते जाले कीं, "आम्हीं हमेशा देशीं मोंगलाशीं लढाया करितों, परंतु नर्मदापार जाऊन कोठें दिग्विजय केला नाहीं. एक वेळ हिंदुस्थानांत जाऊन अबदुल अलीचें पारपत्य करावें, ह्मणजे शिंदे होळकर यांचा गर्व-परिहार होईल. आणि आमचे पुरुषार्थाचें सार्थक [होईल] नाहीं तर अपकिर्ति लौकि-

---

१. "वाउ [ड] दांत निमग्न. तुं० प्रत.

२. 'रुक्मियाचा अपमान जाला तैशी' इ० पु० प्रत.

३. "टांकियांनीं पाषाण जेवाविले" तुं० प्रत.

४. मेहेंदळे, खाजगीवाले व पटवर्धन. यांतून बळवंतराव मेहेंदळे यांणीं कर्नाटकांत कडापा वगैरे ठिकाणीं मोठा पराक्रम केला होता. हे बळवंतराव प्रसिद्ध आपाबळवंत यांचे तीर्थरूप. गोपाळ गोविंद यांणीं ही कर्नाटकांत मोठमोठीं कामें बजाविलीं होतीं.

५. गोम=घोण "इंगळीस" तुं० प्रत.

६. "ताम्रपराभवाचें" तुं० प्रत.

७ फंद (फुगलेला)=वारं.

८. श्मश्रु=मिशा.

कांत होईल कीं, ज्याचा सेवक गांजला त्याचे भलेपणाची निर्फळता. यास्तव लक्ष मनसुबे एकीकडे ठेऊन हिंदुस्थांनांत मसलतीस जावें."

ऐसा चित्तांत निश्चय करून राजश्री नानासाहेब यांजकडे* गेले. तों तेही शिंदे यांचें वर्तमान ऐकून प्रलापांतचे[१] होते. तों भाऊसाहेबांनीं जाऊन विनंती केली कीं, "हिंदुस्थानांत वर्तमान तो या रीतीनें जाहलें. अवघें हिंदुस्थान एकत्र जाहलें आहे. पाण्या आधीं वळण बांधितां उत्तम. नाहीं तर शेणामेणाचे लोखंडाचे जालियावर पुढें भारी पडेल. यास्तव राजश्री दादासाहेब यांची रवानगी साठ हजार फौजेनिशीं करावी. ते पुढें जातील. जड भारी सारखें आणखी साहित्य करावयास येईल." असें ऐकून नानासाहेबांनीं उत्तर केलें कीं, "तिघां खांशियांनीं ठिकाणीं राहूनच झाडून देशाच्या फौजा पाठवून द्याव्या, परंतु खांसा स्वारी गेलिया आब तुटेल." असें बोलिल्यावर भाऊसाहेब [यांनीं] मर्यादा सोडून उत्तर केलें कीं, "नानासाहेब, एवढें कर्म एक कीर्तिसाठीं करावें. दुराणीचा शह भारी; फौजेनें कार्य होणार नाहीं. या कार्यास खांसा स्वारी गेली पाहिजे. मग दैवीं असेल तसें घडेल आशा जशी [न?] मृत्यु स्वदेशीं परदेशीं सुटत नाहीं." अथवा "मेलें तर कोणी वांळवून ठेवणार नाहीं." असें वर्म-भेदक उत्तर येतांच नानासाहेब आपले जागीं कुंठित जाले. चित्तांत पुरता भाव समजला कीं, "भाऊसाहेब दुराग्रहास पडले तेव्हां कोणाचें ऐकत नाहींत. ह्मणून क्षणभर भाऊंस शांत करून सांगितलें कीं "दादासाहेब यांची रवानगी करितों," ह्मणून सांगून भाऊंस लावून दिलें. जवळ स्त्री गोपिकाबाई होती. तीस बोलिले कीं, "भाऊसाहेब यांचा दुराग्रह कीं दुराणीचे पारिपत्यास दादांस रवाना करावें. त्यास अबदुल अली व नजीबखान रोहिला व सुजाउद्दौला व अहमदखान लंगडा पठाण व माधवसिंग जयनगरकर व बिजेसिंग मारवाडी व दुंदेखान रोहिला समग्र हिंदुस्थान एकत्र जालें आहे. एवढी शिंद्यांची लढती फौज तिची कोणगत जाली. आपले हातें मुलांस बांपून द्यावें असें जालें आहे." असें ऐकून गोपिकाबाईंनीं उत्तर केलें कीं, "दादासाहेब यांस रवाना करावें. जें दैवीं असेल तें होईल." असें ऐकतांच नानासाहेब यांस विषाद आला. आणि ह्मणाले कीं, "'स्त्रीबुद्धिः प्रलयंगता" बोटानें मुलें होतीं तर पुरुष कशास करिते.' स्त्री जातीस मनसबा पुसावा याहून अश्लाध्यता दुसरी नाहीं." ह्मणोन बोलून निवांत राहिले.

उपरांतिक भाऊसाहेब व नानासाहेब एकत्र होऊन, दादासाहेबांस पाठवावें असा भाऊंचा दुराग्रह पाहून दादासाहेब यास बोलिले कीं, "हिंदुस्थानांत शिंदे

* नाना, भाऊ वगैरे सर्व यावेळीं मांज- ... [illegible]

१. प्रलाप=विलाप. मागें पृष्ठ ७८ टीप ... [illegible]

यांची फौज बुडाली त्यास तुह्मीं फौज घेऊन हिंदुस्थानांत जावें. ताम्रें पराभवातें पाववावे. असें ऐकून दादासाहेब यांनीं उत्तर केलें कीं, "हिंदुस्थानांत जावयाची मजला आज्ञा कराल तरि ऐशीं हजार फौजेस भर नालबंदी देऊन समागमे क्रोड रुपये खजीना द्यावा ह्मणजे आम्ही हिंदुस्थानांत जातों. मग दुराणी व आम्ही पाहून घेऊं. हें तुह्मांस अनकूल पडत नसल्यास आह्मांस जाणें साफ पुरवत नाहीं." ह्मणोन बोलून उठोन गेले. अशी एक दोन दिवस मनसव्याची गडबड झाली. तों रघुनाथराव याचा पुरता दुराग्रह दिसोन आला.

मग राजश्री भाऊसाहेब व बळवंतराव गणेश एकांतीं बैसून मनसबा केला कीं, "दादासाहेब समागमें खजिना मागतात. दुसरे; नानासाहेबांचें चित्तांत निखालसतेनें दादासाहेब यांस पाठवावें असें नाहीं. जुलमांत नानासाहेब आहेत. त्यांत रडत राऊत घोडियावर बसविलिया पुढें पराजय कशास इच्छावा?" नानासाहेब व गोपिकाबाईचें बोलणें एकांतीं जालें तेंही भाऊंस कानोपकानीं श्रुत झालेंच होतें. भाऊसाहेब यांचें वचन ऐकून बळवंतराव गणपत यांनीं हित-शत्रुपणें निरोत्तर केलें कीं, "बाहेर पैसा मिळवून घरास खजीना आणावा, तो घरचा खजीना नेलियावर बाहेरचा खजीना काय मिळवावा? आयत्या पिठावर रेघा कोणीही ओढील. एवंच दादासाहेब खातरजमेशीं जात नाहींत." असें ऐकून भाऊसाहेब बोलिले कीं, "आतां अवघा मनसबा एकीकडे ठेऊन आह्मींच जावयाचें करावें. नानासाहेब यांचे दादासाहेब सखे भाऊ. आह्मी चुलत भाऊ. त्यांचे आमचे ममतेस महत् अंतर." पुढील भवितव्य विपर्यास यास्तव अशी बुद्धि निर्माण झाली. धैर्य-समुद्र डहुळला. भाऊसाहेबीं आपणच जावें असा पुरतेपणें निश्चय केला.

मग भाऊसाहेब नानासाहेब यांजकडे जाऊन बोलते जाले कीं, "दादासाहेब यांस जावयास अनुकल पडत नाहीं, खजीना पाहिजे. आतां आह्मांस जावयाची आज्ञा करावी. मी हिंदुस्थानांत जातों." ह्मणोन निक्षून जाबसाल केला. नानासाहेब यांनीं भाऊंचें वचन ऐकून आपले जागीं निवांत राहिले. मुहूर्त मात्र उगेच राहून भाऊंस बोलिले कीं, "भाऊसाहेब, तुह्मीं हें चित्तांत काय आणिलें? आपले जागां राम-लक्ष्मणाची जोडी ह्मणवितों. भाऊ! तुह्मी आजपर्यंत जितकें पाणी पाजिलें तितकेंच प्यालों. तुमचे कधीं शब्द-उलंघन केलें नाहीं. आम्हांस मोकलून जाऊं म्हणतां, तेव्हां आम्हांस दशरथाची गत आली. तुमचा वियोगानळ कांहीं आम्हांस साहणार नाहीं." असें बोलून डोळियांस पाणी आणिलें. तों ज्या ज्या काळीं जें होणें तें चुकत नाहीं. बहुत नानासा-

१०. ताम्र=यवन, मुसल्मान.
११. "तुमचे वियोगानें काळ [illegible] ंहीं आह्मास साहणार नाहीं." पाठांतर.

हेबांनीं मायाजाळांत गोविलें. परंतु भाऊंचें चित्त हालेनासें झालें. पुरता जाव-याचा दृढ निश्चय जाहला. नानासाहेब गोपिकाबाई यांजकडे जाऊन बोलिले कीं, "भाऊंनीं जावयाचें चित्तांत निश्चयरूप आणिलें. बहुत ग्लानी केली. परंतु निष्ठुरच बोलतात. तस्मात् तुम्हांस आम्ही सहजी उत्तर केलें तें त्यांचे कानावर गेलें कीं काय? हें नकळे. आमचा सांगावयाचा यत्न राहिला. तुम्हीं त्यांस बोलावून कळेल त्या रीतीनें शांतवन करावें." ह्मणून गोपिकाबाईस सूचना केली.त्यावर बाईनीं भाऊंस बोलावून आणिलें.बोलती जाली कीं, "साहेब, आम्ही तुमचे जिवावर सुखरूप आहों. आणि तुम्हीं मनांत हिंदुस्थानांत जावयाचें काय ह्मणोन आणिलें? आपण शाबूद तों दुनिया शाबूद. तुम्हांस जाणें तरि आमचें देहसार्थक करून जावें." असें ऐकतांच भाऊसाहेब यांस सतीची गत जाली. सतीनें जावयाचा निश्चय केलियावर मग पुढें मुलें बाळें संपत्ती आणिली तरी वमनप्राय होतें, तैसें जालें. उत्तर केलें कीं, "बाई, तुम्ही व नानासाहेब व दादासाहेब शाबुद असलिया आम्हांसारिखे शतशः कारभारी होतील. आजिपर्यंत आम्हीं हिंदुस्थानांत न गेलों. बरें वाईट जें करणें तें [येथें] केलें. आतां एक वेळ आम्ही हिंदुस्थानांत जाऊन येतों. तुम्हीं लक्ष गोष्टी सांगितल्या तरी आम्हांस जावयाचें. रहावयास अनुकूल पडत नाहीं." असें ऐकतांच बाईस असें जालें कीं काळजीं घाव पडतो. तैसें जालें. आणि आक्रोश करून आंगावरील शालजोडी होती ती पुढें टाकिली आणि उभी राहिली कीं, "भाऊ, आम्हांस ओलांडून न जावें." असें म्हणतांच भाऊंनीं विषादास येऊन निरोत्तर केलें कीं, "तुम्ही जातीच्या स्त्रिया, तुम्हांस हा मनसबा कशास पाहिजे? तुम्हीं आपले घरांतील कामधाम करून असावें." म्हणून अव्हेर करून रागेंरागें उठोन गेले. तेव्हां गोपिकाबाई यांस पुरतें कळोन आलें कीं, भाऊ दिल्लीस निश्चयें जातात. मग गोपिकाबाईनीं नानासाहेबांस सांगितलें कीं, "भाऊ राहत नाहींत. जावयाचा निश्चय केला. आतां मिथ्या बाचा शिणविलियांत सार्थक नाहीं.आतां एक मात्र मनसबा आहे कीं,समागमें पार्वतीबाईस घेऊन जाणार,तेव्हां मागें त्यांचें काय आहे? दिल्लीस गेले आणि तिकडेच राहिले तर मग यत्न नाहीं.यास्तव समागमें पायगुंता विश्वासराव यास द्यावें." असा दोघांचा संकेत जाला. एवंच भाऊसाहेब जावयाचा पुर्ता एकांतीं घरांतच मनसबा ठरला. तों पावेतों बाहेर कोणास कळूं दिला नाहीं.

[पुढें] फाल्गुनमास आला होता. म्हणोन तमाम मराठे, ब्राह्मण व अविंधी

---

१२. " परंतु भाऊंचे चित्तांत उदासीनता भरली ते चो त्या ले ना से झाले." तुं० प्रत.

१३. ग्लानी=ग्लांती=विनवणी.

१४. ' राहिला नाहीं. ' पुणें प्रत.

१५. मिथ्या=उगीच, व्यर्थ.

सरदार लहान थोर रंग खेळावयास आणिले. तमाम डेरे छबिने देऊन मागो-जाग आरास केली. आणि खेळावयास आरंभ केला. नृत्यांगना व रंग [या] दोहींस गांठ पडली. रंग राग एकत्र जाले. पण्यांगणांनीं केवळ अप्सरांप्रमाणें गायनकला मांडिली. सायंकाळ मर्यादा जो रंग होणें तो जाला. उपरांतिक हिंदुस्थानांतील वर्तमान श्रुत केलें. आणि भाऊंनीं आपला जाण्याचा निश्चय सांगितला.

भाऊसाहेबीं मुहूर्त निकडीचे पाहिले तों जवळ मुहूर्त निघेनासा जाला. मग शिवालिखिताचे मुहूर्तें रात्रीं[16] बाहेर निघाले. समागमें सरदार दमाजी गायकवाड व यशवंतराव पंवार व समशेर बहादर व इभ्रमखान गाडदी व हरी दामोदर, सोनजी भापकर व राणोजी शिंदे [यांचे] राखेचे पुत्र तुकोजी शिंदे व महादजी[17] शिंदे, आणखी लहान थोर सरदार हजेरीची पन्नास हजार फौज नेमली. भाऊसाहेबीं सरदार लोकांचे चित्तांत किलाप[18] होता तो त्याचा संशय दूर करून दमाजी गायकवाड डावे हातें श्रीमंतांस मुजरा करीत[19] होते. जाते समयीं त्यांचे गळां पडोन त्यांस वचन दिलें कीं, "हिंदुस्थानांतून फिरोन आलियावर तुमची गुजराथ संपूर्ण तुमचे स्वाधीन करितों." ह्मणून त्यांचें समाधान करून त्यांस उजवे हातें रामराम करावयास लाविलें. तैसाच यशवंतराव पवार यांचाही गौरव केला. आणि कित्येक लहान थोर सरदार यांचे वृत्ति-उच्छेद केले होते, कोणाचे सरंजाम जहागीर खालीं केल्या होत्या, त्यांसही वचन दिलें कीं, "तेथून आलियावर तुमचे तुह्मांस करून देऊं," ह्मणून समाधान केलें. इभ्रमखान गाडदी यास समागमें घेतलें. तेवेळेस इभ्रमखान गाडदी यानें भाऊसाहेबांस जाबसाल केला कीं, "तुम्ही गनीमी लोक, दहा वेळ पळाल व दहा वेळ उभे रहाल. आम्ही गारदी लोक केवळ पाय उतारे, आम्हांस पळावयास पाय नाहींत. आणि गांठ तो रोहिलियाची पडणार, त्याची आज्ञा काय?" ते-समयीं भाऊसाहेब यांनीं इमान दिलें कीं, "निदान प्रसंग पडला तरी तुह्मांस सोडून निघणार नाहीं. तुह्मी गाडून उभे रहाल तेथें मीही उभा राहीन. यां-

---

१६. 'मध्यरात्रीं' तुं० प्रत.

१७. 'विठोजी शिंदे' पुणें प्रत. हें चुकीचें आहे. महादजीचें नांव मागें एकदां मारवाडच्या हकीगतींत टॉड याच्या ग्रंथांत आलें आहे. नंतर शिंदखेडच्या लढाईंत व दिल्लीजवळ झालेल्या युद्धांत त्यानें मोठा पराक्रम केला असें ग्रां० डफ ह्मणतात. मागें पृष्ठ ३७।६७।६८ पहा.

१८. किलाप=किंतु, वांकडें, वैरभाव.

१९. 'डावे हातें' इ०—शाहू मरण पावल्यावर पेशव्यांस हुसकावून लावण्याची ताराबाईनें खटपट चालविली होती. तींत दमाजी गायकवाड याणें तिला मदत केली. पुढें नानासाहेबांनीं त्याशीं सलखाचें बोलणें लावून आपले लष्करांत नदरबंदींत ठेविलें. याकरितां गायकवाड पेशव्यांस डावे हातानें रामराम करूं लागला.

स अंतर करणार नाहीं." म्हणोन त्यास बेल-भंडार दिला. त्याजपासून साजक रोटी आपण घेतली. आणि कूच केलें. तेसमयीं गोपिकाबाईंनीं वळें करून विश्वासराव यास हातीं दिलें. निघोन चालिले. ते समयीं नानासाहेब व गोपिकाबाईस असें जालें कीं, बाळ आजच आपलें आपणास अंतरलें. सर्वत्रांचें मायाजाळ सारखेच. पुढें होणार विचित्र होतें. यास्तव तमाम लष्करांत निरवानिरव करून, एकमेकांचे गळां पडोन निघाले. या प्रकारें भाऊसाहेब चांगली फौज, चांगले हत्ती, सरस घोडीं, उंच वस्त्रें, कांहीं खजिना घेऊन, कूच करून गेले. इकडे नानासाहेब यांनीं कूच करून पुणियास जाते जाले.

भाऊसाहेब मजल दर मजल बऱ्हाणपुरास आले. अशीरी किल्ल्यास पांच हजार फौज भोंवताली टाकून आपण पुढें विंध्याद्रि पर्वत ओलांडून नर्मदापार जाले. विंध्याद्रीसच सातपुडा प्राकृत अभिधान आहे. संपूर्ण देश खानदेश, बागलाण, नेमाड ओलांडून माळव्याच्या घाटास गेले. घाट वोडासियाचे नजीक चढून[20] माळवे प्रांतीं गेले. सुरंज, भेलशिया नजीक मुक्काम केला. तेथून जनकोजी शिंदे व मल्हारराव यांस पत्र लिहिलें कीं, "आह्मी मजल दर मजल यावें किंवा दम खात यावें." ह्मणोन पत्रें जासूद याजबरोबर पाठविलीं. मल्हारराव यांणीं पत्र पाहून त्यांस थोर विषाद आला कीं, "हे थोर खावंद असतां यांणीं ठिकाणीं राहूनच फौजेचा पुरावा करावयाचा होता. त्यास भाऊसाहेब कर्ते मनुष्य ते निघोन आले. तेव्हां साऱ्या गोष्टी यांतच आटपल्यां. पुढें नानासाहेब यांस कांहीं उपराळी[21] करावयाची हिंमत होणार नाहीं. असो. आले त्यास उपाय नाहीं." म्हणोन पत्राचें उत्तर लिहिलें कीं, "आधींच न यावें. ज्यांनीं मनसबा दिला ते थोर आहेत. रोहिला व सुजाउदौला व अहमदखान लंगडा व दुराणी कांहीं सामान्य नाहींत. यास्तव मोहरा इरेसे[22] पाडावा असा अर्थ नाहीं. याजकरितां साहेबीं माळवे प्रांतीं राहून छावणी करावी. पुढें फौज मात्र सडी रवाना करावी. आह्मी साहेबांचे दमावरिच कार्य उरकोन घेतों." म्हणोन पत्रें आलीं. तीं भाऊसाहेब यांनीं वांचून पाहिलीं. आपले लहान थोर मुत्सद्दी बोलावून त्यांस विचार पुसला. तेसमयीं बळवंतराव गणपत यांणीं जाबसाल केला कीं, "भाऊसाहेब, शिंदे होळकर यांणीं या राज्यांत बहुत दिवस क्रमून राजे जाहले[23]. त्यांस आह्मी आलियाचें सुख काय आहे ? आम्हांस दबवणी मात्र देतात. भाऊसाहेब, आपली सलाबत[24] कांहीं

२०. 'घाट वोडाशियाचे नजीक मुक्काम केला तेथून' तुं० प्रत..

२१. उपराळा=पाठपुरावा, मदत.

२२. मागें पृष्ठ ४ टीप १ पहा.

२३. 'शिंदे होळकर यांणीं या रानांत बहुत दिवस केळें खादलींत. केळीं कोकणी शब्द आहे. आपणच या रानांतील राजे जाहाले' तुं० प्रत.

२४. सलाबत=धाक, दरारा.

सामान्य नाहीं. आपला पुण्य प्रताप या प्रकारचा आहे कीं, गिलचा स्वामीं-
नीं कानीं मात्र ऐकिले, परंतु दृष्टीस पडणार नाहींत. खातरजमा असों द्यावी.[२५]
निश्चयेंच कूच करून दिल्लीस पोंचावें."

इकडे दुराणी पाठी लागून हैराण जाले. गनीम[२६] यांनीं कावे देत देत
अंतरवेद प्रांतीं गेले. तो दुराणी अंतरवेद प्रांतीं गेला. मागती गनीम यमुना
उतरून आलीकडे आले. दुराणी नदीपारच राहिला. तों ज्येष्ठ मासही समीप
पूर्ण होत आला. यमुनेस पाणी आलें. मग सहजच दुराणी काळजळेश्वर[२७] राज-
वळ राहिले. इकडे मल्हारराव व जनकोजी शिंदे केरोलीचे सुमारें चमेलीपार
राहिले. इकडे भाऊसाहेब खंडण्या करीत करीत नरवर वलांडून ग्वाल्हेरीचे
सुमारें आले. तेथून ढोलपूर चमेलीचा घाट धाकल्या तीन मजला राहिला.
निदान कुवारी नदीवर मुक्काम केला. तों तेथून मागती शिंदे होळकर यांस
पत्रें लिहिलीं. कीं "ढोलपूरचे घाटें उतरावें किंवा अंचरीकडून[२८] यावें. याचा नि-
श्चय करून पाठवणें" ह्मणोन पत्रें मल्हारराव यांस हलकारे यांणीं दिलीं. त्यांणीं
पत्रें वाचून पाहिलीं. पत्रांतील गर्भभाव ध्यानांत आणिला. तों भाऊसाहेब क्षे-
पनिक्षेप[२९] आले. हें ऐकून मल्हारराव याचे तळपायाची आग मस्तकास जाऊन
भाऊसाहेब यांस पत्र लिहिलें कीं, "तुम्हांस माळवे प्रांतीं छावणीस राहावें म्ह-
णून लिहिलें असतां येथपावेतों यावयास कारण काय? तस्मात् सर्व भोंवताले *नुत-
न-वय मिळाले ते तुमचे हिताचे, आणि आह्मी वृद्ध आमची साठीची बुद्धि ना-
टी केली[३०]. आह्मी आजिपर्यंत जितकें कर्म केलें तितकें साहेबांचें अनहित
केलें. असो. आतां सर्व मिळून स्वहित करावें." याप्रमाणें मल्हारराव यांणीं प-
त्रें भाऊसाहेब यांस लिहून पाठविलीं कीं, "जें जालें तें उत्तमच जालें. अतःपर तरी
चमेलीपार ग्वाल्हेरीचे नजीक छावणी करावी" ह्मणोन पत्रें पाठविलीं. पत्रें भा-
ऊसाहेब यांणीं पाहून आपले जागां चार कारभारी यांस बोलावून आणून त्यांस
विचार पुसला. मागती बळवंतराव यांणीं मसलत दिली कीं, "मजल दरमजल
दिल्लीस जाऊन पोंचावें." असें ऐकून विठ्ठलराव शिवदेवें[३१] यांणीं जावसाल केला
कीं, "समागमें मुलें माणसें आहेत. तुमचें निर्भय राज्य ह्मणून तमाम कुटुं-
बें व जनार्दनपंत फडणीस[३२] यांची स्त्री काशीस जावयाचे उद्देशें आली आ-

२५. "असों द्यावा" तुं० प्रत.

२६. 'गनीम यांणीं धुरोळा दृष्टीस पडों देईनासे झाले. कावे देत देत आणखी गनीम अंतर्वेदप्रांतीं गेले.' तुं० प्रत.

२७. 'कालजैश्वरावर' तुं० प्रत.

२८. 'अटेरी' तुं० प्रत.

२९. क्षेपनिक्षेप=टाकोटाक.

*. "नुतन नवे मिळाले" सातारा प्रत

३०. "साठीबुद्धि नाटी झाली" तुं० प्रत.

३१. 'विठ्ठलराव शिवदेव' हे शब्द तुं० व सा० प्रतींत नाहींत.

३२. 'नानाफडणीस यांची मातोश्री' तुं० प्रत.

हे. तैसेच पायगुडे यांचें कुटुंब व आणखी कितीएक लहान थोर सरदार यांचीं कुटुंबें समागमें, आणि शत्रूची प्रबलता भारी, यास्तव मल्हारराव यांणीं लिहिलें तें मान्य करून या स्थळीं छावणी करून रहावें." असें ऐकून सर्वत्र मिळोन, त्यांणीं हास्य करून, विनोदें जावसाल उडवून दिला कीं, " शिंदे होळकर व अंताजी माणकेश्वर व विठ्ठल शिवदेव व गोविंदपंत बुंदेले व नारो शंकर असे सर्वत्र या रा[33]ज्यांत सुख पावले, त्यांस आम्ही आलियाचें सुख नाहीं." ह्मणून हेटाळणी करून कूच केलें. ढोलपूरचे घाटें चमेलीपार झाले.

ढोलपूर नजीक मु[34]चकुंद तीर्थ ह्मणून आहे. जे समयीं देव-साह्यार्थ काल[35]यवन दैत्य यांशीं बहुत काल रात्रंदिवस[मुचकुंदानें]युद्ध करून दैत्य पराभविले. त्यांत कालयवन दैत्य मात्र चुकावून राहिला होता. त्यांसि बहुत रात्री झोंप नव्हती. दिवसा उसंत नाहीं. याप्रकारें मुचकुंद युद्ध करून श्रमला होता. यास्तव ब्रम्हा, विष्णु, महेश्वर हे मुचकुंदाकारणें वर देते जाले कीं, "आमचे कारणीं फार शिणलास यास्तव पाहिजे तो इच्छित पदार्थ मागावा." असें म्हणतांच मुचकुंद देवापाशीं वर मागता जाला कीं, "मी युद्ध करून फार श्रम पावलों आहें. यास्तव बहुत काल इच्छा पुरे तों पावेतों मजला झोंप द्यावी." ऐसें ऐकून ब्रह्मदेवें मस्तकीं हस्त ठेविला कीं, "सं[36]ख्यारहित तुजला निद्रा दिली. तूं निजला असतां तुला कोणी उठवील त्याजवर तुझी दृष्टी पडतांच त्याणें जळोन भस्म व्हावें" ह्मणोन वर देऊन त्यास ढवळपुरा पासून वरतें कोसावर लहानसा पहाड आहे, तेथें गुहा आहे, त्यांत निद्रा करविली होती. असे बहुत दिवस जाले होते. तों कोणे कालें करून विष्णूचे व कालयवन याचें अतिशय करून युद्ध जालें. ते समयीं ब्रह्मराक्षस याचें बळ भारी म्हणोन विष्णूस फार संकट प्राप्त जालें कीं, " कालयवन आपणास आटोपत नाहीं, त्यास यत्न काय करावा?" म्हणोन ध्यानांत आणिलें. मग विष्णु नाटकी मुर्ती, कौशल्य केलें. कालयवनाचे भयें, ज्या गुहेंत मुचकुंदानें निद्रा केली होती तेथें पळत येऊन आपला पीतांबर होता तो मुचकुंदावर पांघरूण घालून आपण गुप्त जाले. तों मागें धांवत कालयवन गुहेस आला. तो निद्रागत पीतांबर पांघरून विष्णु-शोधार्थ लागला. कालयवन दैत्य दुर्वृत्त, त्याणें रागें करून लाथेनें हाणून त्यास जागा केला, आणि बोलिला कीं, " चोरा, पळून येऊन लपून पडला आहेस, तुजला वांचूं कैसा देतों?" म्हणून लत्ताप्रहारें त्यास ताडन

३३. जेथें जेथें 'राज्य' असा अर्थ असावा तेथें तेथें 'राण' असा तुं॰प्रतीचा पाठ आहे. रान=मुलुख, प्रदेश.

३४ मुचकुंद-सूर्यवंशी राजा. याणें देवास साहाय्य केलें.

३५. कालयवन=या ठिकाणीं 'कालेय' असावेसें वाटतें. ही कालयवनाची कथा हरिविजय, अध्याय २२ किंवा बृहद्दशम, अध्याय १ यांत पहावी.

३६. 'शंकारहित' तुं॰ प्रत.

करून जागें केलें. तों मुचकुंद याणें डोळे उघडून त्याजकडे पाहिलें. तेव्हां ब्रह्मवरदें करून कालयवन जळोन भस्म जाला. मुचकुंद आपले जागां सचिंत[३६] होऊन विष्णूस धांवा केला कीं, "मजला हत्या घडली, त्यास यत्न काय?" ते समयीं विष्णु प्रगट होऊन त्याचें समाधान केलें कीं, "तूं आमचें महत्कार्य केलें. आतां तुजला ब्रह्म-हत्येचा दोष घडला यास्तव चिंतातुर, तर यास यत्न एक सांगतों तेथून अर्ध कोस दक्षिणेस तीर्थ होतें. त्या तीर्थीं स्नान केल्या ब्रह्म-हत्येचें पातक जातें." या प्रकारें सांगून त्यास तेथें स्नान करवून ब्रह्महत्येपासून मुक्त केला. त्यापासून त्या तीर्थास मुचकंद-तीर्थ म्हणों लागले. त्या तीर्थाचीं स्नानें दानें करून, भाऊनीं कूच करून, आगरियाचे रोखें गंभिरा नदीवर मुक्काम केला.

मग त्या मुक्कामीं मल्हारराव होळकर व जनकोजी शिंदे व नारो शंकर असे भेटावयास आले. भेटी जाल्या. जनकोजी शिंदे यांचें बहुत प्रकारें समाधान करून, त्यांस हत्ती व घोडे व वस्त्रें दिलीं. ते समयीं मल्हारराव यांणीं भाऊंची मर्यादा कांहीं धरली नाहीं. भरले सभेंत गर्जों लागला कीं, "भाऊसाहेब, तुह्मांस नदीपार रहावें म्हणून लिहिलें असतां, यावयास कारण काय? चार भोंवताले मिळाले ते केवळ बेवकूब आहेत. एवढा मोहोरा आणून इरेस घातला. आतां यास काढावयास यत्न नाहीं," म्हणोन बहुत गाली-प्रदानें केलीं. परंतु कोणी शब्द काढिनात. असो. या प्रकारें बोलिले परंतु गोष्ट गुदर्ली[३७]. उपाय राहिला. मग तेथून आगरियावर येऊन मुक्काम केला. दुराणी भारी असें ऐकून, बरोबर मुलें माणसें आणिलीं आहेत त्यांस कांहीं आश्रय करावा म्हणून आगरियाचा किल्ला होता. म्हणून त्या किल्लेदारांशीं स्नेह करून, त्यांस दहा हजार रुपये दारुगोळियास दिले. आणि इमान प्रमाण घेतलें कीं, "निदानसमय प्रगट जाला तर बायका मुलें आहेत त्यास स्थळ करून किल्ल्यांत द्यावें." याप्रमाणें बंदोबस्त करून गोघाटावर मुक्काम केला. तों गिलच्या पलीकडे गंगेचे तीरीं येऊन नदी-पार काळजेश्वरावर [त्याणें] मुक्काम केला होता, त्याणें कूच करून [तो] यमुना पार यांच्या बरोबरीनें राहिला. परंतु यमुनेस पाणी भारी यास्तव त्याचा यत्न यांजवर चालेना. या प्रकारचें यांचें कूच जालें, म्हणजे त्यांणींही पलीकडे कूच करून बरोबरीस राहावें. भाऊसाहेब तेथून निघाले. यमुनेचे [व] वृंदावनाचे मध्यें मुक्काम करून राहिले. तीर्थविधी यथाविधी करून, छायाति सराईवरून डाडेल पल्लव [?]करून दिल्लीस पोंचले. तों दिल्लीचे किल्ल्यांत रोहिले व गारदी नजीबखान याजकडील चार हजार

---

३७. तुं॰ प्रत अजुर्दा॰ =खिजलेला, दःखी. | ३८. 'गुदस्त' तुं॰ प्रत.

सामान[३९] किल्ल्यांत होतें. ते समयीं शहरचें वस्त्राहरण करून किल्लियास मोर्चे लाविले. आणि जनकोजी शिंदे व मल्हारराव होळकर यांणीं[४०] इमान प्रमाण देऊन सुरजमल्ल जाट यास पांच सात हजार फौजेनिशीं भेटीस घेऊन आले. भाऊसाहेब त्यांस आडवे जाऊन, सन्मानें करून घेऊन आले. तों दिल्लीचा किल्ला अपेशी, पांच सात रोजांत हल्ला करून, माळा लावूनं[४१], हस्तगत केला. त्यांत सामान होतें व लोक होते त्यांस जीवदान देऊन सोडलें. आणि किल्ल्यांतील अलमशाहा पातशाहा होता तो गाजुदीखान यानें मारून[तो] शिंदे याजकडे गेला होता, त्या तागाईत कोणी पातशाहा तक्तीं बैसविला नव्हता. मग भाऊसाहेब यांणीं अलीगौर चैकते[४२] याचा पुत्र चौदा वर्षांचा शाहाजादा शहाअलम म्हणोन होता, त्यास तक्तीं बैसवून, त्याचे नांवें शिक्के व मोहरा व रुपये केले. सुरजमल्ल जाट याजपाशीं गाजुदीखान होता. तों त्यास वजारत द्यावी ह्मणोन असा बहुत करून आग्रह सुरजमल्ल जाट याचा व शिंदे होळकर[४३] यांचा होता. परंतु बळवंतराव कोणाचें चालूं देईनात. नारो शंकर यांस राजे बहादर ऐशी किताब्त देऊन, वजिरात सांगून किल्यांतील व शहरांतलि कुल् पारपत्य[४४] त्याचे स्वाधीन केलें. त्याजपाशीं पांच हजार फौज ठेविली. ते समयीं शिंदे होळकर यांचे चित्तांत संशय आला कीं, " भाऊसाहेबीं आमचें मानिलें नाहीं. तेव्हां सुरजमल्ल जाट यांणीं काय चित्तांत आणिलें असेल? या प्रकारें या हिंदुस्थानांत आमची अप्रतिष्ठा जाली. यांत परिणाम काय ? " म्हणोन मल्हारराव यांणीं जनकोजी शिंदे यांस विचारिलें. जनकोजी शिंदे यांणीं जाबसाल केला कीं, "आपलें चालेनासें दिसोन आलें तेव्हां हरएक[४५] मसलत आपण सांगों नये. आपले जागां प्रतिष्ठेनें रहावें." ह्मणोन बोलिले. तैसेच सुरजमल जाट यांणीं आपला वकील रूपराम कटारी यास [बलावून] बोलिले कीं, "गाजुदीखान याचे वजारतीविषयीं भाऊसाहेब यांस आम्हीं रुबरू[४६] विनंती केली. तैसेंच शिंदे, होळकर यांणीं अर्ज केला. परंतु त्यांणें मानिलें नाहीं: तेव्हां या स्थळीं राहिलियाचें स्वरूप नाहीं. अपाय होईल यास्तव येथून हरयत्नें निघतां उत्तम," म्हणोन मनसबा केला. परंतु शिंदे

---

३९ 'सामाग्नें' पाठ तुं० प्रत.

४० 'याचें इमान इ०' पुणें प्रत.

४१. 'हलकाकरून' मोकळा होऊन' पु० प्रत.

४२. 'चेमकत' पुणें प्रत 'शहाजादा शहाअलम' हे शब्द तु० प्रतींत नाहींत. अलीगौर यासच शहाअलम (दुसरा) म्हणतात. [त्याचा पुत्र जवानबख्त यांस भाऊनीं तक्तावर बसविलें. अलीगौर पूर्वेकडील प्रांतांत पळून गेला होता.

४३. 'होळकर' तुं० प्रतींत नाहीं.

४४. कुल् } =सर्व
पारपत्य } =अमल, अधिकार.

४५. हरएक=कोणतोही.

४६. 'उरूबरू' तुं० प्रत=समक्ष.

होळकर यांचे नजीक रहाणें. जावयास उपाय नाहीं. म्हणोन चिंतातुर होता. ' तों विनाशकाळीं विपरीत बुद्धि ' तैसा विचार घडला.

गोविंदपंत बुंदेले यास तसदी करून पन्नास लक्ष रुपये मागितले. त्यांणीं समय जाणून, आणावयास जातों म्हणून पाराजीपंत वाघ व आपण बुंदेलखंडास गेले. यांहीं खर्चाची तंगचाई जाणोन पातशहा याचे तक्तावरतें कचेरीस छत रूप्याचें होतें. तळ हाता इतका [पत्रा] मोठा होता. त्याजवर सोनेरी वर्खी मुलाम्याचें काम होतें. त्याजवर नजर भाऊसाहेबांची गेली. चित्तांत विचार केला कीं, " हें छत आहे. हें काढून फौजेस रोजमुरा द्यावा. " म्हणोन मसलत ठीक केली आणि उगेच फुलें द्यावीं म्हणोन शिंदे, होळकर व सुरजमल्ल जाट यांस विचारणा केली, ते समयीं सुरजमल्ल जाट याणें अर्ज केला कीं, " भाऊसाहेब पातशाही तक्ताची जागा मर्यादेची आहे. पूर्वीं नादारशाही जाली होती तेवेळेस तक्तावर सोन्याचे कळस होते ते नेले, परंतु या छतास हात लाविला नाहीं. त्याजवर खंदाराचा पातशाहा अबदुल अली दोन वेळां चालोन आला. त्याणें तोफा देखील फोडून नेल्या. परंतु याची मर्यादा राखली. प्रस्तुत मी पातशाही उमराव तुह्मांपाशीं आहें. आह्मां देखत या गोष्टी होऊं नयेत. आम्हांस या गोष्टीनें यश येणार नाहीं. आणि स्वामि-द्रोहही पदरीं पडेल. यास्तव अर्ज करितों कीं, आजिचे प्रसंगीं एवढी जोड मजला द्यावी. तुह्मांस तंगचाई जाली तर मजला आज्ञा करावी. मी पांच लक्ष रुपये साहेबांस देतों." असें ऐकतांच यांस अधिकच अभाव जाला कीं, " हेच पांच लक्ष रुपये देतात तेव्हां कांहीं अधिक असेल." म्हणून त्याचा अव्हेर करून, कचेरीचें संपूर्ण छत फोडिलें. झाडून रूपें वजन केलें. तों तीन लक्षांचें भरले. ते समयीं भूमिकंपही जाला. जनवदंता उल्कापातही जाले म्हणतात. ते समयीं बहुतांस वाईट वाटलें. सुरजमल्ल जाट यांणीं हुजूर जाऊन अर्ज केला कीं, " भाऊसाहेब, आम्ही जवळ असतां तुम्हीं तक्त-विध्वंस केला. येणेंकरून आम्हांस दूषण. ज्या गोष्टीचा साहेबांस आम्हीं अर्ज करावा ते समयीं आपण अव्हेर करितात. आमचे चित्तांत हिंदुधर्म आहे. राज्य स्वस्थ रहावें. तुमचें आमचें इमान जालें. यमुनेचें पाणी हातांत घातलें त्याचें सार्थक हेंच कीं काय ? "

४७. ' फुलें द्यावीं म्हणोन '=बाह्योपचारार्थ.

४८. ' कवच ' पु० प्रत.

४९. ' गाळव ' पु० प्रत.

५० अभाव=संशय.

५१. ' कचेरीचा छत काढिला ' असा तुं० प्रतीचा पुल्लिंगीं प्रयोग सर्वत्र आहे.

५२. ' आपण अव्हेर करितात ' असा द्वितीयपुरुषाचा तृतीयपुरुषीं प्रयोग करण्याचा हिंदुस्थानांतील मराठे लोकांचा प्रघात आहे.

ते समयीं भाऊसाहेबीं ती गोष्ट टाकून शिंदे, होळकर समग्र बोलावून मनसबा केला कीं, " यमुनेस पाणी भारी. दुराणी यमुने पार राहिले. सध्यां कुंजपुरियांत कुतुबशाहा व अहमदखान कत्तलबाज असे पंधरा हजार फौजे-निशीं बळावून राहिले आहेत. प्रस्तुत त्याचें पारिपत्य करावें. त्याची तजवीज काय ?" असें म्हणतांच मागती सुरजमल्ल जाट याणें प्रत्योत्तर केलें कीं, " आमचे ऐकाल तरि छताचें रूपें काढिलें आहे, मागती छत यथास्थित करावें. येणें करून आपला जय होईल. दुसरें, गाजुदीखान याची वजारत त्याची त्यास द्यावी. येविशीं शिंदे होळकर यांचें व आमचें इमान-प्रमाण गुं-तलें. पुढें आणखी छोटा मोठा अर्ज ऐकत जावा. ह्मणजे मी सर्वस्वें तुमचे पदरीं आहें. लागेल तो दाणा व साहित्य पुरवीन. दिल्ली सोडून जाऊं नये. येथूनच सर्व मजकूर मैसलती कराव्या. कदाचित् तुम्हांस कुंजपुरियाचें पारि-पत्य करणें तरि लक्ष प्रकारें करावें. परंतु तेथें गुंतून राहूं नये." या प्रमाणें मसलत दिली. पुढील होणार बलोत्तर. भाऊसाहेब यांणीं जाबसाल केला कीं, " आम्ही कांहीं दक्षण सोडून तुमचे बळावर आलों नाहीं. आमचे चित्तास येईल तसें करूं. तुम्हीं राहवेल तेरे रहावें, नाहीं तर आपले ठिकाणास जावें. गिलचांचें पारिपत्य केल्यावर तुम्ही आम्ही समजून घेऊं." ऐसा निष्ठुर जाब-साल होतांच शिंदे, होळकर यांस वाईट वाटलें. आपलाले जागीं स्तब्ध रा-हिले. उपरांतिक सुरजमल्ल जाट आपले जागां अजुरदा होऊन आपले डेरियास गेला. चित्तांत विवंचना करिता जाला कीं, "आम्ही आलों हेंच मूर्खपण केलें. आतां जाण्याची तजवीज कोणत्या रीतीनें होईल ?" म्हणोन महासंकटीं पडला.

इकडे भाऊसाहेब यांणीं कुंजपुरियावर जावयाचा कृतनिश्चय केला. मल्हा-रराव व जनकोजी शिंदे डेरियास आले. एकत्र एकांतीं मनसबा केला कीं, " जाटास आम्हीं इमान देऊन आणिलें. भाऊंची [मर्जी] तो केवळ कठीण. बळवंतराव व भाऊसाहेब यांणीं मनसबा पूर्ण केला कीं, सुरजमल्ल जाट यास धरून, कैद करून, त्याचा गोठ लुटून टाकावा. हा मजकूर खचीत जाला आहे. आतां हर यत्न करून सुरजमल्ल जाट यास काढून द्यावा. मग त्या निमित्त आम्हासच काय करितील तें करोत." असें बोलून रूपराम कटारी, वकील जाटाकडील, यास बोलावून सांगितलें कीं, " तूं आज रात्रीं हर यत्न करून निघोन जावें. भाऊसाहेब यांचा गोट दूर आहे. त्यांस कळों न देतां निघोन जावें. इतक्रियावर तुमचें आमचें इमान उगवलें. अतःपर आम्हांवर

५३. 'मनसबा मसलती' तुं० प्रत.
५४. 'आम्हांस' पु० प्रत.
५५. 'राहवेल तोंवर' तुं० प्रत.
५६. 'पाहून घेऊं' पुणें प्रत.
५७. अजुरदा = खिन्न.
५८. 'निभावणी कोण अर्थी होईल' तुं० प्रत.

शब्द नाहीं." म्हणोन कानावर हात ठेविले. याप्रमाणें बोलोन रूपराम कटारी आपले गोटास गेला. सविस्तर अर्थ सुरजमल्ल जाट यास सांगितला. सुरजमल्ल जाट यानें उत्तर केलें कीं, "दोहींकडून अवघडच आहे. आजिचे प्रसंगीं दैवयोगें करून निभावून गेलों तर सर्वस्वें भाऊसाहेबांचे द्रोही जालों. गिलचांचें पारिपत्य दैवयोगें करून जालें तर आम्हांस पुरताच क्षय आला. आधींच भाऊ पुरते आग्रही, मग आह्मांस आश्रयही कोणाचा नाहीं. या गोष्टीचें भय धरून रहावें तर सध्याच बंदीस पडावें. या दोहीं संकटांचा अर्थ काय करावा?" रूपराम कटारी याणें निरोत्तर केलें कीं, "'एक आणी चूकी तों बारा बरसकी हयात' ऐसा आहाणा प्रसिद्ध आहे. प्रस्तुत बचावून जावें. पुढें इकडे भाऊ आणि[तिकडे]अबदुल अली दुराणी. दोनीही सबळ अनुष्ठानी, दोहींचीं सुकृतें सध्यां ताजव्यांत घातलीं आहेत. न्यून[59] पूर्ण थोडकिया दिवसांत दिसोन येईल. तों पावेतों आम्हीं आपले जागां दम बांधोन स्वस्थ राहावें. पुढें जें रामजीचे चित्तांत येईल तें सुखरूप होईल. उद्यांची फिकीर आज कशास पाहिजे? सध्यां निभावणी होईल अशी निघावयाची मसलत सिद्ध करावी. जें होईल तें सुखें होऊ, परंतु आज रात्रौ निघावें." ह्मणोन निश्चय केला. मग प्रहर रात्र गुदरालियावर गुप्तरूपें हत्तीच्या घांटा काढून, डेरे दांडे पाडून, झडून निघाले. जवळ शिंदे होळकर होते, परंतु त्यांणीं काणा डोळा केला. चार कोश भुई गेलियावर मग शिंदे होळकर यांजकडील दिवाण गंगोबा तात्या कचेरीस जाऊन वर्तमान सांगितलें कीं, "सुरजमल्ल जाट गुप्तरूपें कोणास न कळतां पळून गेला. आह्मांकडील फौज पाठिलागास गेली. आपणही फौजेची रवानगी करावी." असें ऐकतांच भाऊसाहेब यांणीं फौज सिद्ध केली. ताकीद करावयासि व फौज तयार होऊन निघावयासि, आणखीही साहा चार घटका लागल्या. इकडे शिंदे होळकर यांचीही फौज निघोन गेली. तों सुरजमल्ल जाट सडा झाला नामगडांत पोंचला. मागें थोडे बहुत बाजार बुणगे सांपडले ते लुटून आणिले असो. या प्रकारें जाट तो निभावून गेला. इकडे भाऊसाहेबही पुरतेपणीं उमजले कीं, "शिंदे होळकर यांचे अनुमतावेरीज जाट गेला नाहीं, असो. आतां गोष्ट चित्तांतच राखावी." ह्मणोन आपले जागां राग शांत करून राहिले. कचेरीस मात्र बोलिले कीं, "ईश्वर-सत्तेकरून दुराणीचें पारिपत्य जाहालियावर जाटाचे अधिकोत्तर काय आहे?[60]

---

५९. न्यून पूर्ण=कमी कोण जास्त कोण, सामर्थ्य अधिक उणें कोणाचें हें.

६० येथपासून तुंगार प्रतीचा पाठ निराळा आहे तो असा:—"खामाखाय जाट होता कीं नाहींसा करीन तरीच जातांचा ब्राह्मण" म्हणोन प्रतिज्ञा केली.

[पुढें] त्यांसा भाऊसाहेब व बळवंतराव गणपत व जनकोजी शिंदे व मल्हारराव होळकर व दमाजी गायकवाड व यशवंतराव पंवार व विठ्ठल शिवदेव व समशेरबहादर व इभ्रमखान गाडदी व आणखी सरदार सर्वत्र मिळोन मनसबा केला कीं, " कुतुबशहा व समतखान कत्तलबाज कुंजपुरियांत आहेत. यांजवर जाऊन त्यांचें पारिपत्य करावें. व कुंजपुरियाचा किल्ला खणोन टाकावा. " ऐशी मसलत करून, मुहूर्त पाहून कूच दरकूच मजल दरमजल कुंजपुरिया नजीक लागले." त्यांचीही बातमी होती. सावध होते. तयार होऊन शहर सोडून फौजेसुद्धां बाहेर आले. त्यांची यांची गांठ पडली. त्यांजकडील यांजकडील तोफांचा व बाणांचा ऐसा मारा जाला [कीं] गर्दी होऊं लागली. मनुष्यास मनुष्य दिसनासें जालें. मोठी खणाखणी झाली. एक प्रहर पावेतों झाली. ते समयीं घोडियाचें तोंड आंत शिरेनासें जालें. ते समयीं भाऊसाहेब यांणीं बळवंतराव गणपत यांसि अज्ञा केली कीं, " तीन टोळ्या करून हल्ला करावा." त्याजवरून तीन टोळ्या केल्या. एका बाजूस समशेर बहादर व दमाजी गायकवाड व नारो शंकर व एकीकडे यशवंतराव पंवार व इभ्रमखान गाडदी निजाम अल्लीपाशील,यांणीं एकीकडून चालून घेतलें[६१]. मोठी दोन घटिकापर्यंत मारामार जाली. कुतुबशहाकडील चांगले मनुष्य तितके शिकस्त[६२] जाले. मग गनिमांनीं चोहोंकडून ' हर! हर! ' ह्मणोन " घोडे घातले. एकच धौशा केला. ते समयीं मोठी धुंदी जाली. बाहेरलें सामान माणूस गांवांत जाऊं पावलें नाहीं. चोहोंकडून तोंडें लागून लांडगे-तोड झाली.

प्रकारें निधान हातीचें गमावलें. उपरांतिक भाऊसाहेबीं नारो शंकर किल्ल्यांत ठेविले. त्याजपाशीं किल्ल्यांत दोन हजार फौज प्यादे व हजार गारदी व शहरचे गिर्दनवाजीस पांच हजार फौज ठेवून मजल दरमजल कूच करून कुंजपुरियास जाऊन पोंचलें. तों दुराणीची फौज पलीकडे यमुनातीरींच होती. कुंजपुरियास पोहोंचलियावर दुराणी [यांणीं] नदी उतरावयासि बहुत तल्लास केला. परंतु भाऊसाहेब यांस तेव्हां यश द्यावयाचें होतें यास्तव त्यांस यमुनेनें वाट दिली नाहीं. मग रोहिले, दुराणी यानीं मनसबा करून कमाऊच्या पहाडा नजीक यमुना उतरावी ह्मणोन दोन दिवसांत ऐशीं कोस कच्चे पहाडाच्या सुमारास गेले. तों तिकडेही उतार सांपडेना म्हणून ते निवांत दोन रोज तिकडेच राहिले. कुंजपुरिया भोंवताल्या फौजा उभ्या राहिल्या. तों कुतबशहा व समदखान कत्तलबाज आंत होता त्यांणीं कांहीं गांवांत सामान टाकून बाहेर निघावें तें न करितां झाडून सामान बाहेर काढून युद्धास तोंड लाविलें. बाहेरील गनिमांच्या तोफांचा व हत्तनाला व सुतरनाला व जेजाला व बरखदाज बाणांचा मार अतिशयें करून झाला. तो ते थोडके आणि गनिमांच्या फौजा भारी. शिंदे होळकर यांजकडील त्यांणीं कत्तल फार वेळां केली होती यास्तव केवळ हे दांतनिकर्सास आले. इभ्रमखान गारदी निजाम अल्ली पाशील रहवाई त्याणें एकीकडून चालोन घेतलें. मोठीशी दोन घटकापर्यंत मारामारी झाली. समाखाय=खचित्, कांहीं होईना.

६१. येथपर्यंत तुंगार प्रतीचा पाठ निराळा आहे. वर ६० वी टीप पहा.

६२. शिकस्त=पराभूत, मृत.

मग चोहोंकडून हल्ला जाऊं लागली. ते दिवशीं मराठियांनीं कांहीं चित्तांत करुणा आणिली नाहीं. जितके हाता खालीं सांपडले तितके जिवें मारावयास आळस केला नाहीं. ते समयीं पांच सात हजार मनुष्य त्यांजकडील ठार मारिले. तैसेच घायाळ जाले. मुडदे घायाळांचे ढिग एकत्र जाहले. शहर पन्हा खालीं होता तो हल्यासरसे चढून [घेतला] गांवांत जाऊन गांवांतील दिंधी चोळी केली. कुंजपुरियाची वस्ती अफाट होती, लूटही मुबलक सांपडली. नजीबखान रोहिला याचा व्याही व नांवई [असे] कुंजपुरियांत होते. ते हस्तगत जाले. धरून आणिले. इकडे कुतुबशाहा गायकवाड यांच्या फौजेंत जिता सांपडला. तैसाच सैमदखान कत्तलबाज ही सांपडला. भाऊसाहेब व जनकोजी शिंदे व मल्हारराव होळकर एक जागां उभे होते. लूटीची गर्दी जाहली. कोणी घोडे, कोणी उंटें, कोणी हत्ती व कोणी बैल असे ज्याचे दैवीं जैसें होतें तैसें सांपडलें. दत्ताजी पडले तेसमयीं जव्हेर गज हत्ती कुतुबशाहा याजकडे सांपडला* होता तो कुंजपुरियांतच होता. तो अनायासें करून जनकोजी शिंदे यांजकडे सांपडला. ते दिवशींचा शिंदे याचा आनंद कोठवर वर्णावा? असो.

इकडे दमाजी गायकवाड यांणीं कुतुबशहास हत्तीवर बैसवून भाऊसाहेब यांजकडे लावून दिला. पुढें दिवाणानें येऊन भाऊसाहेबांस सांगितलें कीं, " कुतुबशहा आह्मांकडे सांपडला. तो आपणांकडे घ्यावा " ह्मणोन सांगितलें. तों तोही नजीक येऊन पोंचला. त्याकडे पाहतांच भाऊसाहेब यांस उत्कर्ष रागाचा आवेश येऊन सर्वांगास रोमांच आले. बोलते जाले कीं, "या मात्रागमनियास एवढे प्रतिष्ठेनें कशास आणिलें?" अशीं गालिप्रदानें देऊन "हत्तीवरून लोटून द्यावा" ह्मणोन बोलिले. तें कुतुबशहा याणें कानें ऐकून आपणच हत्तीवरून उडी टाकिली. धरून जवळ आणिला ते समयीं भाऊंनीं त्यास विचारलें कीं, " आतां काय खबर आहे ती बोलणें. " असें ह्मणतांच कुतुबशहा यानें चित्तांत विचारणा केली कीं, " आतां आपण यांच्या कबेंत-सांपडलों. आतां आजिज होऊन बोललों तर मला कोणी वांचवीत नाहीं. मग व्यंगोत्तर कां बोलावें ? " म्हणोन प्रत्योत्तर केलें कीं, " तुमचे चित्तांत काय मजकुर आहे? तुह्मांस सल्ला करणें तर मजला वांचवावें. तुमचे इच्छेप्रमाणें दुराणी व रोहिला यांचा [व तुमचा] सल्ला करून देईन. हें न होय तर मजपासून पन्नास लक्ष रुपये घेऊन मुक्त करावें. तुह्मांस युद्ध करावयाची हिंमत असली तरि खंडणी घेऊन मजला सोडावें. आज पासून पंधरा दिवसांत पंचवीस हजार फौजेनिशीं तुह्मांशीं लढाई करावयास सिद्ध आहें. " हें ऐकून मागती भाऊंनीं विचारलें कीं, "दत्ताजी शिंदे यांचा शिरच्छेद तुह्मींच केला

* मागें पृ० ७०।७१ पहा.

कीं काय? '' असें ऐकून कुतुबशहा याणें चित्तांत विचार केला कीं, ''यांणीं हें वर्म काढिलें, तेव्हां आपणास प्राणानिशीं सोडीत नाहींत. आतां आजीज[†] होऊन बोलणें हें मूर्खपण आहे.'' ह्मणून बोलतां जाला कीं, ''आम्हीं आपला स्वधर्म केला. आमचे कुराणांत निश्चय आहे कीं, शत्रूचा शिरच्छेद करून; शिर भाल्यास टोंचून मग शहाजणें वाजवावीं. या प्रमाणें वर्तणूक केली.'' असें ऐकून भाऊसाहेब यांचे तळव्याची आग मस्तकास गेली. अंग रोमांच जालें, क्रोधाचा सीमासमुद्र उहुळला.आज्ञा केली कीं, ''ढालेपुढें[६३] नेऊन याचा शिरच्छेद करावा.'' हें ऐकून मल्हारराव व जनकोजी शिंदे यांणीं अर्ज केला कीं, '' यास वांचवून याचे हातून महत्कार्य संपादून घ्यावें. यास मारलियास दत्ताजी शिंदे कांहीं उठत नाहींत.'' ह्मणून विवेक करून सांगितलें, परंतु भाऊसाहेब यांस विषाद-अग्नि शमेनासा जाला. 'शिरच्छेद करावा' ह्मणून आज्ञा [करून] एकदांच तीन परवानग्या दिल्या. मग ढालेपाशीं नेला. तों कुतुबशहा याणें पाणी प्यावयास मागितलें. '' आधीं पाणी पाजून मग शिरच्छेद करावा '' [असें बोलला.] तेव्हां पाणी पाजावें हें विहित होतें. परंतु दत्ताजी शिंदे यांचें वर्तमान ऐकून सर्वांस विषाद सारिखाच, कोणास करुणा येईना. निष्ठुरपणें बोलिले कीं, '' या मात्रागमनीस लघुशंका प्राशन करवणें.'' ऐसें बोलून तात्काळच शिरच्छेद केला. त्यास गोरगंफिण[६४] प्राप्त जाला नाहीं ढालां-पुढें काक-जंबूक यांणीं खादला. तैसेंच सैमदखान कतलबाज सांपडला तोही याप्रकारेंच मारिला. दोन्ही सरदार पंधरा हजार फौजेनिशीं[६५] मारिले.

उपरांत कुंजपुरियाचें वस्त्रहरण केलें. लूटही बेमुबलक ज्याचे दैवीं जैशी होती तैशी सांपडली. किल्ल्यांत नजीबखान याचा व्याही व जांवई होता. तोही सांपडला. त्याचीं मुलें माणसें सांपडलीं. त्यांस द्रव्याचे आशेनें बोटास पलिते लाविले कीं, ''नजीबखान याची ठेव काय असेल ती दाखवणें.'' ह्मणोन फारच हाल केले. तेव्हां पंधरा लक्ष रुपयांची मालिर्स्त[६६] दाखविली. त्यांचे हाल या रीतीनें करून कैदेंत ठेविलें. भाऊसाहेब यांणीं मुक्काम तेथें करून स्वस्थ राहिले. कामाठी बेलदार असें लावून कुंजपुरियाचा किल्ला व शहरपना ढांसळून टाकिला. तेसमयीं भाऊसाहेब व बळवंतराव गणपत यांणीं यशप्राप्तीचा संतोष मानून परस्परें बोलते झाले कीं, '' शिंदे होळकर यांणीं आह्मांस दुराणीची सलाबत[६७] घातली. ते दुराणी काय जाले?'' बळवंतराव यांणीं प्रत्योत्तर केलें कीं, '' सुरंजेचे मुक्कामीं मी साहेबांस बोललों होतों कीं, ''शिंदे होळकर

---

† आजिज=दीन, गयावयां.

६३. ढालेपाशीं=निशाणापाशीं.

६४ गोर-कफन=स्मशान-वस्त्र, मूठमाती.

६५ 'फौजेचे' तुं॰ प्रत.

६६. 'माया' तुं॰ प्रत.

६७. सलाबत=धाक, दरारा.

आह्मांस धुडावितात. परंतु तिलचें आह्मी कानें मात्र ऐकूं. परंतु दृष्टीस पडणार नाहीं. साहेबांचा पुण्यप्रताप थोर आहे.[६८]" असें बोलून संतोष मानिला. तों शिंदे होळकर डेरियांस आले. अर्ज केला कीं; "साहेबीं महत्कार्य करून यश संपादिलें. आतां कूच करून दिल्लीस जाऊन पोंचावें. यांत उत्तम आहे." असें ऐकून बळवंतराव यांणीं जाबसाल केला कीं, "सुभेदार, तुमचें आंगांत दुराणीचे शाहारे कां शिरले? अद्यापि तुमचें भय कां जाईना?" असें ऐकून मल्हारराव यास विषाद आला. तो स्पष्टवक्ता, त्यास कोणाची परवा नाहीं. आणि आंगीं कृत्रिमही नव्हतें.[६९] "तुह्मी ब्राह्मण जात निर्बळ, कांहीं आकाश फोडून आलां नाहीं. पंचाननाची गांठ पडली नाहीं तोंच वल्गना करितां. ह्मणोन बोलून रागें रागें डेरियास गेले. भाऊंनीं त्यांचे बोलण्याचा त्रास मानून, दुराणीशीं फितूर ह्मणोन विकल्प चित्तांत आणिला. असो पुढील होणार बलोत्तर, [त्यास] कोणाचांही यत्न नाहीं. ते समयीं दिल्लीस प्रविष्ट होते तर अवघड न पडतें. ते[७१] कुंजपुरियास खणत्या लावल्या आणि स्वस्थ राहिले.

इकडे नजीबखान व दुराणी यांणीं कुंजपुरियाचें वर्तमान, कुतुबशहा व समदखान कत्तलबाज यांचा शिरच्छेदाची वार्ता, ऐकून दांत ओंठ चावून मणगटें तोडूं लागला. "आतां जीव ठेवणें हें उचित नाहीं." म्हणोन सर्वांनीं मसलत करून, तेथून कूच करून, कच्चे साठ कोस भूमि एक वेळ एक रात्र चालोन, पाणिपत कर्णाल येथें यमुनेस गचक्या उतार होता. तेथें पुढें हत्तीवर हस्तनाले व उंटावर सुतरनाले व बाणांच्या कैच्या अशा पुढें घालून, सडी फौज झाडून आलीकडे उतरली. मागोन तोफखाना व बुणगे झाडून उतरलें. हें वर्तमान भाऊसाहेबांस कळलें नाहीं. ऐसा प्रकार. अकस्मात् विघ्न उतरलें. इतांकियांत पाणिपत कर्णाल्यांत भाऊसाहेबांचीं ठाणीं होतीं, तीं पळोन लष्करांत दाखल जाले. तेव्हां हें वर्तमान भाऊंस कळलें. तेसमयीं भाऊंनीं तमाम उमराव, मल्हारराव होळकर व जनकोजी शिंदे व दमाजी गायकवाड व यशवंतराव पंवार व विठ्ठलराव शिवदेव व अंताजी माणकेश्वर व समशेर बहादर व इभ्रमखान गाडदी व सोनजी भापकर [व] या वितरिक्त आणखी लहान थोर सरदार बोलावून विचार केला कीं, "दुराणी एकाएकींच यमुना उतरून आलीकडे आला. तस्मात् त्याचा जोरा भारी, तेव्हां उमेदीनें आला. आतां यास यत्न काय करावा?" हें मल्हारराव यांणीं ऐकून उत्तर केलें कीं, "हा विचार बळवंतराव यांस विचारावा. आह्मांस कांहीं मसलत

६८. "पुण्यप्रताप या प्रकारचा आहे" तु० प्रत.

६९. 'कृत्रिम ही नवतें'-बखर लिहिणारा आतां असें म्हणतो. पण मागें मल्हाररावाविषयीं एतद्विरुद्ध त्याणें लिहिलेलें आढळतें.

७०. 'तोंवर हें बोलणें बोलतां' पाठांतर.

७१. ते = परंतु तें न करितां.

सुचत नाहीं. आमची साठी बुद्धि नाठी झाली." ह्मणोन बोलून कानावर हात ठेविले. तेसमयीं आणखीही कित्येक शाहणे तार्किक होते. त्यांणीं मसलत दिली कीं, "दिल्लीस जाऊन पोंचावें. म्हणजे बचाव होईल. परंतु निभावणी होऊन जाण्याची मसलत इभ्रमखान गारदी यास विचारावी." त्याजवरून इभ्रमखान यास विचारिलें. त्याणें मसलत दिली कीं, "तुम्ही देशचा मोंगल[७२] बंदेखान अह्मी याजप्रमाणें गोल बांधून चालिला तरि तुमची निभावणी करून देईन. गनिमी कावा केला तरि मग आमचा यत्न राहिला." असें ऐकून तोच मनसबा प्राधान्य करून, कुंजपुरा सोडून, दिल्लीचे रोखें चालिले.

पुढें बातमीस बाजी हरि व भगवंतराव कदम व शिंदे यांजकडील येसोजी भोइटे असे पांच सात हजार लोक पाठविले ते बातमीस निघाले. तेथून दुराणीची फौज पांच कोस होती. तेथें उभे राहिले. तों [७३]त्यांणीं हें दुःखें[७४] पाहिलें नव्हतें. अस्ताव्यस्त लोक गाशे टाकून झरझ्यां[७५] लावून बसले. कोणी घोडीं सजगुरियांत सोडून चारीत बसले व कोणी निजले. असें पाहून येसोजी भोइटे यांणीं जाबसाल केला कीं, "तुह्मी बातमीस आलां. येथून गिलचे पांच कोसांवर आहेत. त्यास हें कांहीं देशचे मोंगल नव्हत, जे तुम्ही स्वस्थ राहिलां. हे दुराणीची दौड[७६] भारी. बेकाम राहूं नये." हें ऐकून सर्वांनीं त्याची हेटाळणी केली. हातावर हात मारून विनोद करिते जाले कीं, "शिंदे, होळकर यांचे फौजेनें दहशत खादली आहे. जे गोष्ट सांगतात ते हिंमत सोडून बोलतात." ह्मणोन बोलतांच येसोजी भोइटे स्तब्ध राहिले. यांणीं आपला एक भला माणूस झाडावर टेहेळ्या बसवून, आपण घोड्यावर स्वार होऊन, मजबुदीनें उभे राहिले. तों एकाएकीं झाडावरील टेहेळ्या सांगो लागला कीं "तेथून दोन कोसांवर फौजेची गर्दी आली. धुराळे दृष्टीस पडूं लागले." असें ह्मणतांच शिंदे यांजकडील लोक हुशार होऊन, गडबडून घोडियांवर स्वार जाले. आणखी एक वेळ यांस[७७] इशारत केली कीं, "घोडियावर जलदी स्वार व्हावें." मागती त्यांची मस्करी करून दम बांधून [हे] तसेच बैसले तों धुराळा दृष्टीस पडूं लागला. जवळ आले असें [पाहून] येसोजी भोइटे यांणीं बागा सोडून लष्कराचे रोखें पळूं लागले. तों एकाएकींच फौज दृष्टीस पडूं लागली. मग गडबड करून [इतर लोक] घोडीं संभाळावयास गेले. तों ज्याचे घोडें जवळ आणि [जो] सावध होता तो स्वार जाला. बरकडांस घोडीं प्राप्त होऊन दिलीं नाहींत. तों

७२. बंदेगान ह०=हैद्राबादकर, हे देशांचे मोंगल.

७३. त्यांणीं=शिंद्याच्या लोकांशिवाय इतरांनीं

७४. हें दुःख=गिलचा पुढें असतां अव्यवस्थित राहणें किती घातकारक होतें ही गोष्ट.

७५. झरझ्या=हुक्का किंवा त्याच्या लांब नळ्या.

७६. "दोड" तु० प्रत.

७७. यांस=इतरांस.

प्रांत येऊन[गिलचे]मिसळ जाले. त्यांची प्रतिज्ञाच कीं, सांपडेल मनुष्य त्याचा शिरच्छेद करावा. असो. तेसमयीं बाजी हरी यांजकडील स्वार घोडियावर बसोन लष्करा कडे भरधांव पळों लागले. तों आंत गिलचे सरमिसळ जाले. लष्करच्या टाळा दिसत तोंपर्यंत सरमिसळ आले टाला पाहिल्यावर दुराणी फिरोन गेले. ते समयीं बातमीचे बाराशें स्वारांचीं लोकांचीं डोचकीं कापून नेलीं.

हें वर्तमान फौजेंतें कळतांच फौजेची छबी मावळली. हिंमत दिल्लीस जावयाची होती ते राहिली. पाणिपत नजीक असल्यास तेथें रहावें ह्मणोन शोध केला. तों पाणिपत जवळ आहे असें समजलें. मग भोंवताले लष्कर उतरलें. भंवताला खंदक म्हणून सभोंवताले आराबो पसरून राहिले. फौजेचे तोंडावर इभ्रमखान गाडदी राहिला. तेथून अबदुल अल्ली व सुजाउद्दौला व नजीबखान रोहिला व अहमदखान लंगडा पठाण, अशी एक लक्ष वीस हजार फौज व तीनशें तोफा यमुनातीरीं तीन अडीच कोसांवर उतरले. त्यांसही धास्त होतीच. एकाएकींच कांहीं गळां पडले नाहींत. परंतु गनिमाचे फौजेनें धास्त खाऊन कूर्मवत् आकर्षण करून राहिले. दुराणी भोंवताले कावे देत फिरों लागले. दाणा पाणी याची रसत पोंचनाशी जाली. सुरजमल्ल जाट हातींचे निधान गमाविलें. त्याची पहिलीच प्रतिज्ञा होती कीं, सरसाल तुह्मीं दुराणीशीं 'युद्ध केलें तरी पैसा शेर पीठ व हरभरेही तैसेच पुरवीन. तो असता तरि धान्यास अंतर न पडतें. असो. होणार बलोत्तर, ज्या काळीं जें होणें तें होतच आहे. या प्रकारें महिना पंधरा दिवस गोळागोळी होतच होती. तों दिवसें दिवस धान्याची महर्गता होत चालली. वैरणही नाहीं. घोडियांची शक्ति चालली. तेसमयीं भाऊसाहेब यांस परम संकट भासलें कीं, "आतां निभावणी होणें कठीण आणि देशची कुमकही व्हावयाची नाहीं. आणि मी नानासाहेबांशीं प्रतिज्ञापूर्वक निघून आलों असतां, कुमक करा ह्मणोन ह्मणावें हें उचित नाहीं. असें जाणोन स्तब्ध राहिले.

हें वर्तमान विश्वासराव यांस कळतांच त्यांणीं जनकोजी शिंदे यांसि एकांतीं बोलावून विचार पुसिला कीं, "भाऊसाहेब तो अभिमानानें पेंचांत आले. मनसबा तो भारी *पडला. निभावणी व्हावयाचा प्रकार राहिला. भाऊसाहेब तों अभिमानी पुरुष. [तर आतां] नानासाहेब यांस निदानचें पत्र लिहावें." ह्मणोन मनसबा करून विश्वासराव यांणीं बापास पत्र लिहिलें कीं, "गिलचे

७८. "कळतांच भाऊंची हिंमत इ०" पाठांतर.

७९. 'आराबा'=तोफखाना.

८०. 'तीं चौं कोसांवर तु० प्रत.

८१. रसत=दाणा वगैरे, इत्यादिकाचा पुरावा.

* अवघड प्रसंग येऊन ठेपला.

यांचा पेंच भारी पडला. निभावणी व्हावयाचा प्रकार राहिला नाहीं. भाऊसाहेब तों अभिमानी पुरुष, यांतच गर्द होतील परंतु व्यंगोत्तर लिहिणार नाहींत. यास्तव संकटांत आणखी पन्नास हजार फौज व क्रोड रुपये खजिना असें पाठवितां तरि तुमचीं आमचीं दर्शनें होतील. नाहीं तर पत्रीं लिहिलें ही भेट समजावी. नानासाहेब, आम्हांसारखे तुम्हांस पुत्र आहेत व आणखींही होतील. परंतु भाऊंसारखा बंधु मिळणार नाहीं." म्हणून भाऊसाहेब यांस कळूं न देतां पत्र लिहिलें. हें वर्तमान कर्णोपकर्णीं भाऊसाहेब यांणीं ऐकून, जनकोजी शिंदे व विश्वासराव यांस एकांतीं बोलावून, क्रोधें संतप्त होऊन बोलिले कीं, "तुम्हांस जीव निभावणें असेल तर उत्तम आहे. अजुनी लावून खावयास फुरसत आहे. हर यत्न करून तुम्हांस दिल्लीस पावते करितों. तेथून§ पांच हजार फौज घेऊन देशास जाणें. आमची आस्था धराल तरि आमचीं शंभर वर्षें पूर्ण भरलीं." या प्रकारें निष्ठुर वचन ऐकून विश्वासराव यांस असें जालें कीं, अंगावर कडा कोसळतो, कीं मस्तकीं विद्युल्लता पडते. ऐसा प्रकार होऊन अधोवदनें तटस्थ राहिले. मर्यादेची सीमा उल्लंघेनाशी झाली. तेसमयीं जनकोजी शिंदे यांणीं उत्तर केलें कीं, "भाऊसाहेब, तुम्हीं हा चित्तांत अंदेशा काय आणिला ? अशा समयास वडिलांस न लिहावें तर मग शत्रूस लिहावें कीं काय ?" हें ऐकून मागती भाऊंनीं उत्तर केलें कीं, "जें दैवीं असेल तें होईल. अतःपर तुम्हीं पत्र लिहिण्याचे वाटेस न जावें." म्हणोन साफ सांगितलें. त्यांणीं ही मान्य केलें. पायांवर हात टेविला कीं, "या उपरि आम्ही पत्र लिहिणार नाहीं."

या प्रकारें दिवसेंदिवस गनीम जेरीस येत चालिले. आणि शत्रु भर घेत चालिले. जामदारखानियांतील पैसा[८३] कुल खालीं जाला. गोविंदपंत बुंदेले खजिना आणावयास बुंदेलखंडांत पाठविले होते. त्यांणीं कांहीं दिवसगत लाविली. म्हणोन त्यांजवर कोपायमान होऊन ढालाईत‡ व दहा हजार रुपये मसाला[८४] करून पाठविले. मग गोविंदपंत बुंदेले यांणीं वीस लक्ष रुपये घेऊन [ते] दिल्लीस आले. तो खजिना आणोन दिल्लीस टाकिला. परंतु लष्करांत पोंचेना. रुपयांचा तोटा आणि धारण पांच शेर, सात शेर जाहली, यत्न नाहीं. मग भाऊंनीं विचार केला कीं, "अंतरवेदप्रांतीं फौजा पाठवून भागीरथीचे पुलावरून दुराणीस रसत येती ती मना करावी." म्हणोन मनसबा

---

८२. "संकटार्थ आणि [क] पन्नास हजार फौज" तु० प्रत.

§ 'येथून' पाठांतर.

८३. 'रुपयेफारिक' तु० प्रत फारिक=खलास

‡ ढालाईत=ढाल बांधलेले शिपाई, परिचारक.

८४. मसाला, मोहसल्=पाठविलेल्या लोकांस त्या कामाबद्दल जो पैका घेण्याचा हक्क आहे तो पैका. कुळाकडून घ्यावयाचा.

करून गोविंदपंत बुंदेले व पाराजीपंत राघ यांस हातरोखीं[८५] वरचेवर पाठवून अति आग्रहें अंतरवेदींत घालविलें. गोविंदपंत यांचे अयुष्याची सीमा सरत आली. ह्मणोन त्यांस तैशीच बुद्ध निर्माण जाली. तारखी पारखीनें[८६] रहावें तें न करितां मुक्काम करीत खंडण्या घेत चालिले. ते जैता गुर्जरें[८७] याणें तिकडील सूत्र ठीक करून गोविंदपंत यास खंडणीचे नादीं लावून गोंविलें. तों नजीबखान रोहिला याचा सासरा व दुंदेखान रोहिला व उमरावगीर सुजाउद्दौला याजकडील व अहमदखान लंगडा याचा भाऊ ऐसे पंधरा हजार फौज निवड करून गोविंदपंत बुंदेले याजवर † पाठविले. अविधानीं मोंगलाई मसलत करून, होळकराचीं निशाणें लावून गेले. तों गोविंदपंत यांणीं दुरून पाहिलें. फौजेची गडबड जाली. जीनबंदी लोकांनीं केली. तों जात्या ‡ आपण उठेनात. ते लोकांस ह्मणों लागले कीं, "नारो शंकर यांची फौज आली, निशाणें त्यांचींच आहेत." असें ह्मणतात तों ते जवळ दम बांधून येऊन एकाएकींच यांजवर अविधांनीं घोडे घातले. तेसमयीं गोविंदपंत यांणीं गडबड करून पळों लागले. तों ते सरामिसळ यांतच जाले. गोविंदपंत यांस घोड्यावर बसावयाचा सराव थोडकाच होता. कोस अदकोस पळाले तों गोविंदपंत बुंदेले घोडियावरून खालीं आले. तेवेळेस कोणी मातबर* मनुष्य होते त्यांणीं दम बांधोन, घोडियावरून उड्या टाकून घोडियावर घातले. पुढें आणखी कोस पर्यंत संभाळीत गेले. तों त्यांची दाटी भारी जाली. तमाम शिरें कापीत सुटले. तेवेळेस मागती गोविंदपंत घोडियावरून खालीं आले. तेव्हां पाय जायां जाला. उठावयाची ही हिंमत हरली. लोकांस उडी टाकून काढावयासि अवसान पुरेनासें जालें.[८८] जवळ पुत्र होता तो टाकून गेला. तेथें दुसरियावरि शब्द काय ठेवावा ? ते समयीं त्यांस गोविंदपंत पाडाव सांपडले. खांशांच्या गांठी पडल्या. त्यास गोविंदपंत आजीज होऊन बहुतकरून काकुळतीस आले कीं, "मजला प्राण-दाण देणें, क्रोड रुपये देतों." ह्मणोन बोलिले. तेव्हां ते केवळ दैत्य, त्यांस करुणा कैंची ? तात्काळ शिरच्छेद करून, धड तेथें टाकून शीर घेतलें. ते समयीं दीड हजार मराठियांचीं शिरें कापिलीं. 'मुरगी मारी बचडे दाणादाण' तैसे जिकडील तिकडे पळाले. मग त्यांणीं गोविंदपंत बुंदेले यांचें शीर घेऊन, आपले फौजेंत गेले. नजीब-

८५. हातरोखा=आज्ञापत्र, हातचें पत्र.

८६. तारखी पारखी=हुषारी, सावधपण.

८७. जैतागुजर=पृष्ठ ५१ पहा. या गिराशानें मराठ्यांस भागीरथीस उतार दाखवून दिला होता. परंतु आतां तो मुसलमानांकडे सामील होऊन गोविंदरावाचा त्याणें नाश केला.

† 'अताईखान यास पाठविलें' प्रांड डफ.

‡ जात्या=स्वतः, खुद्द.

* मातबर=शूर, धीराचे सरदार.

८८. "काढावयाचीं अवसानें पुरेनाशीं झालीं" पु० प्र.

खान रोहिला याणें परम संतोष मानून, रुमालांत शीर घेऊन अबदुल अलीस नजर केलें. याप्रमाणें मित्रत्व गोविंदपंत यांचे कामांस आलें.

इकडे भाऊसाहेबांकडील वर्तमान तरि लष्करांत महागाई झाली. भोंवताले गिलचे फिरों लागले. दाणापाणियांची रस्त फौजेंत पोंचेनाशी झाली. आणि जामदारखान्यांतील खजिना कुल खालीं जाला. अन्नदुष्काळ आणि दामदुष्काळ, दोनींस ऐक्य जालें. मनुष्यास अन्नाचें खोबरें जालें. दिवसामध्यें मनुष्यास अर्ध पाव भाकर मिळेनाशी जाली. येथें हत्ती घोडे यांचा विचार काय पहावा? लष्कर केवळ जेरीस आलें. घोडे मनुष्यांची हिंमत हरली. तमाम फौजेंत निरवानिरव होऊं लागली. कोणास जगून जाऊं असा भरंवसा नाहींसा जाला. ते समयीं भाऊसाहेब यांणीं प्राणांतसमय जाणोन आपले जागां विस्मय करिते जाले कीं, " आह्मी गनीम, [आम्हीं] मोंगलाचें अन्न पाणी बंद करावें. तें न करितां आमचाच आटा बंद जाला. तेव्हां सर्व उपाय राहिला. देशींहून कोणी कुमक करावी, तेही आस्था राहिली. समागमें मुलें मनुष्यें आणिलीं एवढें वाईट केलें. असो. 'आप मेला जग बुडाला' ज्याचे दैवीं [जें] असेल तें घडेल " ह्मणोन मनांत चढ उतार करूं लागले. परंतु बाहेर व्यंगोक्ति शब्द बोलेनात. लष्करांत सोनियाचीं कडीं व रुप्याची जितकी चीजवस्त होती तितकी मोडून, एक शाळा घालून, भाऊशाई व मल्हारशाई व जनकशाई तमाम मोहरा व रुपये केले. तरी पैसा पुरेनासा जाला. मोठ्या संकटें लमाणाची खेप आली तरि पांच शेर सात शेर धारण जो आधीं जाईल त्यास मात्र मिळत होती. नाहीं तर पैसा पदरीं असोन दाणा मिळेनासा जाला. तेसमयीं जाट बरोबर असता तर अन्नपाणियाची कमती न पडती. दिल्लीस खजीना सरकारचा व शिंदे होळकर यांचा चाळीस लक्ष रुपये रोख व शिवाय कापड होतें. परंतु लष्करांत पोंचेना.

तेसमयीं गोविंदपंत बुंदेले यांचा पुत्र व पाराजीपंत वाघ असे भग्न फौज घेऊन दिल्लीस होते, त्यांस भाऊंनीं रागास येऊन पत्रें लिहिलीं कीं, " खजिना घेऊन येणें." त्याजवरून पाराजीपंत यांणीं दीड हजार घोडा खासे खासे मनुष्य निवड करून, घोड्यावर पांचशें रुपये ओझें घालून सूर्य अस्ताचे समयीं निघाले. ते कडनिकड करून कच्चे चाळीस कोस भुई [चालून] चार घटिका रात्र आहे तों लष्करापासोन दोन कोसांवर दाखल झाले. तों तेच

८९. 'मित्रत्व कामास आलें' ही व्याजोक्ति नजीबखानाचा गोविंदरावानें पूर्वीं बचाव केला होता हीं गोष्ट ध्यानांत आणिली ह्मणजे नीट समजेल. मागें पृष्ठ ४२ ओळ १२ पासून पहा.

९०. खोबरें जालें=खोबऱ्याप्रमाणें अन्न दुर्मिळ झालें? असें म्हणण्याचा प्रघात प्रथमत: देशावर पडला असावा.

९१. 'अर्धपोटीं मिळेनाशी झाली' पु० प्रत.

दिवशीं दुराणीची फौज जीगा सोडून दिल्लीचे रस्त्यावर येऊन राहिले होतें. हें वर्तमान पाराजीपंत यांस ठाऊक नव्हतें. आणि येणें-जाणियास अनाभ्यासी होते. त्यास लष्करानजीक येतांच असें भासलें कीं, लष्करा नजीक पोंचलों. ह्मणोन आपण दूर उभे राहून गोठ कोणाचा ह्मणोन पुसावयास पाठविलें. तो गोठ सुजाउद्दौला याचा होता. कोणाचा गोठ ह्मणोन विचारतांच त्यांणीं कृत्रिमपणें सांगितलें कीं, " गोठ इभ्रामखान गाडदी याचा आहे. " असें ऐकतांच लोक [यांचे] केवळ थंडीनें हात पाय आंखडले होते. हिमालय नजीक यास्तव शीतें[93] भारी. पाणी गोठतें[94]. तेथें वरकड गोष्ट काय सांगावी? त्यांतही सावध पुरुष होते त्यांणीं दम राखोन [ते] दूर उभे राहिले. गुडगुडीचे तलबी होते त्यांनीं शेंपन्नास लोकांनीं घोड्यांवरून उतरून हातांत गुडगुड्या घेऊन त्यांचे गोठांत शिरले. तों एकदांच " लेव ! लेव !" ह्मणोन पुकार झाली. जे घोडियावर सावध होते, ते निघोन गेले. आणि तलबे गुडगुडीचे होते ते त्यांजकडे तमाम हस्तगत झाले. त्यांत त्यांणीं एकास सोडिलें नाहीं. तमाम शिरें कापीत मारामार केली. त्यांचीं घोडीं व त्याजवरील खजिना झाडून घेतला. वरकड पारानीपंत वाघ व हजार नऊशें स्वार आड वाटेनें लष्करांत जाऊन पोंचले.

त्याजवर तेच दिवशीं कचेरीस शिंदे, होळकर व दमाजी गायकवाड व आणखी थोर थोर सरदार होते. तों बळवंतराव गणपतराव यांणीं शिंदे होळकर यांजवर आरोप ठेवून कुरापत काढिली. बोलते जाले कीं, " शिंदे होळकर एवढे लढते[96] सरदार असतां त्यांची केवळ हिंमत हरली. वेंजीं उतरलीं[97]. यांची गत अशी होऊन गेली. आम्ही हिंदुस्थानांत आलों या अर्थें ध्यानांत आणीनात.* असें दिसून आलें. " या प्रकारें दुरोक्ति शब्द बोलिले. तें मल्हारराव यांणीं हास्य विनोदावर नेलें. तों जनकोजी शिंदे यांस [ती] गोष्ट साहिली नाहीं. भाऊसाहेब जवळ असतां ऐसा जाबसाल केला कीं, "बळवंतराव, तुम्हीं काय पाहिलें ? आमची हिंमत हरली [म्हणतां पण] तुम्हीं दिग्विजय कोणता केला ? असो. तुह्मांस आमचा तमाशा पाहणें तर उदयीक

---

९२. ' यमुना सोडून ' तुं० प्रत.

९३. ' हिंव ' तुं० प्रत.

९४. " पाणी गार येत होतें " तुं० प्रत.

९५. " पाराजीपंत वाघ व दोन तीनशें स्वार " धो० प्रत " वाघ व लोक दोन कोस आड वाटेनें " तुं० प्रत. वरील पुणें प्रतीच्या पाठांत १०००/९०० आहे तेथें २/३ शें असावेंसें वाटतें.

९६. " एवढे एढवसरदार " पुण प्रत.

९७. "वेंजीं उतरालयाची गत दिसोन आली."=जुने झाल्याची, पाणी उतरल्याची स्थिती दिसते. धो० प्रतीचा पाठ आहे तो असा "ओझें घेऊन वीस कोस माणूस चालून उगीच बसतें ती गत होऊन बसले. "

* ह्या अर्थें इ०=आह्मी आलों म्हणून मनावर घेत नाहींत.

आम्हीं युद्ध करितों." ह्मणोन जिदेचें जावसाल करून, तेसमयीं मुजरा करून उठोन चालिले. भाऊसाहेब यांणीं होकारून पाहिलें. तों यास विषाद प्राप्त होऊन, रागें संतप्त [होऊन] डेरियास आले. तमाम फौजेंतील सरदार बोलावून सांगितलें कीं, "यार हो, आतां जिदेचा मजकूर आहे. मारतां मारतां मरावें हें उत्तम, परंतु वारंवार भग्न फौज घेऊन जाणें हें मूर्खपण." ह्मणोन फौज सावध करून, प्रातःकाळीं चार घटिका रात्र आहे तों नगारा करून, जेवून खाऊन, दिवस उगवतांच खंदक सोडून बाहेर आले. मल्हारराव यांस सांगून पाठविलें कीं, "तुह्मी फौज सिद्ध करून बाहेर निघावें. मल्हारराव यांस भाऊसाहेबीं ताकीद केली होती कीं, "जनकोजी शिंदे हे मूल आहेत. त्यांणीं उतावळी केली तरि त्यांस काकुलपणें* सांगून पहावें. आणि तुम्हीं न जावें." असें सांगितलें होतें. त्याजवरून त्यांस आड-विहिर जाली. "आपण जावें तर भाऊसाहेब रागास येतील. न जावें तर पांढरे केसास बोल लागेल." असें जाणून खांसा आपण राहून, संताजी वाघ व गोविंदपंत बुंदेले यांचा पुत्र व भोजराव बारगळ असे पांच सात हजार फौज तयार करून एका बाजूस उभे राहिले. हें वर्तमान भाऊसाहेब यांणीं ऐकून बळवंतराव गणपतराव यांस आज्ञा केली कीं, "हुजुरातीची फौज सिद्ध करून जनकोजी शिंदे यांची कुमक करावी. त्यांचे वडील आमचे सेवेवर कामास आले. तो वंश एवढाच राहिला आहे. तोही तुह्मीं वचनानें पोळून इरेस घातला. हें उत्तम नाहीं. सत्वर कुमक करणें" ह्मणोन आज्ञा करून बळवंतराव गणपतराव तयार करून वाटेस लाविले.

इकडे वर्तमान मोंगलास कळतांच नजीबखान रोहिला व अहमदखान लंगडा पठाण व कांहीं सुजाउद्दौला याजकडील फौज व कांहीं दुराणीकडील, असे निवडक[1] फौज सिद्ध करून समागमें दहा पंधरा तोफा घेऊन आपली फौज सोडून एकांगीस यावें याजप्रमाणें बाहेर आले. उभयतां दळें सन्मुख दृष्टीस पडों लागलीं. आधीं दुरूनच तोफा व बाणांचा मार होऊं लागला. तिसरा प्रहरपर्यंत याजप्रमाणें झालें. तों होळकराकडील संताजी वाघ वगैरे यांणीं गनिमी काव्यानें त्याजवर उठले. हुतुतूची घाई घडीभर झाली. तो त्यांचे पाठीवर रोहिले व दुराणी बलेशाक उठले. ते समयीं संताजी वाघ यांणीं

९८. जिदेचा = जिद्दीचा = हटतटाचा, ईर्ष्येचा.

९९. " भाऊसाहेब यांणीं स्नेहानें बोलावूं पाठविलें. तों मुजरा झाला आतां बसावयाचें नाहीं ह्मणोन गेले. विचार पाहतां शिंदे यांस विषाद " इ० धो० प्रत.

* काकुलपणें = वडीलपणें.

१००. हें भाऊचें बोलणें तुंगार प्रतींत मात्र नाहीं. नदरचुकीनें तें लिहावयाचें राहिलें असावें.

भाऊंच्या ह्या बोलण्यावरून पेशव्यांस सरदार लोकांचें 'आगत्य' होतें कीं नव्हतें. हें स्पष्ट दिसतें. मागें पृष्ठ ७५ टीप ६४ पहा.

1. 'एकांतीस' तुं० प्रत. 'एका अंगास' धो० प्रत. एकांगीस येणें = एकीकडे स्वतंत्रपणें उभें राहणें ?

आपले बाजूस निघावें [पग] त्यास दम पुरला नाहीं. शिंदे यांच्या फौजेचे आश्रयास आले. तों दुराणी व रोहिला, शिंदे यांचे फौजेवर आदळले. तों जनकोजी शिंदे आधींच इरेस पडले होते. तेसमयीं त्यांणीं आपला नेम फौजेंतून आधीं उठोन हाणावें, उष्टे झुंजास शिवूं नये, ऐसा मजकूर होता, तो सर्वांचे अनुमतें सोडून फौजेचे पाठींवर खासा आपण व तमाम लेबेचे खिजमतगार व जासूद व चोपदार व भालदार व कारकून यांणीं हातांत काठ्या घेऊन फौजें घालवून लाविली. उभय दळें एकमेकांस आदळलीं. वरकड रसालियाचा मार राहिला. तरवारीची खणाखणी जाहली. पूर्वीं जैसें मारामारी रामायणीं राक्षस आणि वानर, किंवा भारतीं कौरव पांडव यांचें सैन्य, या प्रकारें समारंभ जाहला. गनिमाचे फौजेंतील भले लोकांनीं तोंड माघारें केलें तरि काठी मारीत. शिपाई लोकांस एकीकडे आड, एकीकडे विहिर, ऐसा प्रकार जाला. लोकांस 'लेजेदे दान जेलेदे प्राण' तैसें घडलें. दोन्हींही दळें हटेनात. उभयतां फौजेमध्यें अंतर, हात थोडा दूर, त्यांत ज्यांस हिंमत त्यांणीं उठोन हाणावें. मोंगलांकडील विशेष चमत्कार वर्णावा तर त्यांचा सहजच स्वभाव, ते असुरचें; परंतु मराठियांणीं ते दिवशीं शर्थ केली[६]. तों सायंकाळ होत आला. तेसमयीं बळवंतराव गणपतराव यांणीं कुमक केली असती तरि तेच दिवशीं तांम्राचा पराभव जाला असता. बळवंतराव यांचे चित्तांतील मनसबा कीं "शिंदे होळकराचे फौजेनें धास्त खादली आहे. दुराणीपुढें यांस दम निघणार नाहीं." ही खातरजमा चित्तांत आणून आपले जागियावर तमाशा पहात उभे राहिले. ही फौज नामोहरम[७] जालियावर आपण पुढें घोडे घालून मारामार करावी. याअर्थें दम खाऊन राहिले. तों ते दिवशीं शिंदे केवळ इरेस पडले. रण सोडून माघारे हटेनात. तों सायंकाळ व्हावयास आला. मग शिंदे यांजकडील फौजेनें उतार व्हावा तैसा मार देत देत [गिलचा] माघारा सारून त्यांचे गोटांत घातला. त्यांचे गोठाचा खंदक होता तेथपर्यंत घालवून तोफा देखील सोडाविल्या. दोन चार ओढून आणिल्या. थोर तोफा ओढेनात त्यांचे कानियांत खिळे मारिले. तों केवळ अंधार पडला. मग ज-

२. लबेचे=निरोप पोंचविणारे.

३. 'होळकरांची फौज' धों० प्रत.

४. 'अंतर हिंमत' पुणें प्रत.

५. 'ते प्रत्यक्ष असुरच' पाठांतर.

६. 'मराठियाची शर्थ झाली' पाठांतर.

७. नामोहरम=पराभूत.

८ "सायंकाळ झाला. मशाला लागल्या. तेव्हां शिंदे यांणीं एकवेळ हर हर म्हणोन एकदांचे उठावणी करून * * तसा मार देत देत त्यांचे गोटांत नेऊन घातले. तमाम लष्कर याचा कल्होळ होऊन तमाम बुणगे पळों लागले. तोफा शिंदे यांणीं सोडाविल्या. तोफा भारी. माणसांनीं वाहेनात. तोफांचे बैल घेऊन गेले होते. * * अपरात्र झाली माणसास माणूस ओळखीनासें झालें. ते समयीं चार तोफा आणिल्या." धों० प्रतीचा पाठ.

नकोजी शिंदे फौजेसह माघारे फिरले. पांच सातशें मनुष्य घोडे ठार पडले. तसेंच जायां जाले. ते दिवशीं रोहिले व दुराणी हजार संख्या मनुष्य ठार जाले.

याप्रमाणें यश संपादून जनकोजी शिंदे शहाजणें वाजवीत गोठास चालिले. तों भाऊसाहेब आडवे आले. तों बळवंतरावही येऊन पोंचले. जनकोजी शिंदे यांज-कडे बळवंतराव आले, तेसमयीं जनकोजी शिंदे यांस क्रोधाचा आवेश येऊन गाली-प्रदानें केलीं कीं, “ तुमचे चित्तांत आमची फजीती व्हावी असें होतें. परंतु ईश्वरसत्ता प्रमाण. आम्ही सेवेशीं चोर नव्हत. सेवेशीं चोर असतों त-रि ईश्वर आम्हांस यश न देता. कौतुकें तुमचे दृष्टीस पडतें.” म्हणोन बोल-तांच भाऊसाहेबीं त्यांस चार गोष्टी सांगून शांतवन केलें. डेरियापावेतों आले. समाधान करून भाऊसाहेब आपल्या डेरियास गेले. जनकोजी शिंदे यांजक-डील भले मनुष्य ठार पडले होते. गोरकंपणेंची साहित्य करून त्यांचीं सार्थकें केलीं. तों बळवंतराव गणपत यांस वाईट वाटलें. “गोष्ट आपणाकडे आली. आमचा घात आम्हींच केला. करावयास गेलों एक आणि जाहलें एक.” असें अवघड मानून स्तब्ध राहिले. इकडे दुराणी अबदुल अली व रोहिले व सु-जाउद्दौला यांणीं हें युद्ध जालियावर शिकस्त खादली होती. आपले जागा मो-गल दगावले होते. त्यांतच [मराठ्यांनीं] कूच केलें असतें तर त्यांस गळां पडावयाचें सामर्थ्य नव्हतें. पुढील होणार भवितव्य. मागती दम खाऊन ठिकाणींच राहिले.

एक दोन दिवस राहिले तों इकडे गोविंदपंत बुंदेले यांचें शीर कापून ने-लें होतें [तें] शीर व वकील पत्रें भाऊसाहेब यांजकडे पाठविलीं कीं, “तुम-चे गोविंदपंत पुढें तुम्हांस स्वर्गीं जागा पहावयास गेले आहेत. आणि तुम्हांस न्यावयासि शीर पाठविलें आहे. होय न होय हें पहावें.” ह्मणोन तें शीर व पत्रें भाऊसाहेब यांजकडे वकील घेऊन आले. रुमालांतून शीर पुढें ठेवून पत्र हातीं दिलें. भाऊसाहेबांहीं पत्रें वांचून पाहून त्यांतील गर्भभाव ध्यानांत आ-णिला. गोविंदपंत बुंदेले यांचें शीर ओळखिलें. तेसमयीं कचेरीस लहान थोर सरदार होते त्यांच्या मुखश्रिया उतरल्या. तमाम लष्करांत खबर कळतांच फौ-ज थोडी बहुत हिंमत धरून होती त्यांचीं अवसानें गेलीं. इकडे भाऊसाहेब यांणीं पत्राचें उत्तर दिलें कीं, “तो जागा सर्वत्रांचा आहे. त्याशिवाय दुसरी गति कोणती आहे? प्रस्तुत तुह्मी थोर, खंदाराचे पातशहा, तुम्ही तेथें जाल तेव्हां तुमचे स्वरूपाप्रमाणें मान जाला पाहिजे. ह्मणोन तुमचे मेजवानीस पुढें गोविंदपंत बुंदले साहित्यास गेले आहेत.” म्हणोन उत्तर दिलें. शीर होतें तें ठेवून घेतलें. त्यास अन्न-प्रसाद दिला.

त्यास पंधरा वीस रोज जाले. लहान थोर म्हणूं लागले कीं, “शिंदे यांची

९. ‘ केवळ ’ पुणें प्रत. | १०. मागें पृष्ठ १०० टीप ६४ पहा.

कुमक बळवंतराव यांणीं केली असती [तर]गोष्ट फत्ते होती. कुमक न करून मसलत बुडविली.''हें ऐकून बळवंतराव यांस आवेश आला.पृथक् युद्ध करावें ऐसा चित्तांत मनसबा करून, भाऊसाहेबांकडे जाऊन अर्ज केला कीं,''शिंदे यांणीं युद्ध केल्यावर दुराणींनीं शिकस्त खादली होती. त्यास गोविंदपंत यांचें शीर कापून आणल्यावर मागती गिलचे शेरे[11] जाले. भोंवताले फिरों लागले. रस्ता* मना झाल्या. त्यास आतां मजला आज्ञा करावी. मी हुजुरात घेऊन एक वेळ युद्ध करितों.'' ह्मणून बहुतच अतिशय केला.भाऊसाहेब यांणीं दुराग्रह जाणून तमाम हुजुरात व लहान थोर सरदार यांसि आज्ञा केली कीं, ''बळवंतराव जरिपटका घेऊन युद्धास जातात. तुम्हीं फौजें सिद्ध करून युद्धास जाणें'' म्हणून ताकीद जाली. तों वरकड सरदार बहुत करून कोणी निघाले नाहींत. शिंदे होळकर मात्र इरेनें फौज सिद्ध करून ऐके[12] बाजूस उभे राहिले. बळवंतराव यांणीं हुजुरात सिद्ध करून † त्यांस चिठी पाठविली कीं, ''आपण बाहेर निघालों.'' चित्तांत विचारणा केली कीं,''यश प्राप्त जालें तरिच भाऊंस तोंड दाखवावें, नाहीं तरि तिकडेच मरावें.'' अशी योजना करून, निदानसमय जाणून बळवंतराव आपले कुटुंबांत गेले. समागमें स्त्री व मूल आपाराव होता. स्त्रीशीं जाऊन बोलिले कीं, ''ईश्वरें यश दिलें तरि उत्तम, नाहीं तरि पुनः तुमची आमची भेट स्वर्गीं होईल.'' म्हणोन डोळियांस पाणी आणून निरवानिरव केली.तों बळवंतराव याची स्त्री महा-पतिव्रता होती. तिणें जाबसाल केला कीं, ''उत्तम आहे. शत वर्षांत केव्हां तरी मरावें, त्यास या समारंभांत मुक्तता जाली तरि उत्तम जालें. त्याची क्षित कशास करावी?'' म्हणोन समाधान करून बोलती जाली कीं, ''तुह्मी लौकीक करून गेलां तरि मीही वांचणार नाहीं. तुमची सांगतीण होईन.'' म्हणोन बोलिली. मागवी बळवंतराव यांणीं उत्तर केलें कीं, ''आपाराव मूल नेणतें आहे,समागमें येणें उचित नाहीं.'' हें ऐकून स्त्रीनें उत्तर दिलें कीं, ''त्याचे प्रालब्धीं असेल तैसें घडेल. त्याची आस्था कशास पाहिजे?'' म्हणोन परस्परें बोलून बाहेर आलीं.

[नंतर] नगारा करून,फौज सिद्ध करून, खंदक सोडून निघाले.तों दुराणी व रोहिले यांची फौज ते दिवशीं भारी चढून आली.बळवंतराव व गिलचे यांचें युद्धास तोंड लागलें. मोठा प्रलय जाला. इरेचें काम, बहुतच कडनिकड केली. परंतु रोहिले व दुराणी यांणीं केवळ आगीनें भाजून काढिलें. धुराची व रेतीची व धुरळियाची गर्दी जाली. कोणास कांहीं दिसेनासें जालें. उभय दळांतील यंत्रांचा एकच भडिमार झाला. घोडीं मनुष्यें धुंद झालीं. तो

११. शेर (वाघ),=जबरदस्त.
* रसत=धान्यादिकांचा पुरावा.
१२. 'आपले बाजूस' पाठांतर.
† 'गिलच्यास' धो० प्रत.

प्रळय मराठियांस सोसेनासा जाला. गनिम गोटाचे सुमारें तडक पळों लागले. त्या धुराळियांत गर्दींत शिंदे, होळकर यांस कांहीं दिसेनासें जालें. फौज पळोन धमधमियापावेतों आली. तों शिंदे होळकर यांजवर मागून उमाळ[14] गोळ्या पडूं लागल्या. तों तशांत कांहीं वायु सुटला. त्यानें धुराळा मना जाला. पाहतातात तों रोहिल्यांची धमधमियाशीं निशाणें जाऊन पोंचलीं. धमधमियांशीं गेल्यावर बळवंतराव यांणीं तोंड काय दाखवावें, ह्मणोन माघारे फिरोन मारामार केली. दुराणी व रोहिल्याचें तोंड थोपून राहिले. तैसेच पळाले असतें तरि दुराणी येऊन गोटांत शिरते. तशांत एकाएकींच बळवंतराव यांचे आयुष्याची दोरी स्वर्गींची तुटली. आयुष्याचा संग्रह सरला ह्मणोन कुटुंबाचा ऋणानुबंध पुरला. आयुष्याची मर्यादा जाली. ह्मणोन गोळी लागोन घोडिया खालीं आले. तों दुराणीची गांठ पडली. त्यांणीं बळवंतराव यांचें शीर कापावयास उरावर पाय देऊन गळ्याची घाटी सोडविली. तों हें अनुचित पाहून खंडेराव नाईक निंबाळकर अकळूजेकर[15] यांणीं केवळ सती पडतात तैसेच त्या मुरद्यावर जाऊन वर्षले. शिपायगिरीची शर्त करून मुर्दा सोडविला. शीर कापूं दिलें नाहीं. निदान खानदान* मनुष्य याप्रमाणें कामास येतें. खंडेराव नाईक यांस जखमाही लागल्या, परंतु शीर कापूं दिलें नाहीं. असो. त्यांणीं क्षत्रधर्माची यथास्थित पुरवून दिली. तों धुराळियाची गर्दी निघून गेलियावर एकाएकींच रोहिल्यांचीं निशाणें धमधमियापाशीं आलीं, [होतीं] तीं शिंदे होळकर यांचे दृष्टीस पडलीं. मग शिंदे होळकर यांणीं मध्यें घोडीं घालून अगदींच खांडावा[16] तोडिला. पांच हजार रोहिला पाठीशीं सांपडला, तितका ठार मारून टाकिला. त्यांत एक खबर सांगावयास जाऊं दिला नाहीं. वरकड फौज दुराणीची निघोन गेली. पांच हजार मनुष्य त्यांजकडील ठार जाले. मुर्द्यावर मुर्द्यांचे ढीग पडले. अशुद्धाचे प्रवाह चालिले. याप्रमाणें मोठें युद्ध होऊन शांत जालें. रोहिले व दुराणी आपले गोटास गेले. श्रीमंतांकडील भले लोकांचे मुर्दे त्या मुडद्यांत सरमिसळ होते ते ओळखूं न येत. प्रयत्नें हुडकून काढून त्यांचीं सार्थकें केलीं. बळवंतराव यांचा मुडदा भाऊसाहेब यांणीं आणवून पाहून डोळ्यांस पाणी आणिलें. "बळवंतराव आह्मांस टाकून गेले." ह्मणून बहुतच शोक केला. मुर्दा डेरियास आणिला.

हें वर्तमान बळवंतराव यांची स्त्री डेरियांत होती, तिणें ऐकून तैशीच बाहेर आली. मुडदा पाहून क्षणभर स्तब्ध होऊन बोलती जाली कीं, " राव

१३. धमधमा=खंदकाच्या बाजूनें तोफा लावण्यासाठीं रचलेला मातीचा बांध, मोरचा.

१४. उमाळ=(अतिशय, वर्षाव) पुष्कळ या अर्थी.

१५. अकळूज सोलापूर जिल्ह्यांत आहे.

* खानदान=कुलीन, कुलशीलयुक्त.

१६. खांडावा ?

आह्मांस टाकून गेले. अतएव अहेवपण* हरले, आतां आपण राहणें उचित नाहीं.'' ह्मणोन रूदन न करितां मुरादियापाशीं बैसली. बळवंतराव यांचें मुख अवलोकन करून, पूर्व सुख आठवून बोलों लागली कीं, ''राव ! तुम्ही आह्मांवर कां रुसलां ! आमचे हातचा विडा कां घेतां नाहीं ? आम्हीं तुमचें काय केलें ? आह्मांशीं बोलून गेल्या एक प्रहर लोटला नाहीं ! ईश्वरें आह्मांस एवढें निर्वाण कां दाखविलें ? राव यांणीं सर्व संपत्तीची व आसची आस्था सोडून गेले !'' तों जवळ पुत्र आपाराव बळवंतराव हें मूल होतें. बारा वर्षें जालीं होतीं. त्याणीं मातुश्रीचे ओटींत शिरून दाढीबोटी धरून बोलूं लागले कीं, '' आह्मांस सोडून राव निघोन गेले. आणि तुह्मी समागमें सहगमन जाऊं ह्मणतां, तेव्हां आह्मीं अन्नपाणी कोणास मागावें ? व कोणावर रुसावें ? '' असें ऐकून बाई बोलती जाली कीं, '' बापा, तुह्मीं अन्नपाणी ईश्वराजवळ मागावें, आणि ईश्वरावरच रुसावें. आतां आह्मांस मिथ्या मायाजाळांत गोवूं नये.'' ह्मणोन त्यास ढकलून दिलें. तों भाऊसाहेब यांणीं येऊन बहुत प्रकारें बोध केला कीं, ''पुत्र असतां जाणें उचित नाहीं. आपाराव आहे यास सवाई बळवंतराव करीन तरीच जन्मा आलियाचें सार्थक. '' ह्मणोन समाधान करून बोलिले बाईंनीं उत्तर केलें कीं, ''मूल तुमच्या वोटींत आहे. कळेल तैसा परामर्ष करीत जावा. आम्हीं प्रपंचाचें रहस्य संपूर्ण अनुभवलें. आतां आस्था कांहीं राहिली नाहीं. यासमयीं आमचे मायबाप तुम्हीं होऊन आमची बोळवण करावी.'' ह्मणोन निश्चयाचें उत्तर दिलें. मग भाऊसाहेबांनीं सहगमनाचें साहित्य यथास्थित करून उभयतां स्त्रीपुरुषाचें दहन केलें. मुलाकडून त्यांचे तेरा दिवसांचें सार्थक करून यथाविधि दान धर्म केला.†

यासमयीं बळवंतराव यांची समाप्ति जाल्यावर फौजेनें धास्त बहुत खादली. बाहेर कोणी निघेनासें जालें. दुराणी त्यांस मारूं लागले. अन्न दृष्टीस पडेनासें जालें. मग तमाम लोक भाऊसाहेब यांचे डेरियास जाऊन अर्ज केला कीं, ''भाऊसाहेब! आह्मांस रणांत मारावें, परंतु अन्नाविणें मारूं नये.'' असें बोलिल्यावर भाऊसाहेब यांणीं शिंदे होळकर व दमाजी गायकवाड व समशेर बहादर व विठ्ठल शिवदेव व अंताजी माणकेश्वर व यशवंतराव पवार व सोनजी भापकर व आणखीही कित्येक सरदार थोर थोर होते त्यांस बोलावून आणिलें. आणि एकत्र होऊन मनसबा केला कीं, ''आतां कुजून मरावें हें

* अहेवपण=अविधवापण=सुवासिनीत्व.
' घेतला नाहीं ' पाठांतर.
१७. दाढी बोटी (होटी)धरून=लडिवाळपणें, काकुलतीस येऊन.

† ही बळवंतरावाची व त्यांच्या धर्मपत्नाची हकीगत वाचून अंतःकरण पिळून जातें

ठीक नाहीं. गिलचे यांचें पारिपत्य करावें. गिलचांचें बळ दिवसेंदिवस बहुत होतच चालिलें, आणि आपलें लष्कर झडत चालिलें. घोडीं मेलीं. मातबर खांसा घास्यामुळें पाय-उतारा जाला.* यास्तव एक वेळ हा मुक्काम सोडून बाहेर मोकळे रानीं निघोन जावें. दिल्लीचा रस्ता सोडून दुसरेकडून जावें तर झाडी मातबर आहे, मार्ग नाहीं. तोफखाना निभावणार नाहीं. यास्तव दिल्लीच्या रस्त्यानें जावयासि मार्ग उत्तम आहे. परंतु वाटेवरि गिलचे यांचा मुक्काम राहिला आहे. ते जाऊं देणार नाहींत. यास्तव बंदोबस्तीनें निघोन जावें. यमुनेच्याच तीरीं येथून पांच कोसांवर जाऊन नदी पाठीशीं घ्यावी. पुढें गिलचांचें तोंडावर तोफखाना द्यावा. दिल्ली उजवे बाजूस राहून, दिल्लीहून सरंजाम आणवून सारें लष्कर आबाद करावें." तेव्हां मल्हारजी होळकर बोलिले कीं, "गिलचा मार्गावरि असतां फार करून जावयास निभाव कैसा होइल?" तेव्हां निश्चय केला कीं, "कुल बुणगे सुद्धां झुंज देत, उडवीत, मारीत जावें. आणि पुढें मुक्काम झालियावर चोहोंकडून सरंजामही येऊन पोंचेल. लष्कर अबादान झाल्यावरि पुन: गिलचांचें पारिपत्य करूं." हा सिद्धांत केला. तेव्हां जनकोजी शिंदे यांसि मल्हारराव यांणीं सांगितलें कीं, "निभाव जाला तरि हा विचार उत्तमच आहे.नाहीं तरि, निभाव न जाल्यास पुढें गत कैशी होईल? निघण्याचा विचार ठीक दिसत नाहीं. परंतु भाऊसाहेबांचा व सर्वत्र मुत्सद्दी व सरदार यांचा लहान थोरांचा आग्रह कीं, कूच करून दिल्लीच्या रोखें जावें. यास्तव उपाय राहिला. परंतु उद्यांच निघून जावें असें नाहीं. रविवारीं कूच करून जावें."तेव्हां भाऊसाहेब बोलिले कीं, "आज मंगळवार आहे रविवारास सहा दिवस अवकाश आहे. तोंपर्यंत लष्कराचे लोक कितीक अन्नाविणें मरतील, कितीक अन्नामुळें गिलचांचे लष्करांत जातील, मग जाऊन सार्थक काय! इतके दिवस लष्करांत लोकांस धीर पुरवत नाहीं. यास्तव उदयीकच कूच करून जावें.मरावें कीं मारावें. हाच सिद्धांत उत्तम." यास्तव याप्रमाणें मनसबा ठरावून इब्राहिमखान गाडदी यास बोलावूं पाठविलें. यासही हा विचार पुसला. तों इब्राहिमखान गाडदी यानें जावसाल केला कीं, "भाऊसाहेब, तुह्मां जे समयीं इकडे यावयाची मसलत केली ते समयीं तुमचें आमचें इमान प्रमाण जाहलें तेंच करार आहे. आमचें गैर इमान असतें तरि आम्ही आजपर्यंत येथें तुह्मांपाशीं न ठरतों. तुह्मांस मिथ्या भासेल तरि प्रचीत दाखवितों." ह्मणोन बोलोन दुराणी व नजीबखान रोहिला व सुजाउद्दौला यांचीं पत्रें पंचवीस दाखविलीं कीं, "तुम्ही आह्मी एक जात आहों. यासमयीं आह्मांकडे यावें. ह्मणजे तुह्मांस पंचवीस लक्षांचा मुलुख देऊं. पातशाही उम-

*म्हणजे मोठमोठे राऊत घोडे मेल्यामुळें अश्वरहित झाले.

राषी देतो." म्हणोन पत्रें दाखविलीं. प्रविष्ट केलीं. भाऊंनीं वाचून पाहिलीं तेव्हां इब्राहिमखान गाडदी याची निखालसता देखिली. उत्तर दिलें कीं, "तुमचें आमचें इमान आहे तेंच करार* आहे. परंतु आतां दिल्लीस जाऊन पोंचावयाची मसलत कोणती करावी? निभावणी कैशी होईल ? याची मसलत काय? " याप्रमाणें पुसतांच इब्राहिमखान गाडदी याणें निरोत्तर केलें कीं, "तुह्मी गनीम लोक, तुम्हांस हिंमत पुरवणार नाहीं तुम्ही आम्हांस घेऊन आलां ते कांहीं निभावणी करावयाची दिसत नाहीं. रणांत आम्हांस सोडून जाल. आम्हांस मात्र मृत्यूनें गाठलें, हेंच खरें." असें ऐकून मागती भाऊसाहेबीं दुसरें इमान दिलें कीं, "तुम्हांस सोडून आम्ही कदापि जाणार नाहीं. तुह्मी जेथें उडी टाकून उभे रहाल तेथें आम्हीही कत्तल होऊन जाऊं. परंतु रण सोडून जाऊं हें घडणार नाहीं." म्हणोन इमान प्रमाण दिलें. तेव्हां इब्राहिमखान याणें निखालसता मसलत[१८] दिली कीं, "हर यत्नें दिल्लीस पोंचावें हें खरेंच आहे. आतां जावयास उपाय सांगणें, त्या रीतीनें वर्ताल तर अवघेच पार पडून जाऊं. याची मसलत एक आहे कीं, "देशीं मोंगल निजामअल्ली नबाब तुम्हांशीं लढाई हमेशा करितो, याजप्रमाणें गोल बांधून मध्यें बुणगे घालावे. व भोंवताला आराबा वांटून द्यावा. चहूंकडे चार सरदार मातबर देऊन जिकडील तिकडे बाजवा वांटून द्याव्या. आणि कोस दोन कोस लढत भांडत दिल्लीस जाऊन पोंचावें." याप्रमाणें मसलत सांगितली. ती सर्वत्रांचे चित्तास† आली.

याप्रमाणें निश्चय ठरल्यावर दुसरे दिवशीं तमाम फौजेस खर्चास दिलें. पहिल्यानें ज्यांस बाजारांत अन्न मिळालें, त्यांनीं आणिलें. ज्यांस अन्न न मिळे त्यांनीं मिठाया आणिल्या. निदान कोणी गूळ, खोबरें खारीक, साकरही आणिली. वाणियाचे घरीं नाहींशी केली. फौजेंत तमाम निरवानिरव जाली. प्रहर रात्र पहांटेची उजेडावयाची राहिली तों कुचाचा नगारा जाला. तो दिवस शके १६८२ सोळाशें ब्यायशीं, पौष शुद्ध ८ बुधवासर होतो[१९], विक्रमनाम संवत्सर होता. तमाम फौज सिद्ध होऊन बुणगे व फौज व तोफखाना बाहेर निघाला. तों सुर्योदय झाला. ते दिवशीं प्रातःकाळीं स्वारी तयार केली. भालदार चोपदार व सरकारकून जागां [जागां] सरदारां [कडे] पाठविले कीं, " लौकर स्वार होऊन निशाणापाशीं यावें " याप्रमाणें सर्वांस ताकीद करून खासा आपण व विश्वासराव अंबारींत स्वार जाले. सौभाग्यवती पार्वतीबाई व नाना फडणीस यांची मातुश्री व स्त्री एक अंबारींत

* करार = शब्द.

१८. 'इब्रमखा याणें व आणखी लहान थोर सरदार यणीं' पुणे प्रत.

† ह्या मसलतीस काशीराजानें लिहिलेल्या फारशी बखरीचा किंवा इंग्रजी भाषांतराचा आधार नाहीं

१९ ता० ७ जानुआरी सन इ० १७६१. 'बुधवासर होता' हे शब्द तु प्रतींत नाहींत.

पार्वतीबाईचे नजीक होतीं.[20] आणि तोफखाना [व] इब्राहिमखान गारदी [पुढें.] उजवे बाजूस शिंदे होळकर होते. डावे बाजूस दमाजी गायकवाड व यशवंतराव पंवार व अंताजी माणकेश्वर व विठ्ठलराव शिवदेव व समशेर बहादर व आणखी लहान थोर पथके डावे बाजूस[1] होते. मध्यें आपण खांसे व हुजरात होती. कितीएक पथकें पिच्छाडीस बुणगे मध्यें घालून होते. याप्रमाणें नेमणूक करून, गोलचा गोल, सात आठ घटका दिवस आल्यावर निशाणें हत्तीवर देऊन, नौबत चौघडा सुरू करून, भाराभार चालिले. दीड कोसावर जाऊन उभे राहिले. आणि तोफखान्यापैकीं मातबर मातबर तोफा निवड करून पुढें गिलचियाचे तोंडावर घातल्या. बाकीच्या हलक्या तोफा सभोंवत्या देऊन, त्यांचे मागें गारदी यांचा रिसाला नेमून दिला. त्यांचे मागें सड्या फौजा, त्यांचे मागें बुणगे, त्यांचे मागें कांहीं सड्या फौजा, असे जिकडील तिकडे बंदोबस्त यथास्थित राखिला. आणि तळ सोडून दीड कोसावर जमावसुद्धां आले. मागें तळावरील गाडे व छकडे आणि कितीएक सरंजाम न चाले, तो जाग्यावरच टाकिला.

तिकडे मोंगल आपले तळावरि तयार होऊन जमावसुद्धां . आंवळून उभा राहिला. तों भाऊसाहेब यांणीं मसलत केली कीं, "आपण नीट चालून जावें. आह्मांस गिलचानें वाट देऊन एकीकडे बगल मारून[21] जाइला तरि यांसीं आपले लढाईचें प्रयोजन नाहीं.[22] आणि मार्ग मोकळा करीत नाहीं तरि मधींच घोडे घालून मारामार करीत उधळून, मार देत, नीट निघोन जावें." अशी मसलत केली. रात्रीं मनसबा केला होता तो राहिलें[23]. आणि पुढें होणार 'विनाशकालीं विपरीतबुद्धी' निर्माण जाली तेसमयीं सर्वत्रांस सांगून, भाराबा अवघा मागें टाकून, निशाणें सोडून, फौजा पुढें चालिल्या. तेव्हां फौज जमूनही नव्हती. मुजऱ्यास धोरसा[24] धरावा तैसा फरा बांधोन फौज उभी राहिली. तेसमयीं इब्राहिमखान गारदी याणें हें पाहून चित्तांत विचारणा केली कीं, "रात्री भाऊसाहेब यांणीं मनसबा केला काय? आणि कर्तव्य हें केलें काय? असो. आतां मसलतीस धक्का पुरता बसला उपाय अवघाच राहिला. भाऊसाहेबांच्या बोलण्याची शाश्वती पुरती समजली. असो आह्मी भाऊसा-

२०. ह्या शब्दापुढें तुं० प्रतींत असें लिहिलें आहे:—"रात्रीं मनसबा केला होता जो तो राहिला पुढें विनाशकाल. भाराबा मागें टाकून फौजा झाडून पुढें निघाल्या उजवे बाजूस शिंदे होळकर होते."

1 पुढें २७ टीप पहा.

२१. बगल मारून=एके बाजूस होऊन.

२२. धा० प्रत. "त्यांचें लढाईचें प्रयोजन एकंदर नाहीं" येथपासून तुंगार प्रतीच्या पाठांत अंतर फार येतें. बहुधा मधील मधील मजकूर गाळलेला आहे. व कोठें कोठें मागें पुढें झालेला आहे.

२३ वर टीप २० पहा.

२४. धारसा=कड, धार.

हेब यांस इमान दिलें आहे. त्यापेक्षां आतां मागें पुढें पहावें तरि, आपले दु-भंजांस बोल लागेल. भाऊसाहेब जें करतील, त्यास सादर न होतां गत तर नाहीं. दैवीं असेल तैसें घडेल. परंतु रणांत विन्मुख व्हावयाचें नाहीं. असो, आपले आयुष्याची सीमा होऊन शंभर वर्षे आतांच पूर्ण भरली, हें खरें. आ-तां 'आपले बळें घालावी कास, कोणाची न धरावी आस' तैसें घडलें." इभ्राहिमखान गारदी याणें आराबा सोडून तोही डावे बाजूस आला. बुणगे व तोफखाना टाकून मागें मोकळा राहिला.

इकडे शाहून मोंगल तयार होऊन तोही युद्धास उभा राहिला. तेसमयीं अबदुल अलीकडील वकील भाऊंकडे आले. "आजचे दिवस झुंजास तह-कुबी करावी, सलूखाचें बोलून ठीक करितों. उतावळी न करणें" ह्मणोन आले. भाऊसाहेबीं त्यांस धिःकार करून माघारें लाविलें[२५]. परस्परें गोळागोळी-स तोंड लागलें. त्यांजकडील तीनशें तोफा व गनिमांकडील दोनशें तोफा, ए-कदांच सरबत्ती जाली. शिवाय धाकटीं यंत्रें, हतनाला व शुतरनाला व बंदु-का व रेकले ह्यांस गणित नाहीं. मोठीशी गर्दी होऊन गेली. धुराचे गर्दीनें सूर्यबिंब आच्छादिलें. कोणाची खबर कोणास नाहींशी जाली. त्यांत शूर होते त्यांस वीरश्रिया आल्या. भ्याड होते त्यांस ऐसें जालें कीं, 'धरणी माय, दे ठाय' तैसें जालें. धडाकियाखालीं घोडे मनुष्यें धुंद जालीं. रणतुरें व रणभेरी व आराबियाचीं वाद्यें [असा] एकदांच कल्होळ जाला. उभय दळें मिळतीं जालीं. तों हुजरातीची फौज, बहुत दिवसांचे खानदान[२६] लोक होते, त्यांणीं कृत-संकल्प केला कीं, "बहुत दिवस यांचें अन्न भक्षिलें आहे. त्याची उत्तीर्णता आज आहे." ह्मणोन त्यांजवरि हुजरातीनें कडनिकड करून घोडे घातले. झुंजास तोंड लावून घाव केलीं[२७]. क्षणभर हुर्तूतूसारिखे त्यांस खोडूनही

२५ या गोष्टीशीं इंग्रजी ग्रंथांचा अगर काशीराजाचे बखरीचा मेळ पडत नाहीं. उलटें ह्या ग्रंथांत- असें लिहिलें आहे कीं, भाऊंनींच शेवटली चिटी सुजाउद्दवला यां-जकडे पाठविली कीं, 'भांडें पूर्ण भरलें. एक बिंदुही जास्त राहूं शकत नाहीं स-त्याचें काय कारणें असेल तें आतां करा. अगर नाहीं म्हणून साफ सांगा.'

२६. खानदान कलान, मोठ्या कुळांत जन्मलेले

२७. काशीराजानें लढाईच्या वेळीं दोन्हीं फौजाची व्यवस्था खालीं लिहिल्याप्रमाणें होती म्हणून लिहिलें आहे.

अहमदशहाचा तंबू.

हरखुरदार खान.	अमीर बेगखान.	दुंदेखान रोहिला.	ह. फौज रहिमत-खान.	अहमद खान बंगश.	दुराणो वजीरशहा वल्लीखान.	शुजाउ-द्दौला.	नजीबखान रोहिला.	सहापसंद-खान.

दुराणी तोफखाना.

[उत्तर] मधील मैदान [दक्षिण]

(पुढें चालू.)

घालविलें. एक वेळ यांसही मोडून ते घालवीत. अशा पांच सात हिरहिंच्या[29] जाल्या. तों विठ्ठल शिवदेव व यशवंतराव पंवार कांहींसे पुढें वेढून[30] गेले. त्यांजवर झुंज पडलें. तेव्हां हे क रैके[31] रा नें माघारे तोफखान्यांत येऊन उभे राहिले. दमाजी गायकवाड यांजवर गिलच्यांनीं येऊन नेट बसविला. तेही माघारे येऊन उभे राहिले. मुक्कामीं गोटाचा गोट येऊन उभा राहिला होता. त्याप्रमाणें पथकें उभीं होतीं. त्यांजवर खांसा अबदुल अली त्या झुंजावरि डावे बाजूस होतो[32]. त्यानें झुंज भारी केलें. कुल भाऊसाहेब यांजकडील पथकें माघारीं फिरविलीं. हलके बहुत जाले. इभ्राहिमखान गारदी याजवर खांसा दुराणी व रोहिला यांणीं चालून घेतलें. यांची[33] एक रंजक उडाली. तिकडील लोक बहुत पडले. परंतु जाग्यावरून हलले नाहींत. तैसेच नेट धरून मारीत आले. आणि इभ्राहिमखान गारदी याजवरि चालोन आले. इभ्रमखान गारदी याजवरिच पडले. कुमक कोणींच केली* नाहीं. तथापि संभाळून येऊन हुजरातीचे लोक एक होऊन संधान साधिलें. तोफा सुटत होत्या. लढाई मना जाली नव्हती. मातबर एक प्रहरपर्यंत लढाई केली.

इकडे उजवे बाजूस शिंदे होळकर होते यांजवरि सुजाउद्दौला वगैरे यांणीं येऊन झुंज दिलें. झुंज मातबर होऊं लागलें. मध्यें भाऊसाहेब व रावसाहेब अंबारींत होते. ते घोडियावर स्वार जाले. भाऊसाहेब बोर घोडीवर[34] व रावसाहेब पीलबाला घोडा याजवरि स्वार जाले. चहूंकडून संभाळून होते झुंजाचें तोंड भारी लागलें. मारामारी होतच आहे. मातबरच खांसे पडों लागले. तेसमयीं विश्वासराव हुजरातीच्या लोकांत येऊन त्यांनीं घोडे घातले. आणि घाव

मराठे तोफखाना.

इभ्रमखान गारदी.	दमाजी गायकवाड.	विठ्ठल शिवदेव	भाऊसाहेब व विश्वासराव	यशवंतराव पवार.	समशेर बहादर.	मल्हारराव होळकर.	जनकोजी शिंदे.

मराठ्यांचा गोट.

२८. हुतुतू मारख=मराठ्यासारखें.

२९. हिरहिंच्या=वेगानें, त्वेषानें केलेल्या चढाव्या किंवा हल्ले

३०. वाढून गेले=चालून गेले.

३१. लष्करानें ? कच खाऊन ?

३२ "खासा अबदाली कांहीं फौजेनिशीं मागें राहून पुढील लढत्या फौजची व्यवस्था करीत होता. यागावर एक वखतां मराठ्यांच्या ऐन जयाच्या वेळीं त्याणें जागजागीं मदत पाठविली व पळून आलेल्या आपल्या शिपायांस पुन्हा लढण्यास हांकून लाविलें. ह्या व्यवस्थेमुळेंच दुराणीस ह्या दिवशीं यश आलें." असें काशीराजाचें म्हणणें आहे

३३ म्ह० गार्दी लोकांची.

* दमाजी गायकवाड यांची मदत इभ्रमखानास फार झाली. ग्रांट डफ

३४. "हार घोडीवर व रावसाहेब पिल्या घोड्यावर" धो० प्रत. पीलबाला=हत्तीच्या बांध्याचा. बोर=काळसर तांबड्या रंगाचा.

केला. तों ईश्वरी क्षोभ जाला. एकाएकींच छातीमध्यें गोळी लागून विश्वासराव ठार[३५] जाले. नानासाहेबांचें निधान हरपलें लोकांनीं कडनिकड करून मुर्दा अंबारींत घातला. आणि वरतीं शालजोडी घातली. हें वर्तमान भाऊसाहेबांनीं पाहून अवसान सोडिलें. बहुतसा विलाप करूं लागले. मग भाऊसाहेबांनीं निश्चय केला कीं, या उपरि गिलचा खाशानिशीं मारीन. म्हणोन लोकांस ताकीद केली. आणि झुंज केलें. हाणा! हाणा! असें मुखें बोलोन बरोबर समशेर बहादर घेऊन पुढें जाले. आणि तीन वेळ हत्यार केलें. लोकांनीं हिंमत धरून, भाऊसाहेबांबरोबर पुढें सरसावून, शिपायगिरी बहुत केली. रोहिला माघारीं फिरविला. अबदुल अली पळोन नदीपारास गेले[३६]. शर्थ जाली.

पुढें विठ्ठलराव शिवदेव यांणीं बुणगे पेशजी गिलचे चाकर ठेविले होते. ते दोन हजार होते. त्यासमयीं त्यांस इशारतीस भगवा पटका दिला होता. तो डोईस बांधून फिरत होते. तेसमयीं विश्वासराव पडले, ही खबर लष्करांत बुणागियांत आली. त्याजमुळें लष्कर गडबलेंच होतें. गिलचे चाकर यांणीं भगवा पटका टाकून दिला, आणि बुणगियांत आवई घातली आणि लुटूं लागले. बुणग्यानें पळ काढिला. बुणगे पळतें हें पाहून विठ्ठल शिवदेव यांणींही पळ काढिला. आधींच विश्वासराव यांचें वर्तमान ऐकून दहशत खादली होती. कोणी दम धरून बुणग्यांत राहीनासें जालें. लुटीची आवई घातली आणि धुमाळी मांडिली.

इकडे भाऊसाहेबांकडे युद्ध होतच होतें. भाऊसाहेब यांची स्त्री पार्वतीबाई तेथें होती. अंबारीस अंबारी तटली होती. युद्धाचे धुंदींत घाबरी होऊन अवघें लक्ष पुढेंच होतें. तों एकाएकींच मुर्दा पाहिला. आणि बाईनें महातास पुसलें कीं, "मुर्दा कोणाचा आहे?" त्याणें उत्तर केलें कीं, "विश्वासरावसाहेब ठार जाले!" खवासखान्यांत खिसमतगार होता, त्यास सांगोन तोंड उघडून पाहिलें. तों रावसाहेब मृत्यु पावले हें देखिलें. पार्वतीबाईनीं पाहून ऊर बडविलें. शंखध्वनि केली. आणि बोलती जाली कीं, "ईश्वरा! आकपाळ

३५. १२ वाजताचे सुमारास भाऊंनीं दुराणी वजीरास मागें हटविलें. त्याचे लोक पळून जाऊन त्याचा अगदीं मोड झाला होता. अशा समयांत अबदालीनें वजीरास मदत करण्याकरितां पाठविलेली १०००० स्वारांची मांडची मोड भरधांव भाऊ व विश्वासराव यांजवर पडली त्यावेळीं जी हातघाईची लढाई झाली तींत विश्वासराव जखमी होऊन घोड्याखालीं आला. काशीराज म्हणतो गोळीची जखम नव्हती. मानेवर तरवारेची व डावे डोळ्याचे वरचे बाजूस तीराची अशा दोन जखमा होत्या.

३६ वर टीप ३२ पहा.

३७. गिलचे लोकांची एक टोळी मराठ्यांच्या तोफखान्याकडे होती त्या लोकांनीं आपल्या देशाचे लोकांबरोबर लढण्याचें नाकारून आम्हांस रजा द्यावी म्हणून भाऊस विनंती केली व त्याप्रमाणें त्यांस पूर्वींच फौजेंतून लावून दिलें होतें, असें ग्रांट डफ म्हणतात.

त्यास एवढे निर्वाण कां दाखविलें? रावसाहेबांसारिखें रत्न गेलें!" म्हणोन बहुतच शोक करिती जाली तों जवळ नाना फडणीस यांची मातुश्री होती तिणें शांत केली. "बाई, रडें ईश्वरें ओढूनच आणिलें आहे. एवढ्यावरच मुक्त जालां असा अर्थ नाहीं. अजुनीही सर्वत्र महा अनर्थांत आहे. यांत ईश्वर पार पाडील तर बरें, नाहीं तर रडें लागलेंच आहे. तों पावेतों दम खावा." ह्मणोन शांत केली.

इकडे हुजरातीनें व इब्राहिमखान गारदी याणें कडनिकड करून, एक वेळ त्यांस मोडून त्यांचे जाग्या पावेतों तुडवीत तुडवीत गेले. तेसमयीं अबदुल अली दुराणी केवळ नामर्द, यमुना तीरानें दोन कोस पळाले. हें नजीबखान याणें ऐकून व पाहून दातानें ओंठ चावून हवदियांतून पायउतारा जाला. तैसाच दुंदेखान रोहिला व अहमदखान लंगडा असे पाय उतारा जाले. आणि शिंदे होळकर हे उजवे बाजूस आहेत, ऐशी बातमी आणून डावे बाजूस चालोन घेतलें.[३८] आधीं तोंड समशेर बहादर याजवर बसविलें. तेसमयीं समशेर बहादर याणें मारामारी बहुत केली. तों फौजेनें हातच सोडिले. आंगें पाहिजे तितकी केली. आंगावर जखमाही बहुत चढल्या. परंतु फौज फुटून गेली. तैसेच अनक्रमें दमाजी गायकवाड यांजवरि तोंड बसाविलें. त्यांणींही क्षणभर मारामारी केली. परंतु तेही बाजूस निघाले. तैसेंच विठ्ठल शिवदेव व संताजी माणकेश्वर व यशवंतराव पंवार यांजवरि येऊन वर्षले. तेव्हां त्यांणींही करावयाची तितकी बहुतच केली. परंतु फौज जमून नाहीं. यास्तव सर्वांचेच उपाय राहिले. पंवार यांचें मुंडमोचन करून इब्रमखान गाडदी याजवर तोंड लावलें.

इकडे भाऊसाहेबांकडे लढाई होतच होती. होतां होतां मारामारी खणाखणी जाहली. येसमयीं विश्वासरावसाहेब यांचें वर्तमान ऐकून जनकोजी शिंदे व तुकोजी शिंदे यांणीं मारामारी करीत [ते] भाऊसाहेबांपाशीं आले. तों इब्रमखान गाडदी याजवरि [दुराणी] येऊन पडले. त्याणें जिवाचा निधडा करून शिपायगिरी म्हणावी तेशी केली. कितेक गाडदी खेतास* आले. परंतु

---

३८ भाऊंस अपत्य नसल्यामुळें म्हणा किंवा दुसरे कांहीं कारणानें ह्मणा, त्याची ममता विश्वासरावावर व माधवरावावर कांहीं विलक्षण होती दोन्ही मुलांस कारभारांत व मुलुखगिरींत आपणाबरोबर घेऊन, त्यांस उत्तम प्रकारचें शिक्षण देऊन राज्याधिकार चालविण्यास त्यांणीं योग्य केलें होतें. पार्वतीबाईचीही ममता नानाचे मुलांवर फार होती. पुढें नारायणरावावर तर अतोनातच बसली. मुलांचेंही वर्तन तदनुरूपच दृष्टीस पडतें. विश्वासरावाचें नानांस पत्र व भाऊंनीं त्याबद्दल दोष दिला तेव्हांची त्यांची वर्तणूक पहा

३९ ह्या हकीगतींत काशीराजाच्या वर्णनांत फारच फरक आहे.

*खेतास येणें=प्रेतें होऊन पडणें, मरणें.

कुमक कोणाची जाली नाहीं. मग एके क्षणांत पांच हजार गाडदी ठार जाले. होते कीं नव्हते असे केले. हुजरातीचे जवळ लोक पळों लागले. तोफखाना बंद जाला. जातीनिशीं शिकस्त त्याणें पुरती केली. जाऊन गिलचाच्या लष्करांत मिसळला. आणि दहा पांच नामांकित सरदार मारून ठार केले. भोंवताला वेढा गिलचे यांचा पडला. अंगावरि जखमा भारी चढल्या. दुराणी पळोन गेले होते ते माघारे आले.[40] गाडदी यांचे मुर्दांचे ढीग पडले. इभ्रमखान गाडदी याचा पुत्र व भाचा होता तो ठार जाला. खांसा इभ्रमखान गाडदीही रणांत घायाळ जाला. असें असतां लढतच होता. यत्न चालेना तेव्हां हत्यार राहिलें. मग धरून नेला.

हें वर्तमान भाऊसाहेबांस कळलें. चोहोंकडून प्रळय एकदांच जाला. मोठी धुंदी जाली. यशवंतराव पवारही ठार जाले.कोणास कोणी पुसेनासें जालें. जाग्यावरच इभ्रामखान गाडदी होता कीं नव्हता असें[41] जाहलें. इकडे मल्हारराव होळकर यांचे बाजूनें झुंज मातबर जालें. रेटत नाहींसें जाले, तेव्हां तेही बाजू सोडून निघाले. मग केवळ तोंड हुजरातीवर बसविलें. ते समयीं हुजरातीनें जितकी शर्थ करावी तितकी केली. जेथून मराठियांचें राज्य जालें होतें ते दिवसापासून झुंजें होत आलीं; परंतु याप्रमाणें मराठे कधीं झुंजले नव्हते. भाऊसाहेब यांणीं नांवनिशीवार असाम्या हटकून घालविल्या. आणि आपणही खांसा अगोदरच घोडियावर स्वार जाले होते. विश्वासराव ठार जाले, त्यापेक्षां आतां नानासाहेबांस तोंड काय दाखवावें ? ह्मणोन शोकांतच होते. तों अवघा मार भाऊसाहेबांवर येऊन पडला. तरवारीची खणाखणी जाली. डुकर खळीस येतो तैसा प्रकार भाऊंनीं केला. गर्दी ओल्यावर[42] घोडीं मनुष्यांनीं खंदक भरला. माणसें दिशाभूल जालीं. कोणीकडे पळावयाचें सुचेनासें जालें. तों तिसरा प्रहर झाला.

उपरांतिक चार घटकांपर्यंत भाऊसाहेबांनीं हुजरातीनिशीं मारामार केली. परंतु डावे बाजूनें हातच सोडिले. आभाळ फाटलें, तेथें ठिगळ कोठवर लावावें ? मग भाऊसाहेब घोडियावरून पायउतारा जाले. भाऊसाहेब यांचे तोंडास हाणा ! हाणा ! हेंच करीत असतां खरस[43] आली. जातीनिशीं मोठा हिया करून बहुत झुंजले तें कोठवर लिहावें ? सरकारचे मुत्सद्दी मातबर तमाम एकीकडे कुलू पळून गेले. तेसमयीं सोनजी भापकर यांस भाऊसाहेब

---

४०. पृष्ठ११८।११९टीप३२व ३६पहा.

४१. 'होता तो कांहीं नाहींसा झाला' पुणें. प्रत.

४२. 'देणगे (पणगे) आलियावर घोडीं' तुं० प्रत.

४३. खरस=तृषेमुळें किंवा फार बोलल्यामुळें तोंडाच्या कोपऱ्यांस पांढरी फेसासारखी थुंकी येते ती.

बोलिले कीं, " सोनजीबाबा, यासमयीं निघावयाचें नव्हतें. तुमचा भरंवसा बहुत धरिला होता." तेव्हां [सोनजी] बोलिले कीं, लोक पळतात त्यांस माघारे फिरवितों. साहेबांस टाकून आह्मीं कोठें जावें? असें बोलून लोक फिरवावयास ह्मणोन गेले, ते तिकडेच गेले. तेव्हां तुकोजी शिंदे ह्मणों लागले कीं, " महाराज, क्षत्रधर्माची शर्थ जाली. चोहींकडून आभाळ फाटलें. या उपरि निघावें यांत उत्तम आहे." तेव्हां भाऊसाहेबांनीं उत्तर केलें कीं, "तुकोजीबाबा, आतां कोणीकडे जावें ? काय तोंड नानासाहेब यांस दाखवावें ? रावसाहेबाची गत काय जाली ती पहावी. आणि इभ्रमखान गाडदी यास इमान दिलें तें काय ?" असें ऐकून मागती तुकोजी शिंदे[४४] यांणीं उत्तर केलें कीं, " भाऊसाहेब, तुह्मी वांचलां तरि अवघ्यांचा सूड घ्याल. नाहीं तर तुमचे मागें अवघ्याच गोष्टी आटोपल्या." असें ऐकून मागती भाऊसाहेब बोलिले कीं, "पुणियांत नानासाहेबांस तोंड काय ह्मणोन दाखवावें ? निघावें, अशी गोष्ट घडणार नाहीं. रणाचेठायीं ईश्वरसत्तेकरून जें घडणार असेल तें घडेल. परंतु कदापि नामोहरम व्हावयाचें नाहीं." असें ह्मणतांच तुकोजी शिंदे यांणीं घोडियावरून उडी टाकिली. आणि जातीनिशीं हत्यार केलें. तेथें मोठी मातबर मरदोमी करून, मराठी धर्माची शर्थ करून खस्त केली. तेव्हां अकस्मात् गोळी लागोन ठार जाले. जरीपटकियाचे निशाणावर आधींच दाटी जाली होती. तेव्हां हत्तीवरून उतरून घोडियावर घेतलें. निशाण गुंडाळून झाडून पळों लागले. तेव्हां भाऊसाहेबांनीं शहाजणें वाजविण्यास आज्ञा दिली. फत्ते जाली, शहाजणें वाजतात, याजमुळें तरी लोक माघारे फिरतील, या अर्थें शहाजणें वाजतात असें करूं लागले. परंतु ज्यांनीं पळ काढिला त्यांपैकीं कोणी माघारे फिरले नाहींत. भाऊसाहेब यांचे तोंडास खरस आली. हाणा ! मारा ! ह्मणावयाचे राहिले. तोंडापुढें कोणी ओळख्या आला तरि तोंडानें मात्र हुंकारा देऊन मानेचे संज्ञेनें दाखवूं लागले. अंगावरि ब्रह्मांड येऊन कोसळलें. परंतु हिंमत हरली नाहीं. भाऊसाहेब यांजप्रमाणें पराक्रमी दुसरा होणें हे असाध्य गोष्ट. जाग्यावरि हजार बाराशें मात्र उभे राहिले. चोहोंकडे एकदांच आभाळ पांढरें झालें. जिकडील तिकडे पळोन गेले. ऐसें झालियावर सोनजी भापकर याणें एक वेळ उत्तर केलें कीं, 'भाऊसाहेब तुह्मीं निघावें.' त्यासही निदानचा जाबसाल केलियावर सोनजी भापकर यांणीं रिकीबींतील पाय काढून भाऊमागें अडासनीं पाय [दिला] आणि उभे राहिले. भाऊसाहेब यांजपाशीं जनकोजी शिंदे व रावसाहेब यांचे मुर्दाचे हत्तीपाशीं शें पन्नास लोक उभे होते, तेवढे मात्र बाकी राहिले.

४४. 'तुकोजी होळकर आस' धो० प्रतीचा पाठ आहे तो चुकीचा असावा.

संभोंवता वेढा पुरा पडला. युद्ध बहुत केलें. पूर्वी युद्धांत अतिरथी महारथी जुने त्याप्रमाणें भाऊसाहेबीं विरथीपणें[४५] शर्थ केली. पुढें कांहीं इलाज चालेनासा जाला. दुराणी व नजीबखान रोहिला असे चाळीस हजार फौजेंतून दहा बारा हजार फौजेंनिशीं भाऊसाहेब यांजवर येऊन वर्षले. तेसमयीं मारामार अशी जाली कीं, 'न भूतो न भविष्यति.' एकदांच भोंवताले वेष्टून उभे राहिले. आंत रवेंदळा[४६] रवंदळ क्षणभर बहुतच केली. त्यांत भाऊसाहेब व जनकोजी शिंदे यांची गत कैशी जाली, हें न कळे. उभयतां त्यांसे कोणीं दृष्टीनें पाहिले नाहींत. *गयफ जाले, किंवा अस्मानांत गेले, कीं पृथ्वींत गेले, हें ईश्वरी कौतुक ब्रह्मादिकांस न कळे. तेथें मानवी यांस काय कळेल?

इकडे मल्हारराव होळकर याजवरि गुदरली. तेसमयीं आभाळास ठिगळ कोठवर लावील? उपाय राहिला. तेव्हां मग पंचवीस स्वारांशीं बाजू देऊन निघोन गेले. रावसाहेबांच्या मुर्दाचा हत्ती व भाऊसाहेबांची बसती घोडी अशीं सुजाउद्दौला याजकडे सांपडलीं.

याजवर इकडे पार्वतीबाईचे बंदोबस्तास विसाजी कृष्ण[४८] जोगदंड यांस पांचशें धनगर नेमून देऊन बरोबर ठेविले होते. त्यांस आज्ञा केली होती कीं, "आम्ही झुंजून पार निघालों असें कळलें तरि तुम्हीं यांस घेऊन दिल्लीचे रोखें आमचे मागें पिछाडीस घेऊन यावें. आणि रणात पडलों असें वर्तमान ऐकल्यावर यांस तुम्हीं जिवें मारून निघोन जावें. गिलच्यांचे हातीं भाऊसाहेब यांची स्त्री जिवंत सांपडली, असा लौकिक मात्र न होईलसें करावें." असें निश्चयरूप सांगून त्यास रखवालीस ठेविलें होतें. तों मोड झाला. लोक पळों लागले. ते समयीं विसाजी कृष्ण व लोक याणीं धास्त खाऊन, बाईची आस्था सोडून आपले जिव वांचविले. कोणीकडे गेले त्याचें ठिकाण

४५. 'वीर याणीं' तुं० प्रत.

४६. रवंदळा रवंदळ=तुडवा तुडव, मारामार.

* गयफ = गैब = गुप्त.

४७. तुं० प्र० 'त्यांत भाऊसाहेब यांची गत काय जाहाली हें नकळे. तैशी [च] फौज येऊन जनकोजी शिंदे यांवर पडली. तेथें बहुतच मारामार जाहाली. तों शिंदे यांची फौज झाडोन निघोन गेली. खासा भाऊसाहेब कोठें आहेत म्हणोन हुडकीत गेले. त्यांसिही फिरून देखिलें नाहीं. मग अनुक्रमें मल्हारराव होळकर यांजवर अवघांच फौज येऊन पडली".

जनकोजी तर पाडाव सांपडला होता. या तरुण उदार व शूर राजपुत्राचा शेवट फारच वाईट झाला. कांहीं दुराणी सरदारांचें एकमेकाशीं वांकडें असल्यामुळें व नजीबखानाच्या कृत्रिमानें, पैसा देऊन सुजाउद्दौला सुटका करीत असतां, जनकोजीचे तुकडे करून त्यास पुरून टाकून, मागमूसही नाहींसा केला!! भाऊंचें शिरविरहित धड सांपडलें असें काशीराज म्हणतो.

४८. हे जोगदंड कोठले?

नाहीं. भाऊसाहेबीं सांगितलें होतें, त्याप्रमाणें कांहींच घडलें नाहीं.[४९] तों एक घटिका दिवस राहिला. ते समयीं पार्वतीबाई अंबारींत होती, तिणें हत्ती बसवून, पायउतारा होऊन, बुणगियाचे रोखें पळूं लागली. केवळच भांबावली. घरचा पोरगा कोतवाल घोडी घेऊन उभा होता. तो "बाईसाहेब, घोडियावर बसावें" असें ह्मणों लागला. परंतु तिजला घोडियावर बसावयाचें देहभान राहिलें नाहीं. जानू भिंताड्या खिसमतगार मात्र एकटा जवळ राहिला होता. त्याणें हिंमत धरून सोबत दिली. तशा आकांतांत बारवेकर ह्मणून मातबर मनुष्य व घोडें ही सख्त पाठाळ होतें, त्याची गांठ पड़ली. तेव्हां त्यास बोलिली कीं, "मी भाऊसाहेबांची स्त्री आहे. मजला घोडीवर घ्यावें." ह्मणतांच तोही मनुष्य चांगला भला, तो हिंमत धरून बोलिला कीं, "बाईसाहेब, रिकिबींत पाय देऊन घोडीवर यावें." ह्मणतांच तिणें रिकिबीस पाय देऊन [त्यानें] घोडीवर घेतली. आणि तिच्याच शालजोडीनें कंबरेस पाठीमागें बळकट आंवळून बांधिली. आणि भोंवतालीं नजर केली. तों गिलचे अवघे भोंवताले, मागें पुढें ढिगाचे ढीग देखिले. तेव्हां बाईस बोलिला कीं, "बाईसाहेब! निभावणीचें कठीण दिसतें. असो, तुमचे सुकृतें तरि पार पडलों तरि पडून जाऊं." ह्मणोन त्यानें डोळे झांकून फौजेंतून घोडें घातलें. तों बाईचें पुण्य सबळ, ह्मणोन अशा अरिष्टांतून पार पडली. तों दिवसही अस्तमान जाला. कोसपर्यंत गिलचे यांणीं पाठलाग केला. परंतु तशांतून निभावून गेली. नाना फडणीस यांची मातुश्री श्रीभागीरथीचे यात्रेस जावयासि आली होती ती गिलचे यांजकडे सांपडली. तिची यात्रा सफळ जाली.[५०] नानांची स्त्री होती ती मात्र रणांतून बाहेर आलियावरि तिणें घोडी टाकून दिली. ती पायउतारा होऊन अंगावरील दागिने कोंदून,[५१] फाटकें वस्त्र नेसून, अंगास माती लावून दिल्लीच्या रोखें गेली.

दुसरें वर्तमान झुंज झाल्यावरि झुंजांतून मातबर सरदार लहान थोर कितीएक लोक आले ते पश्चिमेकडे झुंजांत तळावरि खंदकांत येऊन दाखल जाले कीं, भाऊसाहेब माघारे पळोन पूर्ववत् प्रमाणें तळ बळकावून राहतील. या मागें नित्य झुंजास जात असत, तेव्हां संध्याकाळीं माघारे फिरून येईत, त्याप्रमाणें येतील, ह्मणोन माघारे बुणगेसुद्धां खंदकांत दाखल झाले. तों तेथील बुणगे व फौज पळत आहे तेव्हां तेथेंही धीर धरवत नाहींसा जाला. मग

---

४९. हा जोगदंडाचा, भाऊंचे आज्ञेचा वगैरे मजकूर तुं० प्रतींत नाहीं.

५०. बखर लिहिणारा विनोदी होता असें दिसतें. अशा प्रसंगाच्या वेळीं विनोदशक्ति दर्शविणें जरा अप्रशस्त होय. मागें पृष्ठ १०६ टीप ८५ पहा.

५१. 'वस्तांचा ढीग करून' तुं० प्रत.

तेथून जिकडे वाट सांपडेल तिकडे पळत चालिले. ज्यांचे घोडियास जीव
होता ते खंदकपार जाले. ते पाणिपत शहरांत गेले. तेथून जिकडे ज्यांस
जैसा मार्ग दृष्टीस पडला तैसे निघोन गेले. कितीएक गाड्या, छकडे, बायका
[होत्या] खंदकांतून त्यांस निघावयाचें जालें नाहीं [तीं] तेथेंच राहिलीं. गिलचे
डोचकीं कापीत होते, तीं कापावयाचीं सोडून दिलीं. कोठवर कापितील ?
कंटाळले. त्यांची हौस पूर्ण जाली. मोडली फौज दिल्लीच्या रोखें गेली.
वरकड कोणी कुरुक्षेत्राकडे आणि आडवी तिडवी गेली. ती कांहीं [illegible]
वली नाहीं. गिलचे यांजकडील लोक यांणीं पाणिपत शहराची वंदोबस्ती
करून खंदकांतील मालमत्ता लुटूं लागले; कितीएक बायका धरून नेल्या.
कितीएकांनीं जीवेंच मारिल्या. तीच गत पुरुषांची केली.

प्रात:काळच्या प्रहर दिवसानंतर झुंजास तोंड लागलें होतें तें तीन प्रहर
हाणा ! हाणा! मारा! मारा! हेंच जाहलें. पृथ्वीनें बहुत अशुद्ध प्राशन केलें.
हिंदुमध्यें मागें याप्रमाणें युद्ध होऊन कत्तलें जाहली नाहीं. या पुढें ही
होणार नाहीं. तथापि भगवंताची करणी, कुल् पृथ्वींतील लोक नेऊन त्या
स्थानीं मारावे. हें कौतुक निर्माण झालें. मराठे लोक फौजांसुद्धां हटोन कधीं
ह्मणोन सरदार करीत होता ? त्याणें यागती अ णि खि ल्या होत्या [?]
आपल्या फौजां भोंवताला खंदक खणून कोणीही राहिले होते कीं काय ? उ-
त्तम प्रकारें गांठ पडली तरि झुंज द्यावें, नाहीं तरि पळोन जावें. हा मराठी
धर्म पुरातन चालत आला आहे. तेणेंकरूनच पृथ्वीस पालांण घातलें होतें.
तें सोडून अविंध धर्माचा अविलंब केला. तेणें करून समस्त पृथ्वीचे, दक्षिण
प्रांतीचे बहुत लोक व बायका अमुप गैव जाल्या.* ईश्वरसत्ता प्रमाण. त्याणें
५३ बाईगीस करावी. नानासाहेब व भाऊसाहेब ईश्वरी अंश, अवतार धरून क-
लियुगीं यांणीं चरित्र केलें.

यानंतर इकडे झुंज होतां होतां रात्र झाली. झुंज वंद जालें. हत्यारें राहि-
लीं. विश्वासराव यांच्या मुर्दाचा हत्ती अंबारीसुद्धां सुजा उद्दौला याजकडे ने-
ला होता. ते समयीं सुजाउद्दौला याजकडील उमरावगीर गोसावी ह्मणोन स-
रदारी करीत होता. त्याणें मोंगती आणखी तीन लक्ष रुपये देऊन विश्वास-
राव व तुकोजी शिंदे व संताजी वाघ व यशवंतराव पंवार असे चार मुर्दे सो-

५२. "ख्रेती खत्तल" पाठांतर.

* लढण्याची मराठी रीत सोडून फि-
रंग्याची पद्धत स्वीकारल्यामुळें मराठे शा-
हीचा ऱ्हास झाला अशी मराठे लोकांची
जी सर्वत्र समजूत तिचे हे वरील उद्गार
व्यंजक होत.

५३. बेगीस, बायगीस=[?]

५४. मागें दत्ताजीचा मुरदा याणेंच
सोडविला होता. मागें पृष्ठ ७२ पहा.

ढवून आपणाकडे ब्राह्मण व मराठे मिळवून त्यांस विधियुक्त अग्निसंस्कार करून मुर्द्यांचें दहन केलें. आणि अस्थीही वाराणशीस रवाना केल्या. वरकड मोडकी फौज नाना पुरंदरे व बाजी हरी व अंताजी माणकेश्वर व मल्हारराव होळकर असे रात्रौ दिल्लीचे सुमारें चालले. परंतु तमाम लोकांची हिंमत हरली. गाईचे गौरे[५५] जाले. रांडांनीं मारिलें तरी कोणी कोणास मिळेनासे जाले. रात्रौ दांडग्यांच्या हुलडींत अंताजी माणकेश्वर व बाजी हरी ठार जाले. त्यांचे मुर्दे देखील कोणी काढिले नाहींत. वेडावल्यासारिखीं माणसें जालीं. एवढाले श्रीमंत त्यांच्या गति याप्रकारच्या जाहल्या. 'कर्मणो गहना गतिः' असें जाहलें.

मग कुतुबशहा व समदखान कत्तलबाज यांचे पुत्रांनीं पातशहास अर्ज केला कीं, "आह्मांस कत्तल करण्याची आज्ञा द्यावी." असें ह्मणतांच अबदुल अली बोलिला कीं, "मारलियांस मारावें, यांत भूषण काय?" असें ऐकून त्यांणीं मागती उत्तर केलें कीं, "आमचे बाप फौजेसुद्धां कुंजपुरियांत कत्तल केले. त्यांचा सूड उगवावा लागतो." असें ऐकून अबदुल अली बोलिला कीं, "येथून वीसां कोसांवरि चार घटिका कत्तल करणें, जास्ती न करणें." असें ऐकल्यावर कुतुबशहाचे पुत्रानें सोनपतानजिक चार हजार मनुष्यांची कत्तल केली. तैसेच समदखान कत्तलबाज याचे पुत्रानें बहादरगडानजिक येऊन पांच हजार मनुष्यांची कत्तल केली. पानपत शहरांतील दुसरे दिवशीं दरवाजे बंद करून पंधरा हजार धरिले. व खंदकांतीलही बंद[५६] धरिला. तेव्हां ताकीद जाली कीं, माणसांस न मारावें. माल मत्ता[५७] घेऊन सोडून द्यावें. त्याजवरून दुसरे दिवशीं कोणी मारिले नाहींत. बंद धरिला, तो वीस हजारपर्यंत आणिले. दोन दिवस लष्करांत होते. त्यास सुजाउद्दौला यानें गिलच्यास तीन लक्ष रुपये खंडणी देऊन धर्मार्थ बंद सोडवून दिले. रणांतही सुजाउद्दौला याणें शोध करून मातबर मातबर, ओळख ज्याची निघाली, त्यास नेऊन उत्तम गती केली. गिलच्यांचें लष्कर लुटीनें कुबेर झालें. घोड्यास कोणी पुसेनासें जालें. तेथें वरकड लूट कोण घेतो? ज्यास गाढव प्राप्त नव्हतें त्यास हत्ती प्राप्त जाला!

त्याजवरि इकडील पळाचें वर्तमान. कितीएक घोड्यांचे सामर्थ्यें करून दिल्लीस पांच सात हजार ज्यांस रस्ता सांपडला ते निघाले. त्यांस वाटेस दांडगियांनीं मारामार जागोजाग करून कितीएक लोकांचीं घोडीं घेऊन सोडि-

५५. गाईचे गौर झाले=गौर=गोंवारी किंवा गौरखर=रानगाढव.

५६. बंद धरिला=बांधून ठेविलें, अटकेंत ठेविले.

५७. परंतु याप्रमाणें वागणूक झाली नाहीं. दुसरे दिवशीं या पाडाव झालेल्या मराठे लोकांच्या दावणीच्या दावणी उभ्या करून त्यांस मूठभर फुटाणें व चुळकाभर पाणी देऊन त्यांची दुराणी लोकांनीं मोठ्या मौजेनें कत्तल केली !! यापेक्षां जास्त क्रौर्य दाखवून विशेष कलंक कोणतेही लोकांच्यानें लावून घेववेल काय ?

ले, कितीएक जिवें मारिले. त्यामध्यें ज्यांच्या घोडियांस बराच जीव होता ते पांच हजार वांचून गुरुवारीं संध्याकाळीं चाळीस कोस दिल्लीस दाखल जाले. कितीएकांस दुसरा मार्ग सांपडला तेथें भकोन आडरानांत पडले. ते फिरत फिरत जिकडे भगवंतें वाट दिली तिकडे गेले. ज्यांचें आयुष्य बळकट होतें ते मात्र जगले. यानंतर पार्वतीबाई यांजपाशीं जानू भिताड्या खिजमतगार होता. त्याणें व बारवेकर यानें पाठिशीं बांधून आणिल्यावर घोडें थकलें. मग पिराजी रॉऊत होता त्यानें पाहतांच आपल्या घोडियावर बसवून सहा कोसपर्यंत आणिली. पुढें त्याचा घोडाही थकला. मग त्यानेंही उतरून ठेविली. पुन: जानू भिताडा खिजमतगार याणें कोस आद कोस चालवीत आणिली. बळकट घोडियाचा मातबर कोणी भेटालियास त्याच्या घोडियावर बसवी. असें करीत करीत दिल्लीकडे तीन मजलांवर मल्हारराव होळकर व नाना पुरंदरे व कितीएक सरदार व पागेचे बारगीर, शिलेदार असे शेंपन्नास भेटले. त्यांमध्यें येऊन मिळाली. बळंतराव याचा पुत्र आपाराव तोही निभावून आला. पार्वतीबाईचे चित्तांत कीं, भ्रतार दिल्लीस आला असेल. म्हणोन बहुतच आशा होती. तों दिल्लीकडील मजकूर तरि बुधवारीं अष्टमीस तीन प्रहरपर्यंत लढाई होऊन मोड जाला. ते गुरुवारीं प्रात:काळीं कितीएक पळोन आले. तेथें नारो शंकर व मीरखॉन[५९] लेकवळा व बाळाजी पलांडे असे सहा सातशें किल्लियांत होते. व बाकीं हुजरातीचीं पथकें लक्ष्मणराव गावडे व हिराजी शेलके व तलखाजी बाधे व बापूजी रायाचें पथक व पर्वतराव कदम व गोविंदपंत बुंदेले यांचे पुत्र पांचशें स्वारांनिशीं असे तीन हजार होते. दिल्लीच्या किल्ल्यांत नारो शंकर होते. त्यांजपाशीं ते समयीं चाळीस लक्ष रुपये खजीना होता. पार्वतीबाई दिल्ली नजीक आली तों भाऊसाहेब नाहीं म्हणोन ऐकतांच आशेची निराशा जाली. पळोन तीन हजार जमले होते. ते बाहेर वाळवंटींत होते. तें त्यांस सर्वांस पळाचें वर्तमान कळलें. परंतु तहकीक[६०] कळेना. कदाचित् भाऊसाहेब दिल्लींत आले. अगोदर पळाले असे जाहलें. त्यास तोंड दाखवावयासि जागा नाहीं. यास्तव धीर धरून राहिले. देशांतील लष्कराचे उदमी कित्येक दिल्लींत जाऊन राहिले होते. त्यास लुटूं लागले व मारूंही लागले. वाळवंटीस पथकें होतीं त्यांणीं गुरुवारीं तिसरा प्रहरपर्यंत धीर धरून होते. मग ह्यां इयां करीत निघाले. नारो शंकर वगैरे किल्ल्यांत होते ते गुरुवारीं संध्याकाळपर्यंत धीर धरून होते. कांहीं खजिना सरकारचा होता. तो

---

५८. 'पिराजी राऊत पुणतांबेकर' पाटातर

५९. 'तिरखा नबाब बाळाजीपंत असे सहा सात' धो० प्र०

६०. तहकीक=खरी हकीकत, पक्की मजकूर.

अगोदरच कडेस लावून, बाहेरलीं पथकें व आपण एकत्र होऊन निघून गेले असते तरी निभावून जाते. तें न जालें. संध्याकाळीं गंगोबा तात्या होळकरांचे दिवाण पळतच दिल्लींत आले. नारो शंकर यांजकडे भोजन केलें. सविस्तर वर्तमान सांगितलें. "याजउपरि ज्यास जैसा भगवंत मार्ग देईल तैसें निघोन जावें, सुधा मार्ग दिसत नाहीं. तुह्मी डोळे झांकून काय बसलां?" असें नारो शंकर यांसि सांगितलें. आणि ते स्वार होऊन तैसेच निघून गेले. तेव्हां अवसानें यांचीं गेलीं. खजिना काढावयास अनुकूळ पडेना. दिल्लींतील वाणी बकाल बायका देखील लष्कराच्या लोकांस मारूं लागले. गर्दी करून लुटूं लागले. शहरांत धूम बहुत झाली. तेव्हां जिवानिशीं मारामार करीत नारो शंकर वगैरे कुल झाडून निघाले. खजिना जाग्यावरच राहिला. अगोदर वाळवंटीं पथकें होतीं तीं निघोन फर्दाबादेस पोंचली आणि जोन उतरलें. नाना पुरंदरे व बाळकोबा तात्या आणखी शेंपन्नास असे तेही आले. ते हे एकत्र होऊन तीन मजला आले. तों होळकराची व बायकांचीं गांठ पडली. तेथून मजल दरमजल लष्कर अकरावे दिवशीं भिंडीस दाखल जालें. इकडील वर्तमान. कितीकांस दिल्लीचा मार्ग सांपडला ते यांचे मागोमाग दिल्लीस भिंडीवर आले. वाटेनें कितीक जिवें मारिले. कितीएकांस लुटून सोडून दिलें. दिल्लीचा मार्ग न सांपडला आणि आडमार्गें भयानें [जे] गेले ते फिरत फिरत जातां जातां तीस चाळीस हजार जमले. त्यांस पंचवीस पन्नास दांडगे मिळून घोडीं हिरोन घेईत. असा अनर्थ होऊन मातबर माणूस पायउतारा जालें. बहुतांस अन्न कोठें न मिळे. मग अवघे जमून मथुरेस येऊन एक दिवस दम खाल्ला. तों हजारों हजार थोर थोर मनुष्य नागवे उघडे केवळ भणंग, कंगाल, अन्नरहित, वस्त्रानें रहित, कळाहीन चीलची भाजी खात आले. जातां जाटाच्या मुलखांत आले. तों जाट याचें भय बहुत होतें. परंतु त्याणें हें वर्तमान ऐकून हिंदुधर्मास भिऊन तमाम सांडणी स्वार पाठवून आपले मुलखांत ताकीद केली. "कोणास न छळितां ज्यास जैसें अनुकूल पडेल [तसें] त्यानें अन्न वस्त्रें द्यावीं." याप्रमाणें ताकीद जाली. वाटेस एक गांव मातबर होता. तेथें एका सावकारें भिक्षेस खंडीभर उडीद वाटले. तेथें एकएकांस दहा दहा दाणे वाटणीस आले. मग दोन मण पिठाच्या भाकरी करून पैशा एवढा तुकडा वांटला. येथें माणसांस एकएक वांटणीस आला. अशी भिक्षा घातली. अंगावरि वस्त्र नाहीं. ब्राह्मणांस तो अकरा दिवस अन्न मिळालें नाहीं. त्यांत पौष मास, थंडीचे दिवस, प्रावरणास एकंदर अंगावरीच कांहीं नाहीं. मातबर होते ते दीनाप्रमाणें होऊन पंधरावे दिवशीं

भरतपुरास येऊन दाखल जाले. तेथें जाटाची बायको होती. तिणें धर्म बहुत केला. जागोंजाग स्वार पाठवून पळाचे लोक आणविले. आणि भरतपुरास पावल्या तीस चाळीस हजार काढून सर्वत्रांस आठ रोजांचें अन्न [व] ब्राह्मण होते त्यांस निवडून नेऊन दूध पेढे वगैरे मिठाया दिल्या. असें एक दिवस फराळास घालून दर ब्राह्मणास पांच पांच रुपये नक्त व एक पागोटें व एक रजई व एक धोतर व आठ रोजांचा शिधा बहुत प्रकारचा इतकें देऊन शहरांत आराम व्हावयास राहून घेतलें. आणि शहरांत ताकीद केली, "ज्यास जसें अनुकूळ पडेल त्याणें [तसें पळाचे लोकांस] अन्न द्यावें. जेथें राहतील तेथें वस्तीस जागा द्यावी. कोणीं छळूं नये." अशी बहुतांस ताकीद करून, मातब्बर कोणी भेटेल त्यास घोडा बसावयास दिला. कोणास पालखी दिली. या प्रमाणें सर्वत्रांचा समाचार करून दहा लक्ष रुपये पर्यंत खर्च केला[६१]. तेणें करून बहुतेक लोक जगले. तेथून फिरोन पुढें येतां आलीकडे वाटेस दांडगे यांणीं प्रावरणें हिरोन घेतलीं. उघडे बोडके, झडत पडत भडेस [भिंडीस ?] दाखल जाले. पार्वतीबाई व होळकर व नाना पुरदरे असे होते तेथें सर्वत्र जमा जाले. तेथें पंधरा मुक्काम जाले. तेव्हां सुरजमल्ल जाट याणें रूपराम कटारी याज समागमें लक्ष रुपये व वस्त्रें मथुरेवर पाठवून दिलीं. तेथून मल्हारराव होळकर व नानापुरंदरे व पार्वतीबाई एक महिना ग्वाल्हेरीस जाऊन राहिले. पळाचे लोक आले त्या सर्वत्रांस वस्त्रें व पांच रुपये खर्चास बाईंनीं दिले. व नानापुरंदरे यांणीं तेथून वैरागी भाऊसाहेबांच्या शोधास पाठविले. परंतु भाऊसाहेबांचें कोठें ठिकाण लागलें नाहीं. घायाळ समशेर बहादर कुंभेरीस आला तेथें सुरजमल्ल जाट याणें त्याची बहुत उठाठेव[६२] करून घोडीं व पालखी देऊन वाटेस लाविला. तों समशेरबहादर याणें "नानांस तोंड काय दाखवावें?" म्हणोन भाऊ! भाऊ! असा शोक करून निधन पावला.

यानंतर दोन चार रोजांनीं दुराणीही मागें इकडे दिल्लीस पोंचला. तेव्हां इब्राहिमखान गाडदी रणांत घायाळ त्यांजकडे सांपडला होता. त्यास आपणाकडेस चाकरी रहावें ह्मणोन रदबदली घातली. परंतु त्यास चाकरीस रहावयाचें अनुकूळ पडलें नाहीं. "भाऊसाहेब यांचें व आमचें वचनाचें इमान प्रमाण जालें आहे. यास्तव अशी गोष्ट आपणाकडून कदापि घडणार

---

६१. जाटांनीं जी मदत त्या परम संकटाच्या वेळेस केली तिजबद्दल त्याची वाखाणणी केली तेवढी थोडीच! सुरजमल्लाची इतकी अवधीरणा व अपमान भाऊंनीं केला असतां निदानप्रसंगीं हें त्याचें वर्तन पाहून तर त्याची विशेष प्रशंसा करणें योग्य होय

६२ उठाठेव=आदरसत्कार, संभ्रम.

नाहीं." ह्मणोन साफच नाबसाल केला. ऐसें जालियावर त्याचा शिरच्छेद केला.

यावर इकडील मजकूर तरि पुण्याहून नानासाहेब पैठणावरि आले होते. तेथें आपलें लग्न [६३] केलें. आणि दादासाहेब यांजसमागमें कांहीं फौज देऊन निजामअलीच्या तोंडावरि रवाना केलें. आपण दहा बारा हजार फौजेनिशीं कूच करून वराडांत बाळापूरच्या प्रांताच्या रोंखें येऊन उतरले. तेथें जानोजी भोंसले, सेनासाहेब सुभा, हे नानासाहेब यांस येऊन भेटले. त्यांचे बहुत प्रकारें समाधान करून हिंदुस्थानांत जावयासि समागमें घेतले. पांच सात हजारांनिशीं तेही सामिल होऊन समागमें चालले. नानासाहेब यांजसमागमें बाबूजी नाईक बारामतीकर व गोपाळराव गोविंद व सदाशिव रामचंद्र व विठ्ठल विश्राम व यमाजी शिवदेव व खांसा स्वारी तळेगांव परगणे आडगांव प्रांत वऱ्हाड येथें दाखल जाले. तीन मुक्काम तेथें जालियावर मग पौषमासीं, शुक्लपक्षीं, हरि अण्णाचें [६४] निघण्याचा करार करून विंध्याद्री पर्वत येथील गोंडाचा राजा आणून त्यास वस्त्रें, अलंकार, कडीं, शिरपेंच बक्षीस देऊन समाधान करून चालिले. सातपुड्या पार होऊन नर्मदावरि मुक्काम केला. तेथून जानोजी भोंसले व हुजरानी पथके खेचीवाडीकर बेइमान जाला होता, त्याच्या पारिपत्यास खेचवाडी मुलखांत पाठविले. नानासाहेब आपले फौजेसुद्धां मुक्कामावर होते. तेथें वर्तमान ऐकिलें कीं, पळांचे लोक उघडे बोडके आले. त्यांणीं श्रीमंतांपाशीं सर्व सविस्तर वृत्तांत निवेदन केला. ते समयीं श्रीमंतांनीं ऐकोन खेद बहुत केला. नानासाहेब यांचा निश्चय पूर्ण होता कीं, दिल्लीस आपण जाऊन गिलचाचें पारिपत्य करावें. अशी विचारणा करून बंदोबस्त केला होता. त्यांस सौभाग्यवती गोपिकाबाई यांणीं बहुत बोध करून माघारें फिरविलें. कूच करोन मजल दरमजल उतरून बऱ्हाणपुरास दाखल जाले. इकडील ग्वाल्हेरीहून पार्वतीबाई व नाना पुरंदरे वगैरे श्रीमंतांस येऊन भेटले. आणि साकल्य वर्तमान हिंदुस्थानांतील सांगितलें. मग पुढें बऱ्हाणपुराहून श्रीमंत नानासाहेब यांणीं भाऊ! भाऊ! ऐसा शोक करीत करीत जेवतां निजतां निजध्यास बहुतच करीत. कूच करून मजल दरमजल पुण्यास दाखल जाले. दादासाहेब निजाम अली याचा बंदोबस्त करून पुण्यास दाखल जाले. उभयतांच्या भेटी जाल्या.

नंतर दिवसेंदिवस भाऊसाहेबांच्या शोकें करून नानासाहेबाचें शरीर कृश

६३ नारोबानाईक वाखरे पैठणकर ह्या देशस्थ गृहस्थाच्या कन्येशीं हें लग्न झालें. [illegible].

६४. हे हरिअण्णा किंवा हरिआपा कोण?

आलें, बुद्धिभ्रंश जाला. लोकांस शिव्यागाळी करूं लागले. कारभार विपरीत होऊं लागला. पुत्रशोक व बंधुशोक [परम कठीण!] श्रीरामचंद्रजी वनवासास गेलियावर मागें राजा दशरथास रघुनाथवियोगाचें दुःख होऊन राम! राम! ह्मणतां शोक करून प्राणत्याग केला, त्याप्रमाणें नानासाहेब भाऊसाहेबांच्या शोकें निधनास गेले. शके १६८३, वृषानाम संवत्सरे, ज्येष्ठ वद्य सप्तमी[६५], मंगळवासरीं देवाज्ञा जाली. वैकुंठ लोकास गेले.

नानासाहेब व भाऊसाहेब अवतारी पुरुष. उभयतांप्रमाणें मनुष्य लोकीं या मागें कोठेंही जाले नाहींत आणि पुढेंही होणें कठीण. उभयतांचा ऋणानुबंध कीं, एक मरतांच एकानें मरावें! पूर्वी बाजीराव साहेब मुक्त जाहलियावरि सहा महिन्यांनीं चिमाजी आपा गेले. तैसेच भाऊसाहेब गैब झाल्यावर वर्तमान नानासाहेब यांणीं ऐकतांच सहा महिन्यांतच मृत्यु पावले. भाऊसाहेब मृत्यु पावले हें कोणीं ऐकिलें नाहीं व पाहिलें [६६]नाहीं. भगवंत इच्छे करून त्या कहरांतून पार पडून वांचून हरएक कोठें असते तरि निर्माण [६७]होतील. बहुत भाऊ आहेत, परंतु श्रीमंत लोकांत यांजप्रमाणें भाऊपणा कोठें नाहीं, राम भरताची साम्यता !

नानासाहेब यांचें देहसार्थक यथाविधी करून राजश्री माधवराव बल्लाळ यांसि सातान्यास नेऊन मातुश्री ताराबाईसाहेब व राजाराम महाराज यांसि भेटवून त्यांजकडून मुख्यप्रधान असे शिक्के करवून वस्त्रें दिलीं. आणि निरोप देऊन वाटेस लाविले.

याप्रमाणे वर्तमान जालें. नजीबखान प्यादा होता तो फर्जी जाला व त्यानें प्यादेभीत केली. याप्रमाणें ही हकीगत जाली त्याप्रमाणें विस्तार करून लिहिलें आहे. याची माहितगारी ते वेळचे कोणी अनुभवी असतील त्यांस मात्र ठाऊक. असा इतरांस दाखला पोंचणार नाहीं. आपण हिंदुस्थानचें आद्यंत वर्तमान लिहून द्यावें ह्मणोन आज्ञा केली होती. त्यास हें वर्तमान माहितगारीनेंच लिहिलें पाहिजे. त्याजवरून विचारणा करून सेवेशीं लिहून विस्तारें ध्यानास आणावें आणि मनन करून मिथ्या असल्यास सोडून द्यावें आणि सत्य असेल तें जमेस धरावें. हें लिहून कळवावें असा विचार नाहीं. सेवेशीं कळावें. बहुत काय लिहिणें कृपालोभाची वृद्धि करावी हे विज्ञापना. ही बखर समाप्त.

---

६५. अन्यत्र वद्य प्रतिपदा असें आढळतें. नानांचा काळ पर्वतीवर झाला.

६६ येथें पुणें प्रतीचा २०४ वा पान संपला. पुढील मजकूर शेवटपर्यंत भोगेच्या प्रतींतून घेतला आहे

६७. ह्या संशयरूप लेखावरून ही बखर ह्या लढाई नंतर लौकरच लिहिली असावी असें चांगलें अनुमान करतां येतें.

६८ मागें पृष्ट ४ टीप १ पहा.

श्रीदत्तार्पणमस्तु. मिती ज्येठ वद्य ७ शके १७८१ सिद्धार्थीनाम संवत्सरे ते दिवशीं सायंकाळीं लिहिली. लिहिणार विष्णु बापूजी निफाडकर राहणार धोपेश्वर, तालुके राजापूर. चुकली तरी क्षमा करावी हे विज्ञापना.

[तुंगार प्रत मागाहून मिळाली. तिचा आरंभ व शेवट खालीं दिले आहेत]

आरंभ.

" राजश्रियाविराजित रा० रा० गणेशपंत स्वामीचे सेवेशीं,

पोष्य चिंतामण गोविंद कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंती उपरी येथील कुशल तागाईत पौष १२ मुक्काम दिल्ली इंद्रप्रस्त जाणोन यथास्थित वर्तमान असे, विशेष आपण कृपा करून पत्र पाठविलें, लिहिला मजकूर विदीत जाला, पत्रीं आज्ञा जाली कीं, हिंदुस्थानांतलि आदि अंती वर्तमान दक्षण देशीं हिंदुपद शाहू छत्रपति यांचा प्रधान मुख्य आदिकरून सवा लक्ष फौजेनिशीं भाऊशाई गर्दी होऊन प्यादेमात कैशी झाली हें सविस्तर वर्तमान लिहावयास आज्ञा केली ऐशियास:—"

शेवट.

" हे बखर राजश्री राघो मल्हार कुळकर्णी तर्फ तुंगार, तळ प्रांत कर्नाळा तालुके वसईकर याची बखर असे. दरजामी पुणें येथें समाप्त केली. हस्ताक्षर मल्हार गोविंद पानसरे कसबे इंदापूर सन १२०१ सु॥ हिसने तिसेन मया [तैन] व अल्लफ शके १७१२ विरोधकृत् नामसंवत्सरे मित्ती मार्गशीर्ष वद्य ७ छ २० रविलाखर.

(समाप्त.)

---

६१. ह्या वर्षी म्हणजे सवाई माधवरावांच्या कारकीर्दींत वा रघो मल्हाराने ही प्रत पुण्यास करविली. यावरून ही बखर लढाई झाल्यावर लौकरच लिहिली असावी असें जें अनुमान त्यास पुष्टि येते. तसेंच मराठ्यांविषयीं बखर रचणाराने कमीपणा अंगीकारून जें इतकें लिहिलें आहे तें ह्या मोहिमेंत झालेला त्यांचा पराभव व नुकसान हें त्याच्या अंत:करणांत ताजें होतें म्हणून लिहिलें असावें हें अनुमानही वरील अनुमानास पुष्टि आणितें.

"SHRI SHIWAJEE" PRESS POONA.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय
ठाणे

[काव्येतिहास-संग्रह.]

[२१.]

श्रीमंत नारायणराव पेशवे यांची बखर.

कारभारीपक्षांच्या हकीगतीसुद्धां.

हें प्रकरण

अर्थनिर्णायक व अवांतर माहितीच्या टीपांसह

काशिनाथ नारायण साने, बी. ए. (डेक्कन कॉलेज.)

10

यांणीं

प्रकाशित केलें.

शालिवाहन शके १८०९.

महाराष्ट्राच्या भाषेचा व इतिहासाचा आस्थापूर्वक

अभ्यास करूं पाहणाऱ्या सज्जनांस

हा ग्रंथ अर्पण करितों.

ग्रंथप्रकाशक.

॥ श्री ॥

श्रीमंत नारायणराव पेशवे यांची बखर

कारभारी पक्षाच्या हकीगतीसुद्धां.

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीमंत कैलासवासी नारायणराव साहेब यांची हकीगत कशी काय जहाली, याचा मजकूर. श्रीमंत कैलासवासी थोरले माधवराव साहेब राज्य करीत असतां पुढें कांहीं दिवसांनीं त्यांची प्रकृति बिघडली म्हणून थेऊरचे गणपतीस आराम होण्या करितां गेले. त्यांचे बराबर नारायणराव साहेब सर्व मुत्सद्दी तमाम सारे गेले होते. तेथें गेल्यावर प्रकृति अति अवस्था बिघडली. राजश्री सखाराम बापू व त्रिंबकराव मामा व नाना फडणीस यांस बोलावून सांगितलें कीं, या विकृतींतून पार पडतों असें दिसत नाहीं. त्यास श्रीमंत राजश्री दादासाहेब यांचा बंदोबस्त आम्हीं आज पावेतों ठेविला होता. आतां आमचे पश्चात् कसा राहील ! त्यांत चिरंजीव राजश्री बाळासाहेब यांचा कारभार फारच भोळवट याजकरितां त्यांस लहानपणीं नारायणराव साहेब म्हणत होते [?] तों नेत्रांस पाणी आलें. मग सखाराम बापू याणीं विनंती केली कीं, आपण तिळप्राय चिंता न करावी. हें कर्मट प्रायश्चित [?] एतद्विषयीं मनांत न आणावें. ईश्वर आपल्यास पार पाडील. कदाचित् तशी गोष्ट जहाली तर आम्हीं चार मुत्सद्दी आहोंत. सरकारचे आज्ञे प्रमाणें सर्व बंदोबस्त राखूं. श्रीमंत राजश्री नारायणराव साहेब यांजकडून राज्य असेंच चालवूं.

असें बोलल्यावर दोन चार रोजांनीं रावसाहेब कैलासवासी जाल्याउपर बारा दिवस होऊन नंतर श्रीमंत राजश्री नारायणराव साहेब यांस साताऱ्याहून वस्त्रें आलीं. [त्या वरून] श्रीमंत नारायणराव साहेब यांचे मनांत आपणच धणी [असें आलें.] सर्व मुत्सद्दी सुद्धां पुण्यास स्वारी आली. कारभार करूं लागले. त्यांजपाशीं लहान पणापासून बाबाजी बर्वे या नामें होता तो मोठया कारभारांत नेमला. तो जें करील तें प्राधान्य. मुत्सद्दी यांचे नारायणराव साहेब यांचे मनांत गो [?] ऐकूं नये. श्रीमंतांची मर्जी बाबाजीवर पूर्ण. चार महिने बरा वाईट कारभार केला. मग सौ॥ आनंदी बाई साहेब यांस वैषम्य शल्य

* हे प्रकरण आम्हांस कै० नारायण अनंत उकिडवे यांणीं बडोद्याहून मूळ प्रतीची नक्कल करून पाठविलें. अस्सल कोठील, कोठें आहे व कोणी, केव्हां लिहिलें त्याजबद्दल माहिती नाहीं.

नहालें कीं, नारायणराव साहेब राज्य करितो हें ठीक नाहीं. सबब नारायणराव साहेब यास ठार मारण्याची मसलत करावी. सबब खरगसिंग व सुमेरसिंग जमादार परदेशी सरकारचे वाड्यांत पांच हजार गारदी चौकी पहाऱ्यांत श्रीमंतांपाशीं होते व खिजमतगार हुजरे तुळाजी पंवार व चापाजी टिळेकर दोनशें हुजऱ्यांत मुख्य होते, त्यां पैकीं पवार व दोन जमादार यांस बोलावून आणून विचारलें कीं, "तुम्हांस मनसोबा सांगतें. बाहेर बातमी फुटूं देऊं नये. तुम्हांस बक्षीस जें मागाल तें देईन. तुमची खबरदारी समजली पाहिजे मग मी सांगेन." त्यांणीं विनंती केली कीं, आम्ही अगोदर काय सांगावें? आपले मनांत काय आहे तें समजलें पाहिजे. त्या सारखी विनंती करूं. मग आणभाष, बेलभंडार घेऊन सांगितलें कीं, नारायणराव साहेब यांस मारावयाचा मनसोबा आहे. मग खरगसिंग व सुमेरसिंग व तुळाजी पवार यांचीं नांवें घातलीं. तिघांनीं विनंती केली कीं, आम्हांस दादासाहेब यांची स्वदस्तुरची याद मारावा अशी आणून द्यावी. म्हणजे आम्ही त्याची तजवीज करूं. मग आनंदी बाईंनीं याद लिहिली. दोघे जमादार व तुळाजी पवार यांचीं नांवें घातलीं. एके दिवशीं याद घेऊन देवघरांत दादासाहेब ध्यानस्थ बसले होते, त्यांची स्नान संध्या तपश्चर्या विसर्जन होतांच याद पुढें ठेविली. ती दादासाहेब यांनीं वाचून पाहून बोलले कीं, तूं काय म्हणतेस! आनंदी बाई यांजला सांगितलें कीं, तो परकी नाहीं. प्रत्यक्ष पुतण्या! तो पुत्राप्रमाणेंच आहे. कांहीं गैर रीतीची वागणूक होईल आणि राज्यास अपाय होत असल्यास बंदोबस्त करावा. परंतु मारावा अशीं अक्षरें कदापि घालणार नाहीं. या खेरीज कोणती गोष्ट असल्यास बोलावी. तुझे मनांत राज्य करावें असें असल्यास धरावें अशीं अक्षरें घालितों. मग आनंदी बाई बोलली कीं, आडवें पोर आल्यास त्यास कापून टाकावें लागतें. अशा गोष्टी रागें भरून बोलली. मग धरावा अशीं अक्षरें बाईचे आग्रहास्तव घातलीं. मग ती याद आनंदी बाई यांणीं घेऊन देवघरा बाहेर वाचली. कलमदान बराबरचं होतें. एक अक्षर फिरवावयाचें [होतें.] 'ध' चा 'मा' केला. 'मारावा' अशीं आक्षरें स्पष्ट जहालीं. ती याद जमादार व पंवार यांजपाशीं दिली. आणि सांगितलें कीं, "अक्षरें खुद्द खाशांचे हातचीं आहेत." मग ती याद घेऊन मसलतीस लागले.

पुढें नारायणराव कारभार करूं लागल्यास सहा महिने झाले. अवघा कारभार नऊ महिने जहाला. मग जमादार व पवार यांणीं झाडून वाड्यांत फितूर केला. पांच हजार गारदी लोक चौकी पाहाऱ्याचे तामाम सारे परदेशी होते. तो फितूर होतांच हे वर्तमान चापाजी टिळेकर व दुसरे आणखी हुजरे यांस समजलें

कीं, " वाड्यांत आनंदीबाईसाहेब यांचा फितूर दिसतो. फितुरांत तुळाजी पवार व दोन जमादार आहेत." त्याचा अगोदर बंदोबस्त करावा. म्हणोन नारायणराव यांस विनंती केली. तेव्हां बोलिले कीं, " बंदोबस्त करूं. त्यांनीं काय करावयाचें आहे.?" हें वर्तमान फितुराचें सखारामबापू व त्रिंबकरावमामा व नानाफडणीस व हरीपंत फडके यांनीं [ऐकून] नारायणराव यांस विनंती केली कीं, " वाड्यांत फितूरच दिसतो. आमचे स्वामी ऐकत नाहींत. बाबाजी जें करतील तें प्रमाण. परंतु आधीं बंदोबस्त करावा." इतकें सुचविलें असतां दोघांनीं मनावर घेतलें नाहीं. पुढें आठ चार दिवशीं मारणार तो सगळे गारदी दरवाज्या बाहेर येऊन बोलले कीं, आमचे तरफेचा सर्व हिशोब करावा. आम्हांस चाकरी करावयाची नाहीं." अशीं बोलणीं घातलीं. मग चापाजी टिळेकर यांणीं पुन्हा विनंती केली कीं, गारदी लोक सर्व एकेठिकाणीं जमले असा अर्थ नाहीं. परंतु फितूर खास आहे. याची उपेक्षा करूं नये. याचा बंदोबस्त करावा. पुढें ज्या दिवशीं मारणार ते दिवशीं प्रातःकाळीं स्वारी नारायणराव साहेब यांची पर्वतीस गेली होती, तेथें स्नानसंध्या भोजन वगैरे करून स्वारी गणेशखिंडींत कुलाबकर राघोजी आंग्रे सरखेल त्यांस पूर्वापार सामोरें जावयाचा शिरस्ता म्हणोन गेले. तों तेथें आंग्रे यांची भेट जहाल्यानंतर श्रीमंत व आंग्रे हे लकडी पुलापर्यंत आले. तेथें चापाजी टिळेकर यानीं विनंती केली कीं, "आज स्वारी बाहेर आली. तर आपणांस ठार वाड्यांत मारण्याचा बेत केला आहे, सबब स्वारी पर्वतीस जावी, आणि वाड्यांत बंदोबस्त करावा. नंतर वाड्यांत स्वारी जावी. हें नीट असे." इतकें सांगितलें असतां मनावर घेतलें नाहीं. " तिसरे प्रहरीं बंदोबस्त करूं " म्हणोन बोलले. स्वारी आली. आंग्रे आपले वाड्यांत गेले.

दोन प्रहरीं दिवाणखान्यांत जाऊन झोंपाळ्यावर बसले आणि विडा खाऊं लागले. तों जमादार यांणीं गारदी शिपाई वाड्यांत घेऊन दरवाजे लाविले. आणि जिकडे तिकडे " दीन दीन " केली. हें वर्तमान नारायणराव साहेब यांजला लागतांच घाबरे जाहाले. आतां कसें करावें ? चापाजी टिळेकर यांणीं विनंती केली कीं, " या मागें मी आपल्यास आजपर्यंत विनंती करितां दमलों. परंतु स्वामींनीं मानिलें नाहीं. अजून तरि विनंति करितों तों ऐकावी. वाड्यांत भुयार आहे. भुयारांतून माझा हात धरून चलावें. मी आपल्यास बाहेर काढितों. मग श्रीमंत नारायणरावसाहेब बोलले कीं, " भुयारांत शिरावयास आम्हांस धीर होत नाहीं. दादासाहेब यांचा फितूर आहे. त्यांजकडेसच जाऊं. म्हणजे

१. दोघानीं=श्रीमंत व बर्वे.

२. तरफेचा=तलबेचा ? राहिलेला पगार.

ते मारूं देणार नाहींत. कदाचित ते धरतील." मग तेथून नारायणरावसाहेब व चापाजी टिळेकर हे दोघजण दिवाणखान्यांतून उतरून थोरले चौकांत आले. तों त्यांची पूजेची गाय मध्यें आली. तों तिकडून खरगसिंग व सुमेरसिंग व तुळाजी पवार हे तिघजण पाठीमागें तरवारा नागव्या करून धांवत आले. तो पुढें गाय देखिली आणि गाय ठार मारिली. तों इतक्यांत धांवत नारोबा फाटक पुढें आला. त्याजला तोडून टाकतात तों पर्यंत नारायणरावसाहेब जेथें दादासाहेब बसले होते तेथें धांवत जाऊन गळ्यांत मिठी घातली, आणि बोलूं लागले कीं, "आतां मला वांचवावें." इतक्यांत पवार व जमादार जवळ येऊन भिडले. दादासाहेब यांणीं 'थांबा' म्हणोन हात केला. मग ते बोलले कीं, "आतां याला वाचवूं! हा उद्यां आमचीं मुलें माणसें ठार मारील. 'मारावा' अशीं अक्षरें तुमचे हातचीं आहेत. आतां थांबा कसें म्हणतां? पुढें लोटून द्यावा नाहीं पेक्षां दोघांस ठार मारूं." असें बोलून नारायणराव साहेब यांजवर हात टाकिला. तों दादासाहेब याची पागोट्याची कंगणी तुटली. हें पाहून दादासाहेब भयाभीत जहाले. गळ्याजवळचा हात सोडून पुढें लोटून दिला, तों चापाजी टिळेकर यानें नारायणराव साहेब यांचा बंदोबस्त करावा म्हणोन आंगरख्यासुद्धां आंगावर पडला. मग बोलला कीं, "आधीं मला मारावें." असें म्हणतांच तुळाजी पंवार यांणें दोघांचेही तीन तुकडे केले. इतक्यांत राजश्री इच्छाराम ढेरे हुजूरचे पागेदार पुढें आले, त्यास तेथेंच ठार मारलें. गर्दी वाड्यांत जाली.

हें वर्तमान शहरांत कळलें कीं, नारायणराव साहेब यांस गर्दी करून धरिलें. मग सखाराम बापू व त्रिंबकराव मामा व नानाफडणीस व हरिपंत फडके व रघोपंत सीतकार [?] व रायोजी आंग्रे असे एकत्र मिळून दरवाज्यापाशीं आले. तों फौज फार दरवाज्यापाशीं जमली. तों दरवाजे बंद. वाड्यांत जाण्यास रस्ता नाहीं. आंग्रे यांणीं सांगितलें मोठी शिडी लावून दरवाजा पाडावा आणि नारायणराव साहेब यांस सोडवावें. इतक्यांत दरवाजेकरी याणें हाक मारली कीं, "दरवाजे कशास फोडतात, नारायणराव यास ठार मारिलें." हें ऐकतांच सर्व मुत्सद्दी व आंग्रे श्रमित होऊन आतां वाड्यांत जाऊन काय करावें? दादासाहेब यांस कसेंही करून धरावें.

मग झाडून सारे तमाम मुत्सद्दी एक ठिकाणीं बसून विचार केला कीं, आतां

---

३. नारोबा हा शिप्या होता.

४. कंगणी=वरल्या पट्या.

टिळेकर यांस यवतपूर ता. पुरंदर हा गांव इनाम आहे.

६. श्रमित=श्रमी=दुःखित.

दादासाहेब यांस रक्ताचा टिळा लावून गादीवर बसवावें. असें बोलून फडावर जाऊन मुत्सद्दी वगैरे यांची कचेरी केली. आणि चौघडे वगैरे वाद्यें सुरू जहाली. अशी खुषी वाड्यांत मंडळीस जहाली. व सौ आनंदीबाई यांणीं साखरा वाड्यांत वांटिल्या. नंतर चार घटकांनीं दिल्लीदरवाजा उघडला. ते वेळेस कैलासवासी यांची स्त्री सौ. गंगाबाईसाहेब प्रातःकाळीं आपले माहेरीं गेली होती. ती दरवाजा उघडतांच धांवत आली. आणि नारायणराव साहेब पडले होते तेथें येऊन बसली. आणि सती जाण्याचा मनोदय दिसून आला. तों इतकियांत भवानराव प्रतिनिधीही वाड्यांत आले. तो सरकारचे बरोबर प्रतिनिधी सहीत हजार माणसें नागव्या तरवारी करून फडावर आले. आणि दादासाहेब यांस बोलले कीं, "तुम्ही पेशव्यांचे कुळीं जन्म घेऊन हें कर्म अघटित केलें, हें फार वाईट!" असें नाना प्रकारचें बोलून म्हणाले कीं "तुमचें तोंड पहावयाचें नाहीं." इतकें बोलून माघारीं आले. नंतर त्रिंबकराव मामा हे वाड्यांत येऊन दादासाहेब यांस पुसलें कीं, "नारायणराव याचा मुर्दा आहे त्याचा विचार काय आपण धरिला? व आपण जें केलें तें चांगलें केलें!" तेव्हां दादासाहेब यांणीं सांगितलें, "याचें दहन करावें." त्यावेळेस कोणी ब्राम्हण येईनां. दहशतीमुळें भयाभीत जाले. तेव्हां दादासाहेब बोलिले कीं, "कसेंही करून याचें दहन करावें." मग मामा बाहेर येऊन पांच तेलंग बोलावून पांच रुपये हातावर ठेविले. वाड्यांत घेऊन आले. तों गंगाबाईचा निश्चय बरोबर जाण्याचा पाहून आनंदीबाई यांस बहुत संतोष जहाला. नंतर गंगाभागिरथी पार्वतीबाईसाहेब, भाऊसाहेब यांची बायको, यांजला विचार कळतांच गंगाबाईस बोलली कीं, "तुजला वेड लागलें! बहुत करून कुळक्षय गर्दीत जहाला. तुझी पाळी चुकली आहे. ईश्वर करूं लागल्यास राईचा पर्वत करील." अशा गोष्टी नाना प्रकारें करून सांगितल्या. परंतु मानीना. तेव्हां हातीं धरून खोलींत घातली. आणि बाहेरून कडी लावली. आणि जवळ आपण बसली. मामांस सांगितलें कीं, "मुर्दा न्यावा." या प्रमाणें काकूबाईंनीं सांगितलें. कारण पार्वती काकूबाई हा

---

७. रक्ताचा टिळा लावण्याची वहिवाट उदेपुरास आहे. असो. दादांस टिळा गारद्यांनीं लाविला असें दुसऱ्या ग्रंथांत आढळतें.

८. साठे तपकीर गल्लींतील

९. सरकारी काम चालण्याची जागा. सेक्रेटारिअट.

१०. त्यांसे श्रीमंत अशा तऱ्हेनें पडले असतां त्यांस वाहून नेण्यास त्यांचें अन्न खाल्लेल्या ब्राम्हणांतून वेळीं एकही उपयोगी पडू नये या उपर आणखी लज्जेची गोष्ट कोणती? असो. पिटाचा नारायणराव करून त्याजबरोबर एक महत्वाचा कागद प्रथम जाळला, नंतर नारायणरावाचें शव नदीवर नेलें, असें ऐकिवांत आहे त्यास येथें आधार नाहीं.

लहानपणापासून नारायणराव साहेब यांचा लाड बहुत करीत होतीं. याचें कारण कीं, भाऊसाहेब हे गिलच्यांचे लढाईंत गर्द जहाले म्हणोन त्यांची स्त्री पार्वतीबाई पोटीं संतान नाहीं म्हणोन बहुत श्रमी होऊं लागली. याजकरितां नानासाहेब यांणीं सांगितलें, "तुम्हीं कष्टी होऊं नये. नारायणराव साहेब हा तुमचा मुलगा! याचें संरक्षण तुम्हीं करावें. सर्व राज्यकारभार तुमचा आहे." म्हणोन पार्वतीबाईकाकू बहुत विचारवंत होतीं. नंतर त्रिंबकराव मामांनीं झोळी करून नारायणराव साहेब यांचा मुर्दा घालून तेलंग यांच्या खांद्यावर देऊन बाहेर काढिला. पूर्वीं मुत्सद्यांनीं सर्व तयारी करून बसले होते. मग सर्वांनीं मिळोन साहेब मजकूर यांचें दहन केलें. दादासाहेब गादी सोडून दूर बसले. सुतक धरिलें.

मग दुसरे दिवशीं सर्व मुत्सद्दी येऊन दादासाहेब यांस भेटले. दादासाहेब यांणीं बारा दिवस जहाल्यावर मग दादासाहेब कारभार करूं लागले. नंतर दादासाहेब यांणीं वेदशास्त्र संपन्न राजमान्य रामशास्त्री यांस बोलावून विचार केला कीं, "कांहीं संगतीच्या योगें करून मजवर अभिश्राप व जनअपवाद होऊन अपकीर्ति जहाली कीं, निमित्य आलें. आतां याचें प्रायश्चित काय?" त्याजवरून शास्त्रीबोवा यांणीं साफ उत्तर केलें कीं, एतद्विषयीं प्रायश्चित दुसरें नाहीं. देहांत [प्रायश्चित्त] आहे." याप्रमाणें बोलोन कुटुंबसुद्धां पुण्याहून निघोन वाईक्षेत्रापासोन तीन चार कोसांवर भुगावीं कृष्णा तीरीं स्नानसंध्यादिक षट्कर्मे करून राहिले.

नंतर दादासाहेब यांणीं दोन महिने कारभार केला. गंगाबाईसाहेब गरोदर खरी. त्याजवरून आनंदीबाईसाहेब यांणीं सातखणींत गंगाबाई व पार्वतीबाई यांचा बंदोबस्त करून ठेविल्या. एक दिवशीं नानाफडणीस सातखणी वरून गणेश दरवाज्याकडेस जात होते. तों गंगाबाई व पार्वतीबाई काकू सातखणीच्या खिडकींत उभयतां बसल्या होत्या. त्यांणीं फडणीस यांस खुणावून जवळ बोलाविलें. आणि पार्वतीबाईनें सांगितलें कीं, "गंगाबाईस दोन महिने होऊन तिसरा महिना लागला आहे. हिच्या पोटीं अवतार होईल. आतां तुम्हीं चार मुत्सद्दी आहां. याचा विचार करावा." नानांनीं विनंती केली कीं, "कोणता विचार करावा?" मग पार्वतीबाई काकू बोलिल्या कीं, "दादासाहेब यांस धरावयाचा मनसोबा करावा." हें ऐकून नानांनीं विनंती केली कीं, "आम्ही या मनसोब्यांत आहोंत व आपलीही आज्ञा होत आहे. त्यापेक्षां याचा विचार होईल." अशी विनंती करून लौकर बाहेर निघोन गेले.

वेळेस पहारेकरी कोणी जवळ नव्हते. नाना वाड्यांत जाऊन तेच

दिवशीं रात्रीं नानांचे वाड्यांत अकरा जण मुत्सद्दी जमले होते. ते नांवनिशीवार:-

१ नानासाहेब फडणीस.	१ त्रिंबकरावमामा.	१ हरीपंत तात्या.
१ नारो आपाजी.	१ आपाजी बळवंत.	१ आनंदराव पानसे.
१ बाबूराव केशव.	१ कृष्णाजी बहिरव थत्ते.	१ खासगीवाले.
१ त्रिंबाजी कृष्ण बिनीवाले.	१ आपाजी पुरंदरे.	० लग.
४	४	३

११

या प्रमाणें मुत्सद्दी जमा होऊन दादासाहेब धरावे असा निश्चय होऊन अकराजणांनीं यादी लिहिल्या. मग त्रिंबकराव मामा यांनीं सांगितलें कीं, "पूर्वी सखाराम बापू यांचा रुकार प्रथम पाहिजे. आणि या खेरीज कोणीं रुकार घालूं नये." मामा वगैरे मुत्सद्दी आपआपले वाड्यांत गेले. दुसरे दिवशीं सर्व मुत्सद्दी नानांच्या वाड्यांत आले. तेव्हां नानासाहेब यांणीं सर्वांस विचारिलें कीं, "यांतून कोणीं फुटला असतां दादासाहेब सर्वांचे पारिपत्य करील. त्या पेक्षां गीता गंगाजळी "व फुलें तुळशी सर्वांनीं एक मेकांस उचलून द्यावीं" आणि सांगितलें कीं, "कोटयावधि रुपये खर्च जहाला तरि सर्वांस करावा लागेल." तें सर्वांनीं मान्य केलें. व कोणीं फुटला असतां पारपत्यें करून पायांत बिड्या घालाव्या असें ठरलें. नंतर नानांनीं सांगितलें कीं, "सखाराम बापू या मनसब्यांत पाहिजे. तर तुमची मसलत शेवटास जाईल. त्याचें आंग दादासाहेब यांजकडे आहे." मग मामांनीं उत्तर केले कीं, तुमचा अकरा जणांचा खंबीरपणा जहाला. त्यापेक्षां बापूंचा जिम्मा मी करितों. असें उत्तर मामांचें ऐकून नानांनीं उतर केलें कीं, "तो सगळा शहाणा, त्याचा जिम्मा तुम्हांकडेस आल्यास माझा जिम्मा बापूपाशीं द्यावा." पुन्हा मुत्सद्दी आपआपल्या वाड्यांत गेले.

दुसरे दिवशीं मुत्सद्दी सखाराम बापू सरकार वाड्यांत आले. कारभार जाहला. बापूंचा व मामांचा बेबनाव होता. सरकारचे कामाविशीं मात्र बोलावें [तें] कार्या कारण. फारच वांकडेपणा होतो. कचेरी बरखास्त जहाल्यावर रात्रीं भोजन मामांनीं करून सखारामबापू यांचे वाड्यांत गेले. पहारेकरी [यांणीं] बापू दिवाणखान्यांत बसले होते तेथें जाऊन सांगितलें कीं, "मामा खालीं उभे राहिले आहेत." बापू बोलले कीं, "अशी गोष्ट कशी घडेल? पूर्वेचा सूर्य पश्च-

११. वांकडेपणा माधवरावानें बापूंस काढून मामांस कारभारी नेमिलें तेव्हांपासून पडला असावा. वांकडेपणा असण्याचें दुसरें कारण काय ?

मेस कसा येईल? मामा आमचे वाड्यांत कधीं येणार नाहींत. पुन्हा " पहारेकरी बोलले कीं, " आपण म्हणतां खरें पण मामा खालीं उभे आहेत. " इतकें ऐकून बापू दिवाणखान्यांतून उठोन धांवत आले. तों मामांनीं नमस्कार केला. मग बापू म्हणों लागले कीं, " मामा, सूर्योदय पूर्वेचा पश्चिमेस कसा उगवला? " मग मामांनीं उत्तर केलें कीं, " ईश्वर कृपेचा खेळ कोणास समजण्याचा नाहीं. कांहीं कालें करून पश्चिमेसही सूर्योदय होईल यांत संशय नाहीं. ही ईश्वरी माया कोणास समजण्यासारखी नाहीं. आम्ही आलों खरे. तुम्हांशीं चार गोष्टी बोलावयाच्या आहेत. एकांत स्थळीं मक्षिकेचा सुद्धां प्रवेश नाहीं तेथें चलावें. " मग बापूंचा हात धरून दिवाणखान्यांतून खोलींत गेले. मग मामा बोलिले कीं, " आम्हीं तुम्हापाशीं मागणें मागावयासि आलों आहोंत. मागूं तें बक्षीस द्यावें. " मग बापू बोलले कीं, बक्षीस मागावयाची गोष्ट निटोप्याची असल्यास बक्षीस आहे. " तर याप्रमाणें वचन द्यावें. थोरांचें वचन पाहिजे. थोर आहेत ते वचनाचें बेवचन करीत नाहींत. " मग बापूंनीं वचन दिल्हें. मग मामा बोलिले कीं, " दुसऱ्याच गोष्टी बोलावयाच्या आहेत. आपणास ग्रहण करावयाचें असल्यास करावें. नाहीं तर आम्ही बोललों नाहीं व तुम्हीं ऐकिलें नाहीं. या गोष्टीचें वचन असावें. " मग बापू बोलले कीं, " आम्हांस ग्रहण जहाल्यास करूं. नाहीं तर आम्हीं कांहीं ऐकिलें नाहीं. " याप्रमाणें दुसरें वचन दिलें. मग मामा बोलले कीं, " ही याद आणिली आहे ती वाचून पहावी. " मग बापूंनीं याद पुढें वाचून पाहिलीं आणि बोलले कीं, " तुम्हीं काय बोलतां? " त्रिंबकरावमामा बोलिले कीं, " या यादीवर रुकार घालावा. " तेव्हां बापू बोलले कीं, " आम्ही रुकार कसा घालावा? आम्हीं दादासाहेब यांजकडील. तुम्हीं आम्हांस वचनांत घेऊन फसविलें. आमचे ध्यानांत हा मजकूर कांहींच नाहीं. " इतकें बोलोन पावघटकापर्यंत उगीच बसले. मग मामांनीं उत्तर केलें कीं, " आपली मर्जी असल्यास रुकार घालावा. आमचा आग्रह नाहीं. याद फाडून टाकितों. आणि आपले घरास जातों. आमचा तरी काय खोळंबा आहे? आम्हीं कांहीं बोललों नाहीं व तुम्हीं कांहीं ऐकिलें नाहीं. परंतु बोलतों तें ऐकावें. बापूंनीं वचनाचें बेवचन केलें असें होईल. थोरास वचनांत धरावें. तुम्हीं वचन दिल्हें कीं, मागाल तें देईन. याप्रमाणें करार केला, तर रुकार घालावा. " मग बापू बोलले कीं, " आम्ही दादासाहेब यांजकडील आहों तर रुकार कसा घालावा? " मग मामा बोलले कीं, " तुम्ही दादासाहेब यांजकडील आहां म्हणोनच रुकार पाहिजे. आम्हांस अकराजणांस मसलती करितां येत नाहींत कीं काय! " मग बापू बोलले कीं, " वचनाचें बेवचन केलें तर बापूंचे बोलण्याचें प्रमाण नाहीं. असा

लौकिक कराल यास्तव रुकार घालतों. परंतु दादासाहेब यांस तुम्ही कसे धराल?"
मामा बोलले कीं, "रुकार घालावा. मग सांगूं." नंतर बापूंनीं खिजमतगार
याजपासून कलमदान आणवून यादीवर रुकार घातला. व गीतागंगाजळी व
फुलें, तुळशी, बेलभंडार मामांनीं आणवून बापूंचे हातांनीं उचलून घेतलीं.
बापू बोलले कीं, "गंगाजळी सुद्धां जहाली. आतां दादासाहेब यांस कसें धरणार
हें सांगावें." मग मामा बोलले कीं, आजच तुम्हीं पुसूं नये. आमची मसलत जेथें
होईल तेथें उदईक आपणांस बोलावणें येईल. तेथें यावें म्हणजे उत्तर सांगूं."
इतकें बोलले व मामा घरीं निघोन गेले. ही बातमी दादासाहेब यांस कांहींच
लागली नाहीं.

दुसरे दिवशीं रात्रौ नानांचे वाड्यांत अकराजण जमले आणि बापूंसही
बोलावणें पाठविलें. आणि बापूही आले. नंतर मनसोबा केला कीं, दादासा-
हेब वाड्यांत सांपडणार नाहींत. बापू बोलले कीं, बाहेर काढिले पाहिजेत.
आणि हैदराबादेस निजाम अल्ली मोंगल याची दोस्ती बंधूप्रमाणेंच होती, त्यास
पत्रें लिहिलीं कीं, "दादासाहेब यांणीं नाराणराव साहेब यांस ठार मारिलें. हा
पुत्र त्या नानासाहेब यांचा मारला नाहीं, तुमचा मारला, असें समजावें. आणि
लाख फौज घेऊन आपण पुण्यावर यावें." याप्रमाणें त्यांस पत्रें लिहावीं.
म्हणोन बोलिले. ही मसलत अवघ्यांचे मनास आली. मग गंगाभागीरथी पार्वती-
बाई काकूसाहेब यांचे नांवचीं पत्रें मोंगलास एक [व] पेशवे यांजकडील वकील
राजश्री कृष्णराव काळे यांस एक अशीं पत्रें लिहिलीं. वकील यांचे पत्रांत
लिहिलें कीं, "नबाबास दर कुचास लाख रुपये कबूल करून लाख फौज बाले-
घाटाचे सुमारें घेऊन यावें." या प्रमाणें दोन पत्रें लिहिलीं. रातोरात लखोटे
रवाना केले. दररोज वाड्यांत येऊं जाऊं लागले.

याजवर महिना पंधरा दिवशीं जासुदानें दाखल केलीं. वकीलानें पत्र पाहून
निजाम अल्ली यांस पाठविलें. मग नबाब बोलले कीं, "नानासाहेब याचा मुलगा
मारला नाहीं. आमचा मुलगा मारिला. सबब आम्हांस जरूर जाण्याची."
याजवरून नबाब यांणें आपली लाख फौज पुण्यावर तयार करून बाहेर डेरे दिले
आणि उतरले. मग कृष्णराव काळे वकील यानें दादासाहेबांस पत्र लिहिलें.
"निजाम अल्ली आपलेकडेस लाख फौजेनिशीं निघणार आहे. पुण्यावर
मोहीम आहे." आंतून पत्रें मुत्सदी यांस पत्रें निराळीं व सरकारांस निराळीं.
या प्रमाणें पत्रें लिहीत गेले. एका महिन्यांनीं वकील यांचीं पत्रें घेऊन पुण्यास
दादासाहेब यांस दाखल केलीं. दादासाहेब यांणीं पत्रें वाचून पाहून सखाराम
बापू व त्रिंबकराव मामा व नाना फडणीस, हरिपंत फडके यांस बलावून आणून

सांगितलें कीं, वकील यांची पत्रें आलीं आहेत कीं, " निजाम अल्ली बाहेर निघाले आहेत. पुण्यावर मोहीम आहे. हें वर्तमान काय ? " मग सखाराम बापू बोलले कीं, " वकील खोटें लिहिणार नाहीं. इकडे येण्याची बातमी खास आहे. त्यांस समजलें असेल म्हणोन लिहिलें आहे. आपण काळजी करूं नये. पेशवे यांचे वेळेस मोंगल आले त्यांनीं येऊन काय केलें ? आपण खांशी स्वारी फौज सुद्धां तयार करून तोंडावर चलावें. विपर्यास दिसल्यास पारिपत्य करूं. काय चिंता आहे ? " असें बापू बोलले.

मग हुजुरात मानकरी पन्नास हजार फौज तयार करून दादासाहेब चिरंजीव अमृतराव हे दत्तपुत्र होते ते, आनंदीबाई व सर्व मुत्सद्दी झाडून [बरोबर घेऊन] गारपिरावर जाऊन उतरले. जिकडे तिकडे सरंजामी व शिंदे होळकर यांस पत्रें पाठविलीं कीं, निजाम अल्लीवर मोहीम आहे. तुम्हीं सर्वांनीं फौजेनिशीं यावें. तों नबाब कूच दरकूच बालेघाटाचे सुमारें आला. तों दादासाहेब कूच करून कोरेगांवचे मुक्कामीं गेले. तेव्हां दादासाहेब बोलले कीं, " पुण्यास बाया घरीं दोघी जणी आहेत. पार्वतीबाई व गंगाबाई. यांचे रखवालीं करितां कोण ठेवावें. कारण गंगाबाई गरोदर तीन महिन्यांची आहे. " मग धोंडो खंडाजी पट्ट शिष्य होते. त्यांस मुतालकीचीं वस्त्रें शिक्के कटयार दिल्ही. आणि सांगितलें कीं, तुम्हीं पुण्यास जाऊन वाड्याचा बंदोबस्त व शहरचा बंदोबस्त राखावा. त्या प्रमाणें सांगितलें. मग धोंडो खंडाजी कारभारी हे निघोन पुण्यास आले, वाड्याचा व शहरचा बंदोबस्त केला. दादासाहेब यांस मुत्सद्दी यांणीं पुढें शहास गुंतविलें व नबाब यांस मुत्सद्दी यांणीं आंतून पत्रें पाठविलीं कीं, तुम्हीं बालेघाटावर रहावें. आमचे इकडून जशीं पत्रें येतील या प्रमाणें करावें. यावर एक दिवशीं रात्रीं मुत्सद्दी जमले. आणि यांस बापू बोलले कीं, " आतां बायांची मसलत कशी करावी ? " दोन्ही बाया पुण्याहून पुरंदरास न्याव्यात. तो नारो आपाजी याजकडेस किल्ला आहे. तेव्हां सखाराम बापू यांणीं नारो आपाजी यांस सांगितलें कीं, तुम्हांस निरोप देववितों. तुम्हीं पुरंदरास जावें आणि किल्यावर बायांस पळवून न्याव्यात. या प्रमाणें विचार करून दादासाहेब यांस मुत्सद्दी यांणीं सांगितलें कीं, " पुरंदरास खालीं रामोशांचा फार दंगा जहाला आहे. त्यास नारो आपाजी यांस माघारें पाठवावें. म्हणजे नारो आपाजी बंदोबस्त करतील. " त्याजवरून नारो आपाजी यांस निरोप देवविला. ते पुरंदरास आले. दुसरे दिवशीं अकरा जण मुत्सद्दी एके ठिकाणीं जमून विचार केला कीं, " आपल्यांतून दहा जणांनीं मागें फिरावें. आणि एकानें येथें रहावें. त्यानें मागची मसलत करावी. येथें कोण रहातो तें बोलावें. येथें जो

राहील तो आजच मेला असें समजावें." मग बापू बोलले कीं, "मागची मसलत आम्हीं करूं. आम्हांस येथें रहाणें." तेव्हां मामा बोलले कीं, "तुम्हांस आम्हीं निरोप देववितों. आणि आम्हीं येथें रहातों. आम्ही आजच मेलों म्हणून समजावें. परंतु तुम्हीं मसलत शेवटास न्यावी." दुसरे दिवशीं बापूंनीं कपाळ बांधिलें. आमांश ज्वर भारी जहाला. आणि निरोप मागूं लागले कीं, "आमचे शरीरास समाधान नाहीं. आम्ही पुणें मुक्कामीं जातों. बरे जहालों ह्मणजे येऊं." मग मामांनीं दादासाहेब यांस विनंती केली कीं, "बापूंच्या शरीरास समाधान नाहीं. त्यांस निरोप द्यावा. बरे जहाले म्हणजे येतील." त्याजवरून दादासाहेब यांणीं निरोप दिला. बापू निघोन पुण्यास आले. व नाना फडणीस यांची प्रकृती बिघडली. व हरीपंत तात्या यांच्या पोटांत पोटशूळ उठून फार हैराण जहालें. या प्रमाणें सोंगें करून निरोप मागतात. ही लबाडी दिसते [असें दादा बोलले.] तेव्हां मामांनीं उत्तर केलें कीं, "रडतराव घोडयावर बसविला असतां तो तरवार मारणार काय आहे? त्यांचे शरीरास समाधान नाहीं. तेव्हां बराबर घेतल्याचा उपयोग काय? तर त्यांस निरोप द्यावाच. पुणें मुक्कामीं जाऊन आठ चार दिवसांनीं बरे जहाले म्हणजे येतील. आम्ही आपले बराबरच आहों. आपण कांहीं काळजी करूं नये." अशी भुलथाप देऊन मुत्सद्दी यांस निरोप देवविले. ते निघोन पुण्यास आले. दादासाहेब यांस तेथून कूच करून एक मजल पुढें नेलें. तेथें शहात गुतविलें. दहा जण मागें गेले.

मग मुत्सद्दी यांणीं ताईबाई साठी ही गंगाबाईची आई यांजला बोलावून आणून सांगितलें कीं, "गंगाबाईस दुखवटया करितां म्हणून माहेरीं आणावी. मग ताईबाई साठी ही वाड्यांत जाऊन राजश्री धोंडो खंडाजी कारभारी यांजला मजकूर सांगितला. त्याजवरून कारभारी यांचा निरोप जाहला. पार्वतीबाई काकू व गंगाबाई यांजला बुरखे बांधून स्वारी ताईबाई साठी यांचे वाड्यांत आली. दोघी-जणी गेल्या हें कारभारी यांजला ठाऊक नाहीं. तों नारो आपाजी हे पांचशें स्वार बरोबर घेऊन पर्वतीस बसले होते. तों प्रहर रात्रीस साठे यांचे वाड्यापर्यंत येऊन, पुरंदरा पावेतों डांक बसवून, दोघी बायांस पालखींत घालून, मध्यान रात्रीस पुरंदरास घेऊन गेले. मग प्रातःकाळीं सखाराम बापू व नानाफडणीस व हरि-पंततात्या वगैरे मुत्सद्दी पळोन गेले. हें वर्तमान कारभारी धोंडो खंडाजी यांस कळलें. त्यांनीं दादासाहेब यांस कळविलें कीं, दोघी बायांस सर्व मुत्सद्दी मिळोन घेऊन पळोन गेले. मग दादासाहेब यांणीं पत्र पाहून त्रिंबकराव मामा यांस बलावून विचारलें कीं, "तुम्हीं मुत्सद्दी यांस निरोप देवविले. त्यांनीं पाठी मागें

पुरंदरास बंद केलें" तेव्हां मामांनीं विनंती केली कीं, "ते असे मात्रागमनपणा करतील असें मला काय माहीत ? त्यांच्या शरीरास समाधान नाहीं म्हणोन निरोप देवविले. आणि ते पळोन गेले. काय चिंता आहे ? आम्ही आपले जवळ आहोंत. आपण कांहीं काळजी करूं नये." अशा गोष्टी सांगोन समाधान केले. मग दादासाहेब म्हणाले कीं, आम्ही माघारे फिरतों. तेव्हां मामांनीं उत्तर केलें कीं, "गनीम उरावर आला आहे. त्याचें पारपत्य करूं. मग मुत्सद्दी यांणीं घरफितूर केला तो पाहून घेऊं. परंतु परशत्रूचे घरांत राज्य गेलें तर मग कठीण." याप्रमाणें दादासाहेब यांस सांगितलें. तेथून कूच करून काष्टीतापळीचे मुक्कामीं गेले. तेथें शहास गुंतविलें. मागें इकडे मुत्सद्दी पुरंदरास गेले होते त्यांनीं विचार केला कीं, "गंगाबाईस कन्या जहाली तर कसें करावें ?" असे बापू बोलले. तेव्हां नाना बोलले कीं, "चितपावनाच्या बायका, यांच्या बरोबरीच्या गरोदर, नऊ महिन्यापर्यंत किल्यावर ठेवाव्या" याप्रमाणें बाया किल्यावर दहा आणोन ठेविल्या. परंतु हें वर्तमान दादासाहेब यांस कळलें तर कसें करावें ? प्रत्यक्ष अवतार जहाला तत्रापि संशय घेतील. त्यांस खरें वाटणार नाहीं. म्हणोन दादासाहेब यांची मुलगी दुर्गाबाई, तिजला बारामतीकरांकडे दिली आहे, तीस आणोन किल्यावर ठेवावी. जेव्हां गंगाबाई प्रसूत होऊं लागतील तेव्हां खोलींत नेऊन प्रत्यक्ष दाखवावें. म्हणजे दादासाहेब यांची खात्री होईल. कदाचित मुलगी जहाली तर बदलाबदली करीतच आहों. मग कसें होईल ते पाहूं." असें पार्वतीबाई काकू यांनीं सांगितलें. मग मसलत चार महिने लांबविली. पुढें गंगाबाईसाहेब नव मास भरल्यावर प्रसूत जहालीं. मुलगा दृष्टीस पडला. त्यावेळेस दुर्गाबाई यास पार्वतीबाई काकूसाहेब यांणीं खोलींत आणून दुर्गाबाई यांस आणून बसविलें. तो तिच्या देखत अवतार जहाला.

आतां पुरंदरा खालची फौज व तिकडून मोंगल असे येऊन दादासाहेब यांस धरावा याची चिट्टी अशा फितुराची त्रिंबकराव यांस पाठविली. ती चिट्टी दादासाहेब यांस सांपडली. मग मामासाहेब यांस बोलावून पुसलें कीं, "तुमचें पारिपत्य काय करावें." त्यांणीं उत्तर केलें कीं, "स्वामींस चिट्टी फितुराची सांपडली त्यापेक्षां मोंगलाच्या फितुरांत नाहीं असें बोलल्यास सत्य कसें वाटेल ? मर्जीस येईल तसें पारिपत्य करावें. एक मामा मेला तरी चिंता काय आहे ? मागें मुत्सद्दी स्वामीसेवेंत अकराजण आहेत. मामापेक्षां चांगले आहेत." दादासाहेब यांस परम राग आला. आणि तवे तापत घातले. ते लाल करून मामांस वर उभे नंतर मामांचे पायां खालून बहुत धूर निघूं लागला. मग मामांनीं

शंखध्वनी केली. मग तख्यावरून खालीं उतरले. आणि दुखणें लागलें. त- सेच शिकस्त स्वारी बराबर होते.

तों इकडे सवाई माधवराव यांस बारा दिवस जहाले. पाळण्यांत घातले. नांव सवाई माधवराव ठेविलें. आणि गादीवर बसविलें. तों साताऱ्याहून पत्रें व वस्त्रें आलीं तीं पुढें ठेविलीं. पार्वतीबाई काकू यांनीं सवाईंचे शिक्के, कटारी, सनदा वगैरे ठोकिल्या. सनदा व खबरा महालीं महालीं सरदार व नबाब मोंगल व टिपू सुलतान [सुद्धां] सर्वांस पाठविल्या. इकडे दादासाहेब यांस खबरा पाठविल्या. मनांत खुषी जहाली.

दुसरे दिवशीं बापू व हरीपंततात्या फौजे सुद्धां तयार जहाले. तिकडे नबा- ब यांस सूचना केली कीं, तुम्हीं तिकडोन यावें आम्हीं इकडोन येतों. आणि मध्येंच दादासाहेब यांस धरावें. अशी बातमी दादासाहेब यांस समजली. आणि बातमीदार यानेंही सांगितली. त्याजवरून दादासाहेब ज्या मुक्कामीं होते तेथून पळोन गेले. आणि बापू व हरीपंत तात्या पाठीस लागले. ते पळून ना- शिकास गेले. निजामअल्ली व मोंगल पुढें नाशिकावर सामोरे गेले. दादा- साहेब घोडपच्या किल्यावर गेले. पुढें बापू व हरीपंत येऊन पोंचले. आणि किल्यांत फितूर करून दादा साहेब यांस [१२]धरिलें. मग नबाब यांच्या व सखा- राम बापू व हरीपंत तात्या यांच्या भेटी जहाल्या. नबाब यांचा इतमाम रहत राखला. व त्याच्या जवळ खर्चास राहिले नाहीं कारणानें मनाम आगून जागीर पासष्ट लक्षांची व [१३]दौलताबादचा किल्ला दिल्हा. आणि मेजवानी केली. नंतर नबाब यांस निरोप दिल्हा. मग दादासाहेब यांस घेऊन पुण्यास आले. आणि वाड्यांत बंदोबस्त करून ठेविलें. नंतर बापू व हरीपंत तात्या पुरंधरास गेले आणि कारभार झाडून पुरंधरासच चालू लागला.

पुढें सहा महिन्यांनीं दादासाहेब फितूर करून निघाले. फौज घेऊन हरीपं- त तात्या पाठीस लागले. दादासाहेब हे पळत पळत ब्रऱ्हाणपुरास गेले. तों तेथेंही पाठीस लागले. दादासाहेब हे उज्जनीस गेले. तेथें पवार यांचे गांव धारा म्हणोन शहर आहे. तेथें आनंदीबाई प्रसूत जहाली. बाजीराव साहेब यांचा जन्म जहाला. मग बारा दिवस जहाल्यानंतर तेथून कूच करून सुरतेस आले. तेथें पंधरा दिवस मुक्काम केला. तों इतक्यांत हरीपंत तात्यांनीं फौजेंत फितूर केला कीं, दादासाहेब यांस धरावें. तों दादासाहेब व आनंदीबाई साहेब व अमृतराव व बाजीराव साहेब सुद्धां निघून गलबतांत बसून मुंबईस गेले. तों

१२. घोडपच्या किल्यांत माधवरावा- च्या वेळीं दादांस धरिलें होते.

१३. भाऊसाहेबांनीं उदगीरची लढाई मारून घेतलेला मुलुख.

तेथें इष्टुर फांकडा म्हणोन गोरा जहाला होता, तो भेटला. आणि धीर दिला. नंतर दादासाहेब यांनीं आपली हकीगत सांगून चौथाई राज्यांत देण्याची लिहून दिली. इष्टुर साहेब यांस दादासाहेब बोलले कीं, "तुम्ही आम्हांस राज्यावर नेऊन बसवावें" याप्रमाणें सांगून दोन वर्षें दादासाहेब यांस आपले जवळ मुंबईंत ठेविलें. तेव्हां हरीपंत तात्या हे सुरतेहून निघोन पुरंदरास आले.

मग इंग्रज याणें पलटणें गोऱ्यांची पंचवीस हजार जमा करून बरोबर तोफा शंभर व दहा हजार घनतुरूप या प्रमाणें फौज जमा करून दादासाहेब यांस बरोबर घेऊन दाभाडयाचे तळेगांवीं आले. तेथें मुक्काम केला. पेशवे यांणीं पुण्यावर फौजेचा जमाव करून शहर ओस केलें. नारो आपाजीनीं दरोबस्त कडवा भरला. त्याचें कारण कीं, शहर गनीमाचे हातीं द्यावयाचें नाहीं. मग एके दिवशीं सवाई माधव साहेब पुरंदराचे किल्यावर प्रातःकाळीं प्रहर दिवसास तिरंबाजी खेळत होते. त्या समयीं वर्ष पांचवें होतें. तेव्हां दादासाहेब यांची मसलत सिद्धीस गेल्यास आपल्यास पृथ्वींत जागा नाहीं सारखी होईल म्हणोन [कारभारी] विचारांत निमग्न होते. तेव्हां सखाराम बापू यांणीं उत्तर केलें कीं, आपले यजमान तिरंबाजी करीत आहेत त्यांजला विनंती करूं. त्यांचें मुखांतून काय अक्षरें निघतात त्या प्रमाणें पुढें करावें. सर्वांचे मर्जीस उतरून रुजू दिल्हा. तेव्हां सखाराम बापूंनीं विनंती केली कीं, "दाभाडयांचे तळेगांवावर दादासाहेब हे इंग्रज यांजला घेऊन उतरले आहेत. आणि आपल्या फौजा अद्याप पुण्यावर आहेत. इंग्रज तर भारी दिसतो. आमची मति चालत नाहीं. आपण अवतारी आहांत. मुखानें जें निघेल तें खरें." श्रीमंत सवाई माधवराव साहेब यांणीं सांगितलें कीं, माझा दुसरा तीरकमठा आणून द्यावा. त्या प्रमाणे आणून देतांच डोळे वटारून कमानीस तीर लाविला. आणि बोलले कीं, उदईक इंग्रजांचा मोड होतो. तुम्हीं तयार होऊन हल्ला करावी." तें बापूंनीं ऐकून हरीपंत तात्यास व पाटील बावांस चिठ्ठी लिहिली कीं, "महाराज धणी यांचा हुकूम जहाला कीं, तुम्हीं उदईक तळेगांवावर हल्ला करावा. इंग्रजांचा मोड होईल." ती चिठ्ठी हरीपंत तात्या व पाटील बावा यांणीं वाचून पाहून फौज तयार करून तळेगांवावर दुसरे दिवशीं येऊन ज्या ठिकाणीं इंग्रज उतरला होता त्याजवर मोठे युक्तीनें जाऊन दोन फेरा केल्या व त्यांजकडील दोन फेरा होतांच इंग्रजांचे स्वार दहा हजार गर्द जहाले. हें पाहून एकदांच उडया घातल्या. आणि पलटणींत घोडे घालून

१४. मुंबईचा गव्हरनर हार्नबी साहेब होता-इष्टुर=स्टुअर्ट. हा एक त्याचा सरदार होता.

तरवार चालविली. आणि तोफा बंद केल्या. व तोफांच्या सांखळ्या तोडून वीर आंत मिसळले. तरवार चालविली. नंतर हातघाई झाली. ते समयीं इष्टुर फांकडा हा एका झाडावर चढून दुरभिण लावून सरकारचा सरंजम पहात होता. तों ते समयीं पानशे यांजकडील गोलंदाज उभा होता. त्यची नजर त्या झाडावर गेली. हें पाहून मनांत म्हणतो कीं, "हा कोणी तो खांसा आहे." म्हणोन त्याजवर शिस्त धरून लावून तोफेस बत्ती दिली. त्या गोळ्यानें ईष्टुर फांकडा इंग्रज ठार जहाला. खांसा पडतांच इंग्रजांचा मोड जाला. नंतर दादासाहेब पळों लागले. पाटीलबावा व हरीपंततात्या त्या सर्व फौसुद्धां पाठीस लागले. पळतांपळतां खंडाळें म्हणोन गांव आहे तेथें दादासाब यांस धरिलें. इंग्रजांचे पलटणीची खात्री जहाली. व कांहीं पलटण राहिली ती पनवेलीस राहिली. मग पाटीलबोवा फौजेसुद्धां कोंकणपट्टी लुटून मागे परत पुण्यास आले. हरीपंततात्या यांणीं दादासाहेब यांस धरून नाशिकाजवळ आनंदवल्ली म्हणोन गांव तेथें नेऊन उभे केलें आणि गंगेचें उदक हातर ठेविलें. आणि पुसलें कीं, "नारायणरावसाहेब यांस मारावा हीं अक्षरें को घातलीं तें खरें बोलावें." मग दादासाहेब बोलले कीं, 'मारावें' हीं अक्ष बोललों नाहीं व आमचे हातचीं हीं आक्षरें नाहींत. 'धरावें' ह्मणोन लिहिलें 'ध' चा 'मा' [कोणीं] केला. ही बातमी मजला ठाऊक नाहीं" अइआक्षरें बोलले, तें सर्व समजले. मग दादासाहेब यांचा बंदोबस्त करून आवल्लीचे वाड्यांत ठेविलें. आणि दानधर्माचा बंदोबस्त यथास्थित ठेविला. सर्व रखानें सुरू जहाले. दोन हजार स्वार व पायदळ पांच हजार व हत्ती दहसरा असा सरंजाम कारभारी गोविंदपंत गोडबोले यांस ठेविलें. आणि तात निघोन पुण्यास आले.

श्रीमंत सवाईमाधवराव साहेब यांस पर्वतीस आणोन राज्य करूं लागले. मोठ्या समारंभानें पुण्यास आणिलें. पुढें वर्ष सहामाहिनें बापू व नाना फडणीस एकवारें कारभार करीत होते. तों बापूंचे मनांत आले कीं नानांस व हरीपंस धरावें. असें मनांत आणून मोरोबा दादा फडणीस यांस सांगून ला. मोरोबादादानीं फडणीशी करावी. आपण कारभार करावा. या केला. ती चिठ्ठी नानांस सांपडली. त्यावेळेस महादजी शिंदे ाकरितां गेले तों नाशिकावर मुक्काम केला. मग नानांनीं पाटीविली कीं, "आपले भेटीचें प्रयोजन आहे, तर लवकर व पाटीलबोवा माघारे परतले. पाटीलबोवा यांचा होता, म्हणोन पाटीलबोवा पुण्यास आले. त्यांजला भेटा-

त्यास सर्व मुत्सद्दी गेले. तों पहिल्यानें नाना भेटले. व बापूंची चिठ्ठी सांपडली होती ती पाटीलबोवा यांचे स्वाधीन केली. ती चिठ्ठी वाचून पाहोन आपले पागोट्यांत ठेविली. मग हरीपंत तात्यांस व सर्व मुत्सद्दींस भेटले. व बापूंसही भेटले अंबारीशीं अंबारी भेटविली. आणि भेटी जहाल्या. मग पाटीलबावा यांनीं चिठ्ठी पागोट्यांतून काढोन बापूंस दिली. मग बापू बोलले कीं, " हीं अक्षरें माझीं आहेत नानांस व हरीपंत तात्यांस धरावें" मग पाटीलबोवा बोलले कीं, " याचें पारिपत्य काय करावें ? " " आतां हें पुसणें काय ? " असें बापू बोलले. व पूर्वीं बाराभाईंची यांद जहाली त्याजवर सर्वांचे व माझा रुकार आहे. त्याप्रमाणें व्यवस्था व्हावी असें उत्तर बापूंनीं केलें. मग पाटीलबावांनीं बापूंचे पायांत रुप्याची बेडी घातली आणि सिंहगडावर चढविलें. मोरोबा दादा यांस नगरावर रवाना केले. याप्रमाणें बंदोबस्त केला व नाना फडणीस हे कारभार मुख्यत्वें करीत होते. त्यांस सोळा वर्षे एक छत्री राज्य सवाई माधव साहेब यांनीं व राज्याचा कारभार ही एकछत्री नानांनीं केला. फडणीस जें करतील तें मान्य. पुढें श्रीमंतांचे प्रसन्न करून पाटीलबोवांची मर्जी खुषी करून किताब दिला. व नवगत वस्त्रें देऊन शिक्के कटार व मोहोर श्रीमंतांनीं दिल्हीं. याप्रमाणें श्रीमंतांचे प्रतापें करून यश मिळत गेलें. पाटीलबावा हे मृत्यु पावल्यावर दौलतराव याचे कारकीर्दीत मो... ...रुस्त करून मस्करी म्हणाल तरी श्रीमंतांचीं सोंगें वगैरे आणून वकील दाखवून चलबिचल करीत होते त्यांचे ही पारपत्य होऊन पुण्यांत कैदेंत ठेविले. मग श्रीमंत सवाई माधवराव साहेब हे उडी टाकून कैलासवासी जहाले. मशरूल मुलुख यास सोडून दिल्हे. अशी कथा जहाली.

समाप्त.

---

१५. ' बाराभाई ' हा शब्द त्या काळा- | पासूनच प्रचारांत आला ...